

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

“HADİS RİVAYETİNDE ŞEKKÜ'R-RÂVÎ”

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ahmet TOP

BURSA - 2024

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

“HADİS RİVAYETİNDE ŞEKKÜ'R-RÂVÎ”

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ahmet TOP

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Serkan BAŞARAN

BURSA – 2024

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Hadis Rivayetinde Şekkü'r-Râvî**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza
06/06/2024

Adı Soyadı: **Ahmet TOP**
Öğrenci No: **702023027**
Anabilim Dalı: **Temel İslam Bilimleri**
Programı: **Hadis**

Tezin Türü: Yüksek Lisans ☒ Doktora / ☐ Sanatta Yeterlilik ☐

ÖZET

Yazar adı soyadı	Ahmet TOP
Üniversite	Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim dalı	Temel İslam Bilimleri
Bilim dalı	Hadis
Tezin niteliği	Yüksek Lisans
Tez danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Serkan BAŞARAN

Hadis Rivayetinde Şekkü'r-Râvî

Hadisler, Hz. Peygamber (sav) döneminden bu yana Müslümanların ilgi odağı olmuştur. Zira, insanın asıl yaşam alanı niteliğindeki ahiretin bu dünyada şekillendirilmesiyle ilgili emir, yasak, tavsiye içerikli yönlendirmeler ihtiva etmektedir. Bu bakımdan asrısaadette dillendirilen, ancak kıyamete kadar her nesil için hayati öneme sahip bu bilgilerin sonraki dönemlerde yaşayacak muhataplarına doğru aktarılması bir zorunluluktur. Ne var ki dönemin koşulları insan merkezli olduğundan hadislerin aktarım sürecinde birtakım hatalar doğmuştur. Muhaddisler, görevin önemi ve görevlinin zafiyetleri çerçevesinde hadislerin aktarım sürecini disipline edip metodik bir faaliyete dönüştürecek standartlar belirlemişlerdir. Daha ilk dönemlerden itibaren râvîler hadisleri titizlikle aktarmaya çalışmışlar, iki kelimedenden hangisinin Hz. Peygamber'e ait olduğu konusunda şüpheyi düşerlerse her iki lafzı da rivayet etmişlerdir. Bunun yanı sıra, bazı sahabe râvîleri hadisin lafızlarında şüphe duymasa bile “*ya da benzer bir kelime dedi*” diyerek ihtiyatlı davranmış, rivayette çekimser bir tutum sergilemişlerdir. Bu titizlik, “şekkü'r-râvî” olgusunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Tâbiin devrinde ilk tedvin faaliyetlerinin başlamasıyla hadis mecmuaları oluşmuş, şifahi geleneğin yanında kitabet de yaygınlık kazanmıştır. Râvî, ezberinden rivayette bulursa da en azından bu hadisleri derlediği müstakil notları/hadis mecmuaları olmuştur. Bu aşamada da yazım kaynaklı yanlışlar gündeme gelmiş ve “tashîf” ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, hadis tarihindeki gelişmeler paralelinde; şekkü'r-râvîye neden olan durumlar, râvîlerin tasavvurları, şekkü'r-râvîye karşı hadis ilmindeki genel tutum, rivayet ilminin sistematik hale gelmesi ile meydana gelen değişimler, isnadın yanal anlamda büyümesinin ve tedvinin şekkü'r-râvîye etkisi gibi konuları açıklama amacına odaklanmaktadır. Neticede, dokuz hadis kitabındaki meşkûk rivayetlerin; ihtiyat, lafız rivayetindeki hassasiyet, tashîf gibi sebeplerden ve hadise emanet bilinciyle yaklaşılmasından kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: (Şüphe, tereddüt, şek, şekkü'r-râvî, lafız, rivayet)

ABSCART

Name & surname	Ahmet TOP
University	Bursa Uludağ University
Institute	Institute of Social Sciences
Field	Basic Islamic Sciences
Subfield	Hadith
Degree awarded	Master
Supervisor	Dr. Öğr. Serkan BAŞARAN

"Shakku'r-rāwī in Hadith Narration"

Hadiths have been the focus of Muslims since the time of the Prophet because they contain instructions, prohibitions and recommendations regarding shaping the afterlife, which is the main living space of man in this world. In this respect, it is a necessity to convey this information, which was expressed in the Age of Bliss (Asr-ı Saâdet) and is of vital importance for every generation until the end of time, to its addressees who will live in the following periods. However, since the conditions of the period were human-centered, some errors occurred in the transmission process of the hadiths. Hadith scholars, recognizing the importance of their task and the vulnerabilities of those tasked with it, established standards to discipline and turn the transmission process into a systematic activity. From the early periods, narrators tried to convey the hadiths meticulously, and if they were in doubt about which of the two words belonged to the Prophet, they narrated both words. Additionally, some Companion narrators, even if not skeptical about the wording of a hadith, would adopt a cautious approach by stating, "or he said something similar," demonstrating a reserved attitude in narration. This meticulousness gave rise to the concept of "shakk al-rāwī" (doubt in the narrator). With the onset of the compilation activities in the Tabi'un era, collections of hadiths emerged alongside the oral tradition, and the written tradition gained popularity. Even when narrating from memory, a narrator would often have independent notes or compilations of hadiths. However, this stage also introduced errors stemming from written sources, leading to the phenomenon of "tashīf". This study is in parallel with the developments in the history of hadith; It focuses on explaining issues such as the situations that led to the "shakk al-rāwī", the perspectives of narrators, the general attitude towards doubt in the narrator in the science of hadith, the changes that occurred with the systematicization of the science of narration, the effect of the lateral growth of the isnad and the effect of the editing on the "shakk al-rāwī". As a result, it has been concluded that the doubtful narrations in the nine hadith books are due to reasons such as caution, sensitivity in the wording of the narration, correction (tashīf), and approaching the hadith with the awareness of trust.

Keywords: (Doubt, hesitation, shakk, shakk al-rāwī, lafiz, narrations)

ÖNSÖZ

İnsan hafızasının birtakım zaafı sonucunda her hadis lafzen aktarılamamıştır. Raviler hocasından duyduğu şekilde rivayette bulunduğu gibi kimi zaman da farklı sebeplerden kaynaklı hadis metninde kararsız kalmışlardır. Bu durumda manen aktarımda bulunan ravilerin metinlerinde bir netlik/cezm gözükür. Halbuki hadisin diğer rivayetleri ile kıyaslandığında otantik metnin o olmadığı anlaşılır. Bazı raviler ise bu farklılığın önüne geçmek istemiştir. Hocasının lafızlarını birebir aktarma niyetiyle hadisteki lafızların seçiminde dikkatli davranmışlar tereddüt anında da iki lafzı beraberce rivayet etmişlerdir. Hem lafız rivayetini esas alan raviler hem de mana naklini caiz gören ravilerde bu tutumun görülmesi hadislerle emanet bilinciyle yaklaşıldığının göstergesidir. Lafız aktarımına verilen bu önem ve ravinin metinle alakalı fikirlerini metne yansıtma şekkû'r-râvî olgusunu ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışma, hadis geleneğindeki şekkû'r-râvî olgusunu anlamak ve bu olguyu etkileyen faktörleri incelemek amacıyla ortaya konmuştur. Ayrıca rivayet sahasında râvîlerin tahammül-edası açısından şekke bakışı, şekkin tarihsel seyri ve isnad içi bilgileri şekkû'r-râvî alanındaki bilgi birikimine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Bir giriş ve üç bölümden oluşan tezin ilk bölümünde, şekke ve şekkû'r-râvînin tanımına yer verilmiştir. Bilginin türevleri ve hadislerde yer alan şek lafızlarının bu çerçevede nasıl değerlendirileceğinden bahsedilmiştir. Şekkû'r-râvînin mahiyetinin belirlenmeye çalışıldığı bu bölümde hangi ifadelerin meşkûk kabul edilip edilmeyeceği incelenmiştir. Şekkû'r-râvî ve hadis ilimleri arasındaki bağlantı sorgulanmış böylece konunun hadis usulü açısından nasıl ele alındığı açıklanmıştır. Hadis rivayetinde şekkû'r-râvî başlığını taşıyan ikinci bölümde ise insan hafızasının zayıflıkları nedeniyle her hadisin lafzen aktarılamamasının ortaya çıkardığı zorluklar ve bu durumun hadis geleneğindeki önemi detaylı bir şekilde incelenmiştir. Ardından, manen rivayete nazaran hadislerin lafzen rivayetinin neden vurgulandığını ve bu yaklaşımın şekkû'r-râvî olgusunu nasıl etkilediği açıklanmaya çalışılmıştır. Rivayetin kabulü için aranan şartlar, şekkin örnekleri ve tereddüte neden olan durumlar, hadisçilerin meşkûk rivayetlere bakışı, yazılı kaynaklardan kaynaklanan bazı durumlar, hadisçilerin meşkûk rivayete bakışları ele alınmıştır. Ayrıca bu durumlarla baş etmek ve yazım kaynaklı hataları önlemek adına alınan tedbirler değerlendirilmiştir. Üçüncü ve son bölümde şekke düşen ravilerin tespiti yapılmış ve dönemsel olarak dağılımı izlenmiştir. Konuyu somut hale getirmesi adına İbn Hacer'in (ö. 852/1449) 12'li tabaka sistemi kullanılmıştır. Bu verilerden hareketle istatistikler oluşturarak tedvinin şekke etkisi sorgulanmıştır. Şekkû'r-râvî cihetiyle hadisçilerin râvîler hakkındaki değerlendirmelerine yer verilerek cerh-tadil konusuna değinilmiştir. Rivayette tereddüte rastlanılan hadis halkaları incelenerek ravi sayısı-şekke düşme olasılığı hakkında sorgulama yapılmıştır.

Tezimin yazım aşamasından gerekli düzeltmelerine kadar desteğini esirgemeyen başta danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Serkan BAŞARAN'a teşekkür ederim. Yine gerek lisans hayatım gerek sonrasında beni yalnız bırakmayan Doç. Dr. Mutlu GÜL'e şükranlarımı arz ederim. Lisans üstü eğitimimizde fikir teatisinde bulunduğumuz aziz kardeşim Furkan KOCAABA'ya, birlikte görev yapmaktan onur

duyduğum, tez yazım ve kontrol aşamasında bana destek olan Diyanet Akademisi Denizli Dini Yüksek İhtisas Merkezi Eğitim Görevlilerinden kıymetli dostlarım Selahattin ÖZGEN, Rıdvan GÖNÜLLÜ, Eyüp CEYHAN ve Ömer Selçuk GÜLTEKİN'e teşekkür ederim. Meslek hayatım boyunca her türlü desteğini yürekten hissettiğim, gölgesi daima yanımda olan babam Ramazan TOP ve duası her an yanımda olan annem Fatma TOP'a teşekkürü bir borç bilirim. En büyük teşekkürümü ise lisans, yüksek ihtisas ve yüksek lisans eğitimimde yuvamızı bir ilim meclisine dönüştürmek için her türlü zorluğa katlanan fedakâr eşim sevgili Elif Sena ve kızlarım Asude ile Mahinur'a sunarım.

Ahmet TOP

Denizli, 2024

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSCART.....	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	13
I. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI	14
II. YÖNTEM	15
III. KAYNAKLAR ve LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ.....	20

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE: ŞEKKİN TANIMI VE HADİS RİVAYETİNDEKİ KONUMU

A. ŞEKKİN TANIMI VE KAPSAMI	28
1. Lügavî Tanım	28
2. İstılâhî Tanım	32
B. HADİS İLMİNDE ŞEKK ve ŞEKKÜ'R-RÂVÎ'NİN İSTİLÂHÎ TANIMI.....	34
1. Şekke Delalet Eden Lafızlar.....	36
a. "و" Lafzı ve Hadisin Anlamına Etkisi	37
b. İhtiyat Eksenli Şek Lafızları	42
c. Bilginin Mevcut Olmadığını İfade Eden Lafızlar	44
2. Hadis Usulü Açısından Şekkü'r-râvî	45
a. Muhtefü'l-Hadis İlmi	46
b. İhtilat ve Muhtelit Râvîler.....	48
c. Müdrec.....	49
d. Şâzz – Mahfuz.....	54
e. Maklub Hadis	55

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS RİVAYETİNDE ŞEKKÜ'R-RÂVÎ

A. RİVAYETİN KABULÜ ve ŞEKKÜ'R-RÂVÎ	58
1. Şekkü'r Râvînin Türleri ve Örnekler	62
a. Tahammülde Şekk.....	62
b. Hocanın Talebesine Rivayetindeki Şekki	63
2. Metinde Şekk ve Çeşitleri	68

B. ŞÜPHENİN KAYNAĞI, TESPİTİ ve HADİS EDEBİYATINDAKİ DURUM.....	69
1. Tespit İmkânı	69
2. Şekkin Kaynağını Tespitte Hatalı Tutumlar	69
3. Hadis Edebiyatındaki Durum.....	75
C. ŞEKKE SEBEP OLAN BAZI DURUMLAR.....	77
1. Mana Rivayetinin Bir Tezâhürü Olarak Şekkü’r-râvî.....	77
a. Mana rivayetinin tereddüte neden olduğu örnekler.....	90
b. Mana ile rivayet meselesi ve şekkin cerhe etkisi	92
2. Rivayet Sayısının Fazlalığı	99
3. Unutma-Hafızadan Rivayette Bulunma	101
4. Tashîf.....	105
a. Tashîfin Tanımı ve Kapsamı	105
b. Kitabet Rivayeti, Hafızanın Önemi ve Ravi Faktörü	106
c. Tashîf ve Şekke Dair Bazı Ortak Noktalar.....	108
d. Tashîf – Şekkü’r-râvî Çerçevesinde Bazı Örnekler	109
e. Şekkü’r-râvî Çerçevesinde Tashîf İhtimali Bulunan Bazı Rivayetler.....	119
5. Nüsha Farklılıkları	127
6. Rivayette İhtisâr / İktisâr.....	129
D. ŞÜPHEYİ ORTADAN KALDIRMA İMKÂNI VE YÖNTEMLERİ.....	133
1. Kur’an’a Arz	133
2. Hadisin Tahrici ve Şeyhin Diğer Talebeleriyle Mukayese	136
3. Dil Bilgisine Göre Tercih.....	137
E. HADİSÇİLER VE RÂVİLERİN ŞÜPHELİ RİVAYETLERDEKİ TAVRI ..	139
1. Ravinin Algısı ve Tasarrufu Çerçevesinde Şekkü’r-râvî	141
2. Râvilerin Meşkûk Rivayeti Başka Rivayetlerle Ele Alması	143
3. Musanniflerin Meşkûk Rivayetteki Tutumu	146
a. Sahihayn	146
b. Diğer Eserler	154
4. Meşkûk Rivayete Bakış ve Şerh Edebiyatında Şârihlerin Tutumu.....	155
5. Şüphenin İki Yönü: Lafzen Rivayet Etme Arzusu ve Zabt Problemi.....	158
6. Meşkûk Rivayetlere / Tereddüt Eden Ravilere Güven Durumu	160
a. Sened Cihetiyle.....	161
b. Metin Cihetiyle	163
c. Mana Rivayeti / Lafız Rivayeti Hassasiyeti	163
d. Tekil ve Çoğul İfadelerde Şekk	167
e. Yaklaşık ve İhtiyatlı İfadeler.....	168
f. Hadisin Asli Konusundan Olmayan Konulardaki Şek	168

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADİS TARİHİNDE ŞEKKÜ’R-RÂVÎ VE ŞÜPHEYE DÜŞEN BAZI RÂVİLER

A. KİTABET MESELESİ VE ŞEKKÜ’R-RÂVÎ.....	170
B. HADİS TARİHİ DÖNEMLERİ VE ŞEKKÜ’R-RÂVÎ.....	175
1. Hadis Tarihinde Şekkin Dağılımına Genel Bakış	175

a. Sahabe Devrinde Şekk ve Sebepleri.....	178
b. Sahabe Devrinde Şekkin Az Olmasının Sebepleri.....	180
c. Sahabenin Meşkûk Rivayetteki Tavrı ve Sonrasına Etkisi	181
d. Tedvinin Şekkü’r-râvîye Etkisi ve Tabiin Döneminde Şekkü’r-râvî.....	184
e. İsnat İçi Şek Tespiti ve Sistematiik Hadis Rivayeti	188
2. Şekkin Kaynağını Tespit.....	199
a. Râvînin Kendi Beyanı	199
b. Hocanın Şekkini Talebenin Bildirmesi	200
c. Şeyhten Farklı Talebelerin Rivayeti ve Tahrîc.....	200
d. Şeyhin Farklı Zamanlardaki Rivayeti	201
e. Musanniflerin Beyanı ve Rivayete Katkıları.....	201
3. Tasnif Devri Rivayet Mahsulleri ve Şekkü’r-râvî.....	202
a. Sahîh-i Buhârî.....	203
b. Sahih-i Müslim.....	203
c. Ebû Dâvûd Sünen.....	204
d. Tirmizî Sünen.....	204
e. Nesâî Sünen.....	205
f. İbn Mâce Sünen	205
g. Mâlik el-Muvatta’	206
h. Dârimî Müsned	206
ı. Genel Durum.....	207
4. Musanniflerin Meşkûk Rivayetleri Kitaplarına Alma Sebepleri	208
a. Âli İsnadla Rivayet.....	208
b. Rivayet Lafızları.....	208
c. Diğer Sebepler.....	209
C. ŞEKKÜ’R-RÂVÎ ÇERÇEVESİNDE HADİS RİCÂLİ	210
1. Hiç Şekki Bulunmadığı Söylenen Râvîler	210
2. Şekke Düşen Bazı Râvîler.....	212
3. Şekki Tespit Edilen Râvîlerin Ortak Özellikleri	229
4. Şüphesi Başkasının Yakınından Daha Evla Kabul Edilen Râvîler	232
5. Şekki Lafzen Rivayet Arzusundan Kaynaklanan Râvîler	237
D. RİVAYET HALKALARI VE ŞEKKÜ’R-RÂVÎ	239
SONUÇ.....	243
KAYNAKÇA	246

KISALTMALAR

b.	:	bin/ibn (oğlu),
b.	:	baskı
bkz.	:	bakınız
c.	:	cilt
DİA	:	Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	:	hicrî
İSAM	:	İslam Ansiklopedisi Araştırma Merkezi
(R.a.)	:	radıyallahu anh
S.B.E.	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	:	sayfa
(sav)	:	sallallahu aleyhi ve sellem
Thk.	:	tahkik eden
Trc.	:	tercüme eden
vb.	:	ve benzeri
vd.	:	ve devamı
vs.	:	vesaire
Yay.	:	yayınları/yayıncılık

GİRİŞ

Allah (cc) insanoğluna konuşma, dinleme ve anlama gibi yetenekler vermiş, onu düşünen bir canlı olarak yaratmıştır. İnsan sadece düşünmekle kalmaz aynı zamanda başkalarıyla da paylaşır, diğerlerinin düşüncelerini öğrenmeyi ister. Bunu da bazen doğrudan konuşarak bazen de metne dökerek yapar. Beşer türü arasında karşılıklı süregiden bu faaliyet ister edebi ister bilimsel ister bireysel çapta olsun muazzam bir birikimin oluşmasına kaynaklık etmiştir. İnsanın bu birikimden yer yer seçkiler yapıp beğendiği veya önemseydiği bazı şeyleri, ihtiyaç duyduğunda dile getirmek üzere hafızasına aldığı olmuştur. Bu minvalde Müslümanlar daha ilk evreden itibaren Hz. Peygamber'den (sav) ve ashabından gelen bilgi içerikli her tür veriyi muhafaza etmeyi, ezberlenmeyi, zaman zaman da yazılı bir biçimde aktarmayı ilmî faaliyetlerinin esası kılmışlardır. Nitekim ashabın Hz. Peygamber'i (sav) dinlerken içinde bulundukları hal, *"Aşap sanki kafalarında bir kuş vardı da onu uçurmamak için dikkat kesilirdi."* şeklinde anlatılır. Allah Resulünün her ifadesini önemseyen Hz. Ömer'in (r.a) komşusuyla gündelik işlerini nöbetleşerek yapıp Hz. Peygamber'in (sav) nasihatlerini kaçırmaması bu konuda örnektir. Böylelikle biri onun yanında kalacak diğeri işine gidecek, işine giden dinleyemediği hadisleri arkadaşından öğrenecektir. Hadise ve hadis rivayetine gösterilen bu özenin altında yer alan bir konu da Hz. Peygamber'in (sav) ağzından çıkan lafızların bizzat aynıyla rivayettir. Ne var ki insan tecrübesini yansıtan *"Hâfıza-i beşer nisyan ile maluldür"* deyişi, pek çok konuda olduğu gibi, gösterilen olağanüstü gayret ve titizliğe rağmen hadisler için de tecelli etmiş; rivayetlerin hafızada muhafazası mutlak anlamda sağlanamamıştır. Bu bağlamda raviler olası kelimeleri metinde aktarmıştır. İşte bu durum hadis edebiyatında *"şekkü'r-râvî"* başlığı altında incelenip değerlendirilen hususi bir konu olmuştur.

Hadis usulünde râvîlerden, ancak belli şartlar çerçevesinde hadis alınacağı ifade edilmektedir. Bu şartlar temelde adalet ve zapt olmak üzere iki kısma ayrılır. Şekkü'r-râvî ise daha çok zapt unsuru ile ilişkilendirilmektedir. Zira hadisin tahammül ve edasında şüphe meydana gelebilir. Ravi ise hadisi rivayet ederken, hadiste bulunma ihtimali taşıyan lafızları beraberce verir. Böylece râvî, orijinal metnin tespiti imkânını korumuş olmakta ayrıca olası anlam farklılıklarını da belirtmektedir.

I. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI

Hadis araştırmacıları için hadis râvîlerin koyarak zihin dünyalarında yaşananları tespit oldukça önemlidir. Bu düşünce hadisin orijinal halini tespit merakından kaynaklanmaktadır. Hadis metninin Hz. Peygamber (sav) tarafından nasıl ve hangi kelimelerle ifade edildiği, bu ifadelerin tarihi seyirde ne tür değişimlere uğradığı aynı merakın konusudur. Manayla rivayet sürecinde meydana gelen ravi tasarruflarının etkisi, hoca-talebe ilişkileri çerçevesinde meydana gelen lafız değişimleri gibi hususlar hadis okumalarında öteden beri araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Ne var ki hadis rivayetinde unutma, mana ile aktarım, tashîf, ravinin hafızasındaki rivayetlerin çokluğu vb. durumlar sebebiyle zaman zaman hocanın iki kelimedenden hangisini zikrettiği gözden kaçabilmektedir. Bu tip durumlar hadis ilminde orijinal metnin tespiti bağlamında şekkü’r-râvî meselesini gündeme taşımıştır.

Şekkü’r-râvî, rivayeti ve tarihi de dahil olmak üzere hadis ilminin tüm alanıyla doğrudan ilgilidir. Sınırları çok geniş olan râvînin şekki, Arap dünyasında farklı çalışmalara konu olmuştur. Ancak hadis rivayetindeki yeri, lafız-mana rivayeti ekseninde ele alınması, hadis edebiyatındaki genel tablosu, hadis tarihi içindeki seyri, tedvinin etkisi gibi hususlar bu çalışmalarda bulunmamaktadır. Somut veriler üzerinden hadis edebiyatında şekkin türleri ve hangi tarih aralığında meydana geldiği yönündeki analizlere, dönem dönem rivayet algısındaki farklılaşmalara değinilmemiş, şekkin belli bölgeler üzerinde yoğunlaşması, hadis halkaları üzerinden şekkin hangi bölgelerde yaygınlık kazandığı gibi konulara açıklık getirilmemiştir. Çalışmamızda önceki araştırmalarda yer alan şekkü’r-râvî tanımı güçlü ve zayıf yönleriyle ele alınacak, rivayet sahasındaki durumun doğru anlaşılması adına şekkü’r-râvî kavramının yeni bir tanımı yapılacaktır. Daha önce özel olarak ‘ilel, şekkin hadisi kabule ve ahkâm hadislerine etkisi gibi sınırlı alanlarda çalışılan şekkü’r-râvî, bu çalışmada daha geniş ve farklı bir perspektiften ele alınacaktır.

Bu konunun hadis ilminde anlam ve öneminin tespit edilebilmesi için kavramsal bir çerçevenin çizilmesi ve hangi konuların bu alana girdiğinin belirlenmesi gerekir. Ayrıca şekkü’r-râvînin, hangi ravilerde görüldüğü ve bu râvîlerin ortak özellikleri nelerdir sorusu konuyu daha da önemli hale getirmektedir. Hadis tarihinde yazının kullanılmaya

başlaması, hafıza-kitap rivayeti gibi durumların şekkü'r-râvîye etkisi de konumuzla ilgilidir. Aynı zamanda hadis halkaları içerisinde şekkin bulunduğu ve bulunmadığı halkaları ayırt etmek de gerekir. Bu çalışma, rivayette tereddütü olan râvîlerin kapsamlı şekilde tespit edilmesi, tashîf-şekkü'r-râvî ilişkisi, tedvin sürecinin şekke etkisi gibi konuları ele alacak olup ilgili hususlarda ilk örnekleri içermektedir.

II. YÖNTEM

Klasik eserlerin “şekkü'r-râvî” olarak isimlendirdiği konuyu “*hadis rivayetinde ravi şüphesi*” olarak tercüme etmek mümkündür. Kaynaklarda, ihtimalli ifadeler barındıran hadisler için genellikle, *er-rivâyetü'l-meşkûk*, *şekk*, *er-rivâye bi'sh şek* gibi kullanımlar yer almaktadır. Terminolojide yer alan bu tür ifadelerin zorunlu haller dışında aynıyla kullanılması gerekmektedir. Araştırmamızda daha iyi ifade şansı sağlaması açısından ravi şüphesi için “*şekk*”, şüphe barındıran rivayetler için ise “*meşkûk rivayet*” ifadeleri kullanılacaktır. Şekkin bulunmama durumu “*cezm*” tereddütsüz aktarılan rivayetler ise “*mezum*” olarak nitelendirilecektir. Tashîfin şekkü'r-râvî ile sıkı bir bağı olması nedeniyle musahhaf rivayetler de tezde incelenecektir. Tashîf kaynaklı meşkûk ifadeler için de “*musahhaf-meşkûk rivayetler*” kullanımı tercih edilecektir.

Şekkü'r-râvî şekk ve ravi kelimelerinden oluşur. Her ne kadar şekkü'r-râvî hadis ilminin alanına dahil olsa da şek, bilginin türevlerine dahil olması bakımından farklı disiplinler açısından da incelenmektedir. Bu sebepten çalışmada hem diğer disiplinler açısından şekkin hem de hadis ilmi açısından şekkü'r-râvînin tanımı yapılacaktır. Zira bilgi değeri açısından şekke karşılık gelen mana ile farklılık arz eden zann, vehim, cehl gibi diğer kelimeler arasında anlamsal yakınlık ve uzaklık belirlenmeli, şekkü'r-râvî ile bu kavramlar arasında ne tür bir bağlantının olduğu irdelenmelidir. Bu sebeple şekkin lügavî tanımının ardından iki ayrı ıstılâhî tanım yapmak gerekir. Önce Mantık ve Kelam ilimlerinde bilgi türlerine bakıp şekkin ıstılâhî tanımı yapılacaktır. Bu türlerin hadislerde karşımıza çıkan şekk olgusunu yansıtip yansıtmadığına bakılacak, ardından şekkü'r-râvînin ıstılâhî tanımı yapılacaktır.

Şekkü'r-râvînin tespitinde kullanılmakta olup şekke delalet eden birtakım lafızlar vardır. Bu lafızların arasında en fazla karşılaşılan lafız *و* lafzıdır. Konunun kavramsal çerçevesinin belirlenmesi adına bu lafız epey önem taşımaktadır. İbâha, tahyîr, tenvî'

vb. birçok mana taşıyan bu lafız hadislerde de farklı anlamlarda kullanılmıştır. İçerdiği manalar sebebi ile *أو* lafzının yer aldığı rivayetler hem cezm hem de şek ekseninde yorumlamaya müsaittir. Bu sebeple ne tür ifadelerin meşkûk kapsamında ele alınması, hangi lafızların meşkûk değerlendirilmemesi gerektiği hususu tezin ilk bölümünde ayrıca tartışılmıştır. Üzerinde yoğunlaşılan bu manalara göre şekkü'r-râvînin üst ve alt sınırı belirlenmeye çalışılmıştır. Ravi metni nakil esnasına *üç aşağı beş yukarı* gibi anlamlarda ifade etmek istediği kısımları şek edatı *أو* ile aktarır. Bu tip ifadeler de hakikatte tereddüt anlamı taşır. Çünkü konu hakkında net bilgisi bulunmamaktadır. Ancak bu tür ifadeler bazı yazarlar tarafından şek olarak değil, “*takribî, tefhîmî*” olarak nitelendirilmektedir. Çünkü bu tür örneklerin mana rivayetinden kaynaklandığı görülür. Dolayısıyla çalışmada ilgili ifadeler “*Onu ya da bunu dedi.*” şeklindeki mutlak tereddüt ile irtibatlandırılmamıştır. Çalışmada bu türden örnekler analizlere dahil edilmiş ancak birbirine zıt ya da ilgisiz gözüken şek örneklerinden ayrı tutulmuştur. Burada ulaşılmaya çalışılan hedef şekkü'r-râvînin mutlak bir tereddüt olmadığına açıklanması ve rivayetin doğal sürecinde meydana gelen olağan bir sonuç olduğunun vurgulanmasıdır. Aynı zamanda bu usulle şekkü'r-râvînin alt ve üst sınırı belirlenecektir.

Zaptın usulle ilgisi olması açısından meşkûk rivayetler doğal olarak hadis ilimleri ile de irtibatlıdır. Söz gelimi mana rivyeti ile meşkûk aktarım arasında farklar ve benzerlikler, iki lafızdan hangisinin tercihe şayan oluşu ve bu farklılığı giderme yolları, ravi ya da musanniflerin şekke dair açıklamalarının şazz ve müdrec olup olmaması bunlardan bazılarıdır. Çalışmada ilgili örnekler çerçevesinde müstakil bir bölümde bu konulara da temas edilecektir.

Hadis edebiyatına bakıldığında şekkü'r-râvî hakkında yazılmış müstakil klasik bir kaynak ya da meşkûk rivayetleri, şüpheyi düşen ravileri derleyen herhangi bir esere rastlanılmamıştır. Bu sebeple belirli bir eser üzerinden bilgi edinme ya da araştırma yapma imkânı söz konusu olmamıştır. Bu durum, çalışmayı daha çok rivayetler üzerinde yoğunlaşmaya itmiştir. Çalışmamızda hadislerden meşkûk olanlar ile cezmlı rivayetler ayıklanacak; cezmlı gelen rivayetlerin başka meşkûk varyantı, meczûm rivayetlerin de meşkûk varyantının mevcut olup olmadığı sorgulanacaktır. Meşkûk

metinlerin isnadına bakarak hangi ravilerin şekke düştüğü tespit edilecektir. Böylece araştırma sahasında kullanacağımız verilerin derlemesi yapılmış olacaktır.

Bir çalışmanın sınırlarının belirleyecek bir kısıtlama ve kriterler olmalıdır. Bu durum şekkü'r-râvî için söz konusu değildir. Yani, çalışmayı sınırlandırmak adına sadece bir dönemi ya da bir eserdeki meşkûk rivayetleri araştırmak gerektiği düşünülebilir. Ancak bu mümkün değildir. Söz gelimi analizi yapılacak meşkûk hadislerin tespiti için *el-Muvatta* tercih edilecek olsa, bu eser araştırmaya zemin hazırlamayacaktır. Çünkü bu eser erken dönem eserlerindendir ve dönemde Hz. Peygamber'le (sav) raviler arasındaki zamansal mesafe ve ravi sayısı az olduğu için şek ihtimali az olduğundan çok fazla meşkûk rivayet görme şansı sunmayacaktır. Aynı zamanda tek bir kitabın seçilmesi, o eserde yer alan bazı rivayetlerin başka tariklerde yer alan meşkûk tariklerinin gözden kaçırılmasına neden olacaktır. Daha sonraki devirlerden bir eser seçildiği düşünülürse bu sefer de sınırlı sayıda ravinin şekki tespit edileceğinden bu metot da hadis tarihinde somut veriler sağlamayacaktır. Konunun doğası gereği bir dönem, kitap sınırlaması yapmadan daha kapsayıcı bir yöntem izlenmesi bir zorunluluktur. Bu sebeple araştırmamızda meşkûk rivayetlere *Kütüb-i Tis'a* üzerinden ulaşıp, ihtiyaç duyulması halinde de farklı eserlere müracaat edilmiştir. Tespit edilecek hadisler için başta *Müsned* dışındaki 8 eserde yer alan (elimizdeki nüshalara göre) 36.332 rivayet taranarak meşkûk lafızlar tespit edilmiş; bu meşkûk lafızlar mutlak şek, mana rivayeti, tashîf, yaklaşık ifadeler ve bilginin bulunmaması gibi tasnife tabi tutulmuştur. 8 eserde yer alan 36.332 rivayetin yanı sıra tahrîc vb. amaçlarla başvurulmuş toplam (*Müsned* de dahil olmak üzere) 64.000 rivayet arasından, hadislerin meşkûk olduğunu belirten أو، أحسبه، أراد، لا

gibi lafızlar dijital ortamda taranarak ilgili rivayetlerin tespiti yapılmıştır. Çalışmada ilk olarak şerh ve haşiye literatürüne müracaatla, tespit edilen meşkûk rivayetlerin diğer tariklerine (tahrîc) ulaşılması, buralardaki eleştiri, yorum, açıklama, tevîl ve savunuların belirlenmesine gayret edilmiştir. Bu esnada kaynaklarda bazı meşkûk rivayet hakkındaki isabetli olmayan bilgiler verildiği tespit edilmiştir. Bu sebeple yer yer şekke düşen ravi hakkında verilen bilgilerin sağlaması yapılmıştır. Meşkûk rivayetler diğer varyantları ile kıyaslanarak metindeki lafızların şekke delalet edip etmediği; tahyîr, ibâha vb. diğer manalarda kullanılıp kullanılmadığı araştırıldı. Mümkün olduğu kadar şekke düşen ravi

tespit edilmeye çalışıldı ve neticede 300 civarında râvînin şekke düştüğünü tespit edildi. Bu ravilerin ortak özellikleri üzerinde duruldu. Şekke düşen bu raviler sadece sahabe, tabiin ve tebe-i tabiin şeklinde 3 dönemde ele alınmadı. Çünkü her tabiinin durumu aynı olmadığından şekki tespit edilen isimler İbn Hacer'in (852) tabaka sistemine göre sınıflandırıldı. Örneğin 2'nci tabakada yer alan ravi ile Hz. Peygamber (sav) arasında 1 kişi bulunurken yine tabiinden olmasına rağmen dönemsel olarak daha geç yaşayıp rivayetlerinin hemen hepsinin tabiinden olduğu bilinen, Hz. Peygamber'le (sav) aralarında 2-3 kişinin bulunduğu 6'ncı tabaka ravileri aynı değildir. Burada meşkül rivayetleri tespit edilen 300 civarında ravinin tamamının vefat ve tabaka bilgisine ulaşmak mümkün değildir. Bazı ravilerin vefat bilgisi bulunup tabaka bilgisi bulunmazken bazı ravilerinse sadece tabaka bilgisi mevcut olup vefat bilgisine ulaşamamaktadır. Bu durum 3'üncü bölümde verilecek listede açıkça görülebilir. Hakkında bu şekilde bir bilgisizliğin bulunduğu ravilerin elde edilebilen vefat ya da tabaka bilgileri diğerine (bilinmeyen vefat veya tabakaya) hamledilmiştir. Vefat ve tabaka bilgisi net bir şekilde belli olan ravilerin tabaka tabaka ortalaması alınmıştır. Buna göre net bilgi sağlanılabilen ravilerden 3. tabaka ravilerinin vefat tarihi ortalaması 87, 4. tabaka ravilerinin 109, 5. tabakanın 126, 6. tabakanın 145, 7. tabakanın 163, 8. tabakanın 185, 9. tabakanın 205, 10. tabakanın ortalaması ise 232 dir. Buna göre bir ravinin vefatı bilinip tabakası bilinmiyorsa, vefat tarihi bu ortalamalardan hangisine yakınsa o tabakaya dahil edilmiştir. Aynı şekilde vefatı net belli olmayan ancak tabaka bilgisi bulunan raviler için de hangi tabakada ise o tabakanın ortalaması vefat tarihi olarak esas alınmış, buna göre analiz yapılmıştır. Bu tür veriler için genellikle الدار العربية جوامع الكلم programı, zaman zaman da جوامع كتب التسعة شرکتinin hazırladığı لتقنية المعلومات programından istifade edildi.

Şekkin kimden kaynaklandığı sorusuna cevap bulmak için medar râvîler başta olmak üzere sahabe devrinden itibaren hoca-talebe ilişkileri üzerinde yoğunlaşıldı. Rivayetleri birbiriyle karşılaştırarak şekkin kaynağı, sebebi, etkisi ve konu ile alakalı râvilerin tasavvur ve tasarrufları irdelendi. Kitabet ve şifâhî rivayetin, şekkü'r-râvî üzerindeki etkisinin daha iyi görülebilmesi ve şekkin sebeplerine yakından bakılması için râvilerin vefat tarihleri ayrıca göz önünde bulunduruldu. Bu râvîler ricâl ve tabakat kitaplarına müracaatla tabaka sistemi kullanılarak sınıflandırılmaya çalışıldı. Bu yöntemin tercih edilmesinin esas sebebi sahabe, tabiin ve tebe-i tabiin şeklindeki kaba sınıflandırmanın

analiz yapmaya elverişli olmamasıdır. Çünkü bu şekildeki bir ayırımın hatları net değildir. Ravilerin yaşadıkları zaman dilimi ve rivayet aldıkları hocalarına göre ayırma bu tasnifte rastlanmamaktadır. Ancak tabaka sisteminde daha spesifik ayrımlar söz konusu olduğundan raviler özelliklerine göre keskin hatlarla ayrılabilir. Söz gelimi tabiînin kibârı olan bir isimle Hz. Peygamber (sav) arasında bir kişi bulunacakken sıgar-ı tabiînin en küçükleri arasında iki, üç bazen dört isim bulunmaktadır. Asli kaynaktan (Hz. Peygamber) uzaklaşmanın sonuçlarını ve dönem bazında daha nitelikli değerlendirmeler yapma imkânı sunması bu sistemin ayrıcalıklı tarafıdır. Böylece râvîler üzerinde daha iyi bir okuma ve hadis tarihi açısından somut sonuçlara ulaşmak çalışmada hedeflendi. Tedvin devrinin öncesi ve sonrasında şekkin durumu sorgulandı. Yazının yaygınlık kazanması ile şekkü'r-râvî dağılımındaki sonuçlar irdelendi. Çıkan sonuçlara göre hadis rivayetinin sistematikleşmesi/teknik bir hal alması gibi râvîlerin hadis rivayet algılarına şekkü'r-râvî üzerinden ışık tutmaya çalışıldı. Tedvinin, şekki kontrol altına alabildiği ancak kitabetle beraber hafızaya güvenin azalması ve yazım kaynaklı bazı problemler gibi yeni sorunların da gün yüzüne çıktığı, bu durumların şekkü'r-râvî paralelinde etkileri olduğu saptandı. Tasnif türlerinde لم يشك ve شك şeklindeki lafızlar tespit edilerek müelliflerin rivayet kıyaslamalarına, meşkûk ve cezmlî lafızların tespitine temas edildi.

Tezimizde yazım kuralları ve imla çerçevesinde transkripsiyona dikkat edildi ve uzatılması gereken harfler “^” ile gösterildi. Zührî gibi. Bu tip özel isimlerin yazımında İbn Ebû Şeybe örneğinde olduğu gibi irâb-amel konusu dikkate alınmadı. Yazımında ve vefat tarihlerinde DİA’da verilen bilgiler göz önünde bulunduruldu. Vefat tarihi bilinmiyor ise (?), net değilse (...’yılının başları) gibi kullanımlar tercih edildi.

Hadis veya kaynaklardan yapılan metinlerin tercümesi aynen verilmeye çalışıldı, metnin anlaşılmasına yönelik bir ziyade gerektiğinde eklenen bu kısım “[]” simgesiyle belirtildi.

Çalışmamız konu odaklı olmaktan ziyade ricâl-rivayet odaklıdır. Bu; bir mesele hakkında rivayet taraması yapılmayacağı, bir konu için hadislerden istişhad edilmeyeceği, konudan bağımsız meşkûk rivayet taraması yapılacağı anlamına gelmektedir. Yani kaynak gösterilecek meşkûk rivayetler için bir bâba ya da sayfaya atıf

yapılmayacak, direkt hadisın geçtiği yer gösterilecektir. Dolayısıyla kullanacağımız atıf ve kaynak gösterim usulleri Concordance Sistemi'ne göre değil, hadis kitabının ilk harfiyle hadis numarasını vermek şeklinde olacaktır. Çalışmamızın amacına uygunluğu sebebiyle başvurduğumuz bu yöntem ele aldığımız şekkü'r-râvî konusunu daha iyi açıklama imkânı verecektir. Çünkü kaynak verilmek istenen meşkü k rivayet için Buhârî, *Zekât*, 5 gibi bir atıf biçimi, o bab altında on tane hadis bulunması durumunda meşkü k rivayeti belirlemede yetersiz kalmaktadır. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hadislerle İslam Projesi'nde de benzer bir yol izlenerek müellifin rumuzu ve hadis numarası ile kaynak gösterimi yapılmıştır. Çalışmada Buhârî için "B" sonrasında hadis numarası (B123), Müslim için "M" (M123), Ebû Dâvûd için "ED" (ED123), Tirmizî için "T", Nesâî "N", İbn Mâce "İ", el-Muvatta' için de "MU", Dârimî için "D", Ahmed b. Hanbel için "A" kısaltmaları ile hadisler kaynak gösterilmiştir. Dolayısıyla hadis numarası verilerek bu karışıklık giderilmiş olmaktadır. Tez boyunca bu şekilde bir atıf usulü takip edilmiştir, ancak Buhârî'nin bab başlıklarında rivayet ettiği meşkü k rivayetler için kitap adı ve bab numarası Concordance Sistemi'ne göre verilmiştir.

III. KAYNAKLAR ve LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Birinci bölümde şekkin tanımını yaparken İbn Dureyd (ö. 321/933), *Cemheretu'l-luğa*; el-Muṭarrizî (ö. 610/1213), *el-Muğrib*; İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânu'l-'arab*; Feyyûmî (ö. 770/1368), *el-Misbâhu'l-Munîr*; Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kâmûsu'l-muhît*; gibi sözlüklerden istifade ettik. Etimolojik açıdan kelimelerin tahlilini yapan er-Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *el-Müfredât* adlı eserinin yanı sıra dil bilgisine önem veren şu eserlerden yararlandık: İbn Cuzeyy (ö. 741/1340), *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*; Ebû Ḥayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-muhît fî't-tefsîr*; Âlûsî (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-me'ânî*.

Meşkü k rivayetlerin tespiti için *Sahihayn* ve *Sünen-i Erbaa* başta olmak üzere *Kütüb-i Tis'a'yı* esas aldık. İhtiyaç anında diğer hadis kitaplarına da başvurduk. Ulaştığımız meşkü k rivayetler hakkındaki değ erlendirmeler için öncelikle Ebu'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) *el-Müntekâ*, Kadı 'İyâz'ın (ö. 544/1149) *İkmâlû'l-mu'lim*, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc* adlı eserinden, Bedrüddin Aynî'nin (ö. 855/1451) *'Umdetü'l-kârî*

isimli şerhinden, Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin (ö. 1138/1726) Nesaî ve İbn Mâce haşiyelerinden, Ebû't-Tayyib el-Azîmâbâdî'nin (ö. 1329/1911) *'Avnu'l-ma'bûd*, Mübârekpûrî'nin (ö. 1353/1935) *Tuhfetü'l-ahvezî* şerhlerinden yararlandık. Şek lafızlarına çeşitli anlamlar yükleyerek hadisleri anlamaya yönelik farklı bakış açıları sunan son dönem hadis çalışmalarından Muhammed Emin el-Hererî'nin (ö. 1441/2019) *el-Kevkebü'l vehhâc ve'r-ravdatü'l behhâc fî şerhi sahihi'l Müslim b. el-Haccâc, Şerhu merâkı's-s'ûûd, Şerhu Sünen-i ibn mâce (Mürşidü zevî'l hacâ ve'l hâce ilâ sünen-i İbn Mâce ve'l kavlü'l muktefâ alâ süneni'l mustafâ), Zehîratü'l-ukba fî şerhi'l-müctebâ* isimli eserlerine müracaat ettik.

Diğer hadis şerhlerine nazaran şekkü'r-râvîye farklı bir pencereden bakmamızı sağlayan İbn Hacer'in (ö. 852/1449) Buhârî şerhinden ve *Sahih-i Buhârî'ye* düştüğü haşiyeler sebebiyle de Seharenfurî (ö. 1346/1927) ta'liklerinden ayrıca istifade ettik. Son olarak birçok tarik ihtiva ettikleri için müstahreç türü eserlerden de yararlandık.

Râvîler hakkındaki değerlendirmeler için İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) *Şerhu 'ileli't-tirmizî'si*, hoca talebelik ilişkileri bağlamında ise Mekke, Medine, Basra, Kûfe ve Mısır gibi önemli rivayet merkezleri ve bazı râvîler üzerine yazılmış doktora ve yüksek lisans tezlerinden de yararlandık.

Şekkü'r-râvî konusunda Arapça kaleme alınmış bir makale dışında ülkemizde yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Arap akademi dünyasına bakıldığında epey örnek görmek mümkündür. Ancak; bu çalışmalarda rivayetlerde yer alan meşkûk ifadelerin istatistiği ve analizi, şekke düşen râvîlerin tespiti, şekkin vuku sebepleri ve râvîlerin ortak yönleri gibi alanlara temas edilmemiştir. Örneğin Prof. Dr. Hamid Hureyş el-Fahdâvî *Eseru şekki'r râvî fî kabûli'l hadisi ve reddihi –dirase tatbîkiyye-¹* adlı eserini sekiz ana bölüm halinde, şekkin tarifi, muhaddislere göre şekkin çeşitleri (isnad-metin) ve hükmü, sebepleri, tespit yolları, cerh-ta'dil ilmi ile alakası, şekki giderme yolları ve şekkin kabule etkisi çerçevesinde tamamlamaktadır. Şekkin çeşitleri bu çalışmada ayrıca ele alındığından biz sadece konuya dair birer örnek vermekle yetineceğiz. Diğer bir çalışma Mu'temid Ali Ahmed Süleyman'nın *Şekkü'r-râvî ve*

¹ Hamid Hureyş el-Fahdâvî, *Eseru şekki'r râvî fî kabûli'l hadisi ve reddihi –dirase tatbîkiyye-* (Bağdat: Mektebetü Şemsi'l-Endülüs, 2017).

*eseruhu fi kabûli'l merviyât*² adlı eseridir. Esere ulaşamamış olmakla birlikte hakkında Kahloul'un verdiği bilgilere göre yazar, şekkin çeşitleri üzerinde durmuş, örnekleri metin ve sened yönüyle tahlil etmiş, hadisın sıhhatini kusurlu hale getirecek ağır illetler bulunup bulunmamasına göre şek konusunda değerlendirmelerde bulunmuştur.³

Şekkü'r-râvî fi'l hadis başlığını taşıyan doktora tezi ise Atallah Talâl Abdullah Hamdan tarafından 2014 yılında Amman'da, Ürdüniyye Üniversitesi İslam Araştırmaları Fakültesi'nde tamamlanmıştır. Çalışmaya ulaşamamakla birlikte Yahya KAHLOUL'un verdiği bilgilere göre şekkin dil ve ıstılah açısından tanımı yapılmıştır. Şekk lafızları sarih ve gayr-ı sarih olarak incelenmiş, şekke neden olan durumlar yedi başlıkta ele alınmıştır. Şekke düşen ravi ve rivayetlerdeki meşkûk unsur sened ve metin çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Belirli bir kitap üzerinde yapılan çalışmaya örnek olarak Sâid Ahmed Abd Şenâr'ın *el-Elfâzu'l-letî şekke fihê'r ruvâtu fi sahihi İmâm Müslim (dirase, tahlil mukarane)*⁴ adlı tezi örnek verilebilir. Tezde Müslim ve kitabı tanıtılmakta, şekkü'r-râvî, raviyi şekke götüren sebepler ve şekkü'r-râvînin illet olup olmadığı hususunda temel düzeyde bilgiler verilmektedir. Hadislerin metninde geçen meşkûk lafızlar ile bu lafızların fıkha ve akaide etkisi incelenmiştir. Metinde yer alan şüphelerin zaman – mekân gibi farklı açılardan değerlendirmesi yapılmıştır. Söz konusu çalışmada meşkûk rivayetler olduğu gibi aktarılacak hadislerin tahriri geniş çerçevede yapılmış, diğer tarikleri incelenerek çoğu zaman şekke düşen ravi tespit edilmiştir. Sonuca göre hangi lafzın metinde bulunması gerektiğine işaret edilmiş, ravilerle alakalı kısa biyografi bilgisi verilmiştir. Ancak tespit edilen râvîlerin ve ele alınan meşkûk rivayetlerin sayısına bakıldığında çalışma yeterli sayıda örneği barındırmamaktadır. Araştırmanın sadece Müslim'in *es-Sahih'i* üzerinden yapılması da şekkü'r-râvî alanında somut veriler elde etme imkânı sunmamaktadır. Çalışmada, şekke düşen râvîlerin ortak özelliklerine, hangi dönemde

² Mu'temid Ali Ahmed Süleyman, *Şekkü'r-râvî ve eseruhu fi kabûli'l merviyât* (Kahire: Daru'l hüda, 2005).

³ Yahya Kahloul, *Şekkü'r-râvî ve eseruhu fi ehâdîsi'l ahkâm* (Cezair: Külliyyet-i Ulumu'l İslamiyye (Akaid ve'l edyân) (Doktora Tezi), 2017), 13.

⁴ Sâid Ahmed Abd Şenâr, *el-Elfâzu'l-letî şekke fihê'r ruvâtu fi sahihi'l imâm müslim -dirase, tahlil mukarane-* (Ürdün: Camiatü'l Ulûmi'l İslâmiyyeti'l Âliyye Külliyyeti'd Dirâsâti'l 'Ulyâ (Doktora Tezi), 2017).

yaşadıklarına, râvîleri şekke götüren sebeplere, konunun hadis usulüyle irtibatının incelendiği örneklere rastlanmamaktadır. Şekke neden olan durumlar ana başlık halinde birer örnekle verilse de bir bütün halinde şekke neden olan durumlar, hangi sebebin ne kadar rivayete yansıdığı gibi hususlar gündeme alınmamıştır. Rivayetlere genelde fıkhu'l hadis çerçevesinde yaklaşmış, hadis rivayeti açısından şekke pek değinilmemiştir. Ayrıca şekkü'r-râvî konusuyla ilgili önceki çalışmaların dikkate alınmadığı görülmektedir.

Ahkam hadisleri çerçevesinde konu, Yahya KAHLOUL tarafından *Şekkü'r-râvî ve eseruhu fî ehâdîsi'l ahkâm*⁵ başlığı altında ele alınmıştır. Önceki çalışmalara genişçe yer ayıran eserde sahih hadisin şartları, zapt meselesi, mana rivayeti, şekkin meydana geldiği yerler (metin, sened, vasl, ref'...) işlenmiştir. Çok fazla rivayetin zikredildiği ve çok sayıda başlıkla konunun işlendiği bu çalışmada hadis tarihi ile ilgili hemen hemen hiçbir noktaya temas edilmemiştir. Amacı dikkate alındığında bu çalışmada özel olarak şekke düşen râvîlerin değerlendirmesinin yapılmaması ve hadis tarihi içinde şekkin gelişim seyri gibi hususlara değinilmemesi anlayışla karşılanabilir. Rivayet tahlilleri çalışmada epey yekûn tutmaktadır. Meşkûk rivayetlerin diğer tarikleri verilerek rivayette bulunması gereken lafız tespit edilmektedir. Hayli uzun süren bu işlemde öncelikle isnadlar tek tek incelendikten sonra metinler karşılaştırılmakta, tespit edilen lafız *el-Kavlü'r-râcih* başlığı altında verilmektedir. Doğru lafızı tespit edebilmek için kimi zaman sadece bir hadis 50 küsur sayfa yer tutmaktadır. Medar râvîden sonra tek tek diğer tariklerin ilk râvîleri ve talebeleri zikredildiği için bazen konuyu takip etmek güçleşebilmektedir. Ayrıca musanniflerin ve râvîlerin *şekke fülân, lâ edrî ..., ekseru 'ilmî* gibi ifadeleri olmasına rağmen şekke düşen râvînin tespiti farklı kitaplardan, şerhlerden ve rivayetlerden kıyaslamayla yapılmıştır. Çalışma maalesef meşkûk rivayetlerin tespit ve tahrîcine odaklanmaktadır. Her başlıkta farklı tariklere müracaat edildiğinden konu, şazz-mahfuz ile şekkü'r-râvînin ilişkisi altında işlenmektedir. Bu sebeple çalışmanın teması sanki şekkü'r-râvî değil de *meşkûk rivayetlerde şazz ve mahfuzun tespiti* gibi bir izlenim vermekte olup şekkü'r-râvî ile ilgili somut veriler sunmamaktadır. Şekkü'r-râvînin ahkâm hadislerine etkisi hakkında 10 rivayet ele

⁵ Kahloul, *Şekkü'r-râvî ve eseruhu fî ehâdîsi'l ahkâm*.

alınmış, önce hadisin metni, sonra garîbu'l-hadis, meşkûk kısım, şekkin etkisi, kabule şayan rivayet başlıklarıyla konu uzun uzadıya işlenmiştir. Şekkü'r-râvînin ahkâm hadislerine etkisi için seçilen 10 hadisin çok isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Bunlardan 5'i, hadisin anlamını ve buna göre terettüp eden hükmü değiştirecek mahiyetteyse de geri kalanları konu ile ilgili değildir. Birinci rivayette şek isnaddadır. Hadisin ahkâm hadisi olduğu doğrudur. Ancak bu hadisin metninde değil senedinde şüphe meydana gelmiştir. Amr b. Dinâr hadisi Ebû Şa'sâ'dan rivayet ettiğinden emin değildir.⁶ Dördüncü örnekte Hz. Peygamber'in (sav) dua yaptığı sırada kibleye dönmesi rivayet edilmektedir. Bu hadisin ahkâm hadislerinden olduğu doğru olsa da meşkûk kısmın hükme bir etkisi yoktur. Hadiste "Hz. Peygamber (sav) dua etmek istediğinde ya da dua ederken..." anlamında (وَأَنَّهُ دَعَىٰ أَوْ أَرَادَ أَنْ يَدْعُو) ifadesi yer almaktadır.⁷ Beşinci örnek de kezâ ahkama dair olsa da şekkin hükme etkisi yoktur. Râvî Hz. Peygamber'in (sav) gusül aldığı suyu takribî olarak ifade etmektedir. Altıncı örnek hadisin merfu ya da mevkuf oluşu ile alakalı⁸, dokuzuncu örnekte yer alan humma hastalığında su ile serinletme için *su ya da zemzemle dedi*⁹ ifadesi ise ahkâmla ilgili değildir.¹⁰

Râvî merkezli araştırmaya Abdurrezâk Şâkir Mahmûd Ahmed *eş-Şekkü ve'l vehmu fi'r râvî ve'r rivayeti el-İmam Şu'be b. el-Haccâc*¹¹ örnek verilebilir. Ancak çalışmaya ulaşamadığından hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Konu hakkında yazılan makalelere bakılacak olursa Hasan Muhammed ABAJÎ'nin *eş-Şekkü fi'r rivâyeti 'inde'l muhaddisîn*¹² başlıklı çalışması örnek verilebilir. Yazar, hadis rivayetinde şekkin doğal bir durum olduğunu vurgulamakta ve bu düşünce üzerinden

⁶ M323, Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Muslim, *el-Müsnedü's Şahîhu'l Muhtasar Mine's Süneni Binakli'l 'Adli 'Ani'l 'Adli 'An rasûlillah*, thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâşır (Cidde; Beyrut: Dâru'l-Minhâc; Dâru Tavḳî'n-Necât, 1433).

⁷ B1028, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buḥârî el-Buḥârî, *el-Câmi'u'l-müsnedü's-şahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh şallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâşır (Beyrut: Dâru Tavḳî'n-Necât, 1422).

⁸ M1183.

⁹ B3261.

¹⁰ Örnekler için sırasıyla, Yahya Kahloul, *Şekkü'r-râvî ve eseruhu fi ehâdîsi'l ahkâm*, 438, 466, 472, 478, 562.

¹¹ Abdurrezâk Şâkir Mahmûd Ahmed, *eş-Şekkü ve'l vehmu fi'r râvî ve'r rivayeti (el-İmam Şu'be b. el-Haccâc)* (Irak: Tikrit Üniversitesi Beşerî İlimler Eğitim Fakültesi, (Doktora Tezi), 2014).

¹² Hasan Muhammed Abajî, "eş-Şekkü fi'r rivâyeti 'inde'l muhaddisîn", *Kral Suud Üniversitesi (Eğitim Bilimleri ve İslami Araştırmalar)* 21/3 (2009).

râvîlerin lafız hassasiyetlerini incelemeyi hedeflemektedir. Çalışmada şekkin tarifi, muhaddisler ve şekkü'r-râvî, râvîleri şüpheye sevk eden unsurlar, şekkin rivayetlerdeki çeşitleri, etkisi bakımından şekkü'r-râvî konuları işlenmektedir. Şekkin tanımında kaynaklardan nakil yapılmakla yetinilmiş, tanımlarda ve makalenin genelinde eleştirel bir bakış açısı seçilmemiştir. Bir başka çalışma olan *Şekkü'r-râvî ve eseruhu fi'r rivayeti*¹³ adlı Dr. Amr Taha Abdülkadir es-Sakkâf'a ait makaleye erişim sağlanamamış olup diğer çalışmalarda da hakkında bilgi verilmemiştir.

Ülkemizde konuyla ilgili yapılan ilk çalışma olma vasfını taşıyan *eş-Şekkü fi edâi'r-rivâyeti esbâbuhu ve menhecu'l muhaddisine fi der'ihî*¹⁴ adlı makale Mustafa GENÇ' tarafından kaleme alınmıştır. Makale bir mukaddime ve dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde şekkin lügat ve ıstlahi tarifi, ikinci bölümde şekke delalet eden lafızlar ve şekkin kısımları, üçüncü bölümde şekkin sebepleri, ziyade lafız hassasiyeti / mana rivayeti konusu üzerinde durulmuştur. Dördüncü ve son bölümde ise şekki giderme yöntemleri işlenmiştir. Çalışmanın temel konusu muhaddislerin şekke dair tutumları ve şekki giderme yöntemlerine hasredilmiştir.¹⁵ Şekkin sebepleri arasında zikredilen bazı konulara kısaca tema edilmiştir. Hadislerde şekke neden olan bazı durumlara temas edilmemiştir. Örneğin, ruyetullah konusunda delil olarak kullanılan bir hadisin metninde geçen *لا تضاهون أو لا تضامون* kısmı¹⁶ ve benzer şekilde *مُحْزَرٌ أَوْ مُحْزَرٌ* meşkûk rivayetleri tashîf ihtimali yönünden değerlendirilmemiştir. Bu durumlar makalenin konusu ve sınırları dikkate alındığında normal karşılanmalıdır. Hacmine oranla çalışmada ciddi anlamda kaynak taramasının yapıldığı gözlemlenmektedir. Müşkilü'l hadis ve muhtefü'l hadis konuları etrafında meşkûk rivayetler cem ve telif başta olmak üzere tercih gibi ilgili metotlar üzerinden incelenmiş ve her konuyla ilgili hayli örnek getirilmiştir. Şekkü'r-râvî konusunda çalışmada sened – metin ayrımı gözetilmemiş, şekkin giderilme yöntemleri de aynı başlık altında metin ve sened birlikte işlenmiştir.

¹³ Amr Taha Abdülkadir es-Sakkâf, “Şekkü'r-râvî ve eseruhu fi'r rivayeti”, *Ezher Üniversitesi İslam Davet Fakültesi* 23/2 (2010).

¹⁴ Mustafa Genç, “Rivayette Şek Meselesi, Sebepleri ve Muhaddislerin Şekki Giderme Yöntemleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/59 (24 Aralık 2020), 1-29.

¹⁵ Nitekim çalışmada kısa bir girişten sonra yapılan şekkin tanımı bir sayfa sürmekte, şekke delalet eden lafızlar yarım sayfa şekke neden olan durumlar iki sayfa geriye kalan yirmi sayfa şekkin giderilmesinde takip edilen yöntemlerdir.

¹⁶ B573.

Eserin şekkü’r-râvî konusunda bize yol açtığını özellikle ifade etmemiz gerekir. Daha sonraki çalışmalara fikir olması amacıyla makalenin sonuna eklenen tavsiyeler bölümü ve temas ettiği noktalar için yazara teşekkürü borç biliriz.

‘İlel özelinde konuyu ele alan çalışmalar arasında *eş-Şekkü mine’r râvi ve eseruhü fi’t ta’lil –dirasetün tatbikiyyetün fi ‘ilel*¹⁷ isimli makale zikredilebilir. Çalışmanın başında bu konunun seçim sebebi; sünnete hizmet, Darekutni ve ‘İlelinin önemi ve şekkü’r-râvî’nin hadisin illetindeki rolünün bilgisi olarak açıklanmıştır. Genel anlamda şekkü’r-râvîden daha çok Darekutnî, hayatı ve ‘ilel’i üzerinde durulmuştur. Eserin sonuç bölümünde anlatılan konulardan çıkarımda bulunulup sentezleme yapılmamış, tez özet bir biçimde tekrar edilmiştir.

¹⁷ Ahmed İbrahim Hatemî, “eş-Şekkü mine’r râvi ve eseruhü fi’t ta’lil”, *Divân-ı Vakf-ı Sünnî* 57 (2019).

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE:

ŞEKKİN TANIMI VE HADİS RİVAYETİNDEKİ KONUMU

Şek kelimesinin sözlük anlamı ve hadis dışında diğer disiplinlerdeki ıstılâhî kullanımları, hadisteki karşılığıyla birtakım benzerlikler ve farklılıklar arz etmektedir. Klasik anlamda bir tanımının bulunmaması hem konunun çerçevesini çizmeyi hem de sınırları belli bir tarif yapmayı zorunlu kılmaktadır. Burada şekkin önce lügavî tanımı yapılacak daha sonra bilgi değeri açısından şekkin ıstılâhî tanımı ve hadis ilmindeki şekkü'r-râvînin ıstılâhî tanımına yer verilecek ve mevcut şekkü'r-râvî tanımları değerlendirilecektir. Bu tanımların, hadislerde yer alan şekkü'r-râvîyi karşılayıp karşılamadığı test edilecek, daha önce şekkin tarifinde geçen kayıtların doğruluğu sınanacaktır. Bu doğrultuda hadislerde yer alan meşkûk ifadeleri yansıtan yeni bir tanım yapılmaya çalışılacaktır.

A. ŞEKKİN TANIMI VE KAPSAMI

1. Lügavî Tanım

“Şekk” sözcüğü ك - ك - ش maddesinden olup isim ve fiil olarak kullanılır. Çoğulu شُكُّوك tur. Fiil formunda birinci bâbdan kullanılmakta olup tef'îl bâbında hem lâzım hem müteaddî, tefa'ul bâbında في harf-i cerriyle kuşkulamak, emin olamamak; infi'âl bâbında ise yine في harf-i cerriyle yere sokulmak/dikilmek anlamına gelmektedir. Gerek في harf-i cerri ile olsun gerek kendi başına kullanılsın sülâsî mücerred olarak; yakîn'in zıttı¹⁸, şüphe duymak, takmak, yapıştırmak¹⁹ gibi anlamlar taşımaktadır. Harf-i cerrsiz kullanımında ise yaralamak, delmek, dürtmek, kemiğe kadar yaralamak, sokmak, saplamak gibi manalar ifade etmektedir.²⁰ Bu kullanıma örnek sadedinde muallaka şairlerinden Antere'nin (614) şu şiiri zikredilebilir.

¹⁸ Ebû'l-Faḍl Cemâluddîn b. Muḥammed b. Mukerrem b. 'Alî b. Manzûr er-Ruveyfî'î İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 10/451.

¹⁹ Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen b. Dureyd el-Ezdi İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1408/1987), "şkk", 1/139.

²⁰ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, aynı yer.

Araplar, “Evleri birbirine bitişik yaptılar.” manasında شك القوم بيوتهم demektedir.²² Bu sözden hareketle şekk, manaca birbirine yakın ve tercih imkânı bulunamayan iki ihtimalli düşünce olarak tanımlanabilir.

Rağıb el-İsfahâni (ö. 5. yüzyılın ilk çeyreği)²³ şekk kelimesinin tanım ve istikâkı çerçevesinde şu bilgilere yer vermektedir. “Şek; insan zihninde iki zıt düşünce arasındaki anlam dengesi ve eşitliğidir. Bunun sebebi, tereddüt edilen iki şeyden birini tercih etme imkânı vermeyen belirtiler olabilir. Tercih edilmesine sebep olacak emarenin birinde bulunup diğerinde bulunmaması da mümkündür.²⁴ Bunun yanı sıra şekk, bir şeyin mevcut olup olmamasında, meşkûkün cinsinde veya vasıflarında da olabilir. Şekk cehlden bir kısımdır ve aralarında umum husus mutlak (tam girişimlilik) ilişkisi vardır. Zira cehalet iki zıt şey arasında hiçbir bilginin bulunmadığı durumlarda da olabilir. Buna göre her şekk cehalettir ancak her cehalet şekk değildir.

İsfahâni, daha önce yer verdiğimiz Antere’nin بالرمح الأصم ثيابه beytine de dikkat çekerek şekkin; dürtmek, yırtmak ve pazunun göğüse yapışması gibi manalara geldiğini söyler. Bu açıklamalar ile sözlük manası arasında anlam ilişkisi kurar ve bu bağlantıyı şöyle dile getirir. “(Tereddütün insan zihnindeki etkisi düşünüldüğünde) Şekk, adeta insanın zihnindeki yırtık gibidir, düşünce burada ayakta duramaz. Ayrıca شك fulinin, pazunun göğüse yapışması manasında istiâre yoluyla kullanılmış olması da

²¹ Uzun bir mızrakla elbisesini yırttım Büyük insanlar için ölüm imkânsız da değildir. Ebû ‘Abdullâh Huseyn b. Ahmed b. Huseyn ez-Zevzenî, *Şerhu Mu‘allaqâti’s-Seb‘a* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, 1423/2002), 259.

²² Ebû Tâhir el-Fîrûzâbâdî Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kub b. Muhammed, *el-Kâmûsu’l-muhît*, thk. Muhammed Naîm Arkusûsî (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 2005), 945.

²³ Vefat tarihi hakkında netlik bulunmamakta hicri 5. yy.’ın ilk çeyreğinde öldüğü tahmin edilmektedir. Ömer Kara, “Râğıb el-İsfahânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

²⁴ Daha önceki dipnotlarda geçen İbn Cüzeyin açıklaması da bu yöndedir.

mümkündür. Böylece iki zıt şey insan zihninde birbirine yapışır artık düşünceye bir geçit kalmaz.”²⁵

İsfahâni'nin getirmiş olduğu tanımlama ve kurduğu anlam ilişkisi oldukça önemlidir. “Şekk bir şeyin mevcut olup olmamasında söz konusu olabilir. Bazen meşkûkün cinsinde, bazen vasıflarında olabilir” sözü, çalışmamızda yapacağımız tanıma yakınlık arz eder. Istılâhî tanım çerçevesinde yapacağımız açıklamalarla konu detaylıca incelenecektir.

Mutarrizî (610) شك fiilinin dürtmek, bineği mahmuzlayıp doğru yola sevk etmek anlamına geldiğini söylemiştir.²⁶

Kur'an-ı Kerim'de شك kelimesi on beş farklı yerde geçmekte olup hepsi ilm-i yakînin zıttı olan tereddüt ve şüphe anlamındadır. Bunlardan biri Hz. İsa'yı (a.s) öldürenlerin durumu ile ilgili ayettir. “Onun hakkında ihtilâfa düşenler bu konuda tam kararsızlık içindedirler, sadece zanna uymaktadırlar”.²⁷ Ayette yer alan “Onlar kararsızlık içindedirler” cümlesinden sonra “sadece zanna uymaktadırlar” ifadesi dikkat çekicidir. Zira bu kısım itnâb²⁸ sanatının gereği olarak gelmiştir. Kendilerinin herhangi bir ilmi temelini olmadığını açıklamaktadır. Âlusi de (ö. 1270/1854) bunu destekler mahiyette şekki tereddüt olarak tefsir edip şu açıklamayı getirir. “Şekk, düşüncenin her iki tarafının da denk olduğunu ifade eder. Bir tarafın tercih edilmesi ve edilmemesi arasında bir fark yoktur.”²⁹ Mutlak manada tereddüt demektir. Bu sebeple ayette, kapsayıcı bir şekilde bilgilerinin bulunmadığı ifade edilmiş bilgisizlikleri teyit

²⁵ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Kur'ân* (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz.), 1/349.

²⁶ Ebû'l-Feth Nâşir b. 'Abdusseyyid ebî'l-Mekârim b. 'Alî Burhânu'd-Dîn el-Hârzemî el-Mutarrizî, *el-Muğrib fî Tertibi'l-Mu'rib*, thk. Mahmûd Fâhûrî, Abdülhamid Muhtar (Halep: Mektebetü Üsâme b. Zeyd, 1979) 1/452.

²⁷ en-Nisa 5/157.

²⁸ Manayı dinleyicinin zihnine yerleştirmek maksadıyla sözün tekrarlanması veya başka ifadelerle uzatılması anlamındadır. Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2014), 99.

²⁹ Ayette yer alan şekk ve zann kavramları birine yakın olmakla birlikte aralarındaki fark; şekk, her iki ucu da birbirine denk olan tercih edilemeyen, zann ise bir tarafa doğru mevcut bulunan eğimdir. Lâzımı manadan murad ise zannın da şekk anlamında kullanılmasıdır. Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Ğirnâfî İbn Cuzeyy, *et-Teshîl li-'Ulûmi't-Tenzîl*, thk. 'Abdullâh el-Hâlidî (Beyrut: Dâru'l Erkâm, 1416), 1/216.

edilmiştir.”³⁰ Bu açıklamadan hareketle şüphenin, bilginin bulunmaması durumunu ifade ettiği söylenebilir.

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. İsa (a.s) kıssasının yanı sıra; “indirdiğimiz kitapta bir şüphe içinde”, “dinimde bir şüphe”, “çağrı/davette bir şüphe” “Allah ve ahiret hakkında şüphe”³¹ gibi manalarda da “şek” kelimesi yer almaktadır. Hz. İsa (a.s) ile ilgili kısmı ayrı tuttuğumuzda Kur'an'da yer alan şek kavramının akîdevî bir unsur olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), Arapların şekk lafzını yakîn bilginin bulunmadığı durumlarda ve (her ne kadar farklı anlamları olsa da) bazen zann kelimesi yerine kullanıldığını söyler.³² Ancak hadis ilminde şekkü'r-râvîyi ifade eden lafızlara bakıldığında “şekk” yerine farklı kelimelerin de kullanıldığı, bunlardan bazılarının bilginin var olduğuna bazılarının ise bilginin bulunmadığına delalet ettiği görülecektir.

Her dilde olduğu gibi Arap dilinde de tarih içinde anlamsal değişimler söz konusu olmuş, bir kelime tarihin farklı dönemlerinde farklı manalarda kullanılmıştır. Bu durum şekk kelimesi için de söz konusudur. Nitekim kelimelerin yüzyıllar içindeki serüvenini, şiirlerden hareketle ele alan *Doha Tarihî Arapça Sözlüğü*'nde şekk kelimesinin miladi 476 ile 995 yılları arasındaki anlamsal farklılıkları yer almaktadır. Miladi 5.yy. da mızrakla delmek, yarmak anlamında, 7. yy.da bir şeyi diğerine eklemek, 8. yy.da bir şeyi diğerine dahil etmek, bir şeyi dikmek, sıraya dizmek, 8. yy.ın sonlarında yan yana yapmak, 10. yy.da da bir şeyi diğerinin içine katmak anlamında kullanılmıştır.³³

³⁰ (في شك) في تردّد، وأصل الشكّ أن يُستعمل في تساوي الطرفين، وقد يُستعمل في لازم معناه، وهو التردد مطلقاً، وإن لم يترجح أحد (في شك) في تردّد، وأصل الشكّ أن يُستعمل في تساوي الطرفين، وقد يُستعمل في لازم معناه، وهو التردد مطلقاً، وإن لم يترجح أحد. Maḥmūd b. 'Abdullāh el-Ḥuseynî el-Âlûsî, *Rûḥu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Ḳur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*, thk. 'Alî 'Abdubârî 'Aṭiyye (Beyrut: DKİ, 1415) 3/187.

³¹ el-Yunus 10/94, 104; el-Hûd 11/11, 62; el-İbrahim 14/9-10; en-Neml 27/66; es-Sebe 34/21, 54; es-Sâd 38/8; el-Fussilet 41/45 eş-Şurâ 42/14; ed-Duhân 44/9.

³² Muḥammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Ḥayyân el-Endelûsî Ebû Ḥayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî't-Tefsîr*, thk. Şidkî Muḥammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1420), 4/127.

³³ (في شك) في تردّد، وأصل الشكّ أن يُستعمل في تساوي الطرفين، وقد يُستعمل في لازم معناه، وهو التردد مطلقاً، وإن لم يترجح أحد. (Erişim 01.11.2023).

2. Istilâhî Tanım

Şek lafzı farklı disiplinlerde değişik şekillerde ele alınmıştır. Kimi ilimlerde kelime anlamı üzerinden ne mana ifade ettiği incelenirken kimi ilimlerde de bilgi değeri açısından konu edilmiştir.

Nevevî'nin (ö. 676/1277) ifadesine göre ise fıkıhçılar ve usulcüler şekki farklı değerlendirmişlerdir. Fıkıh kitaplarında mutlak olarak şekk dendiğinde ister birine ister ikisine birden ihtimali olsun, bir şeyin varlığı ve yokluğu arasındaki tereddüt anlaşılır. Usulcülere göre ise varlık ve yokluk ihtimali eşit (%50) olduğunda bu şektir. Aksi halde % 50'yi aşana zann altında kalana ise vehim denir.³⁴ Fıkıh usulcülere ise şek kavramını, kendisinde şekkü'r-râvî bulunan hadislerle amel konusunda ele almaktadır. Buna göre konu, usul kitaplarında hocanın talebesine yaptığı rivayet hakkındaki tereddütü, hadisin merfu olup olmaması konusundaki kararsızlığı ve hadisin içerdiği lafızlar hakkında ravinin şekki olmak üzere üç başlıkta değerlendirilmiştir.

Mahallî'ye (ö. 864/1459) göre şekk “*Yekdiğerine herhangi bir üstünlüğü olmaksızın iki şeyin alternatif dâhilinde bulunmasıdır.*”³⁵ Feyyûmî ise (ö. 770/1368) şöyle der: “*Şekk kelimesinin manası kuşkulanmaktır. Fiil formunda lâzım, harf-i cerrle müteaddi kullanımı vardır. Bir durum karışık olduğunda شَكَّكَ فِيهِ ve يَشْكُ شَكًّا denir. Dil bilginleri ise “Şekk; yakînin zıttıdır” demektedirler. Bu da ister iki ihtimali eşit, isterse biri diğerine göre daha tercihe elverişli olsun böyledir. Şekkin aslı ızdırab-ı nefstir (zihin karmaşası). Bunun yanı sıra şek karışıklık anlamında³⁶ da kullanılır. Fukaha şekk kelimesini sözlük manasına uygun iki şekilde kullanmıştır. Talâkta şüphe eden kişi..., namazda şüphe eden kişi... buralarda yer alan kelimeler ilm-i yakine sahip olmamaktır.*”³⁷

³⁴ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tahrîru Elfâzi't-Tenbîh*, thk. 'Abdulğani ed-Dağar (Dimaşk: Dâru'l Kalem, 1408/1987), 36.

³⁵ Celâluddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî Celâluddîn 'Abdurrahman b. Ebîbekr es-Suyûtî el-Mahallî es-Suyûtî, *Şerhu'l-Varakât fi 'Usûli'l-Fıkh*, thk. Hüsâmuddîn 'Affâne (Filistin: Camiatü'l Küds, 1420/1999), 85.

³⁶ يقال شك الامر إذا التبس

³⁷ Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. 'Alî el-Hamevî el-Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-Munîr fi Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'İlmiyye, 1987), 1/320.

Kelam ve mantık ilimlerinde akıl sahibi insan ile eşya arasındaki irtibata farklı açılardan yaklaşılmış; bedihî, iktisabî, zarûrî, istidlâlî ilim ve haber gibi birtakım sınıflar ortaya çıkmıştır. İçinde bulunulan düşüncenin vakıaya uygunluğu ve kaynak değerine göre tasnif yapılmıştır. Sonrasında ise zihinde yer alan karşılığı ile eşya arasındaki mutabakata belirli oranlar tanımlanmış böylece insan zihninde bilginin mertebeleri somutlaştırılmıştır. Bu sayede ilim, zan, şek, vehim ve cehalet gibi sınırları belli kavramlar vaz' edilmiştir.³⁸ Bu kavramlar ve ifade ettikleri anlam, rivayetteki tereddütü anlamlandırma açısından önemlidir. Buna göre ilgili disiplinin tanımlamaları şu şekildedir.

İlim; sözlükte bilmek demektir. Istılahen bir şeyin, insan zihninde yakîn ölçüsünde bulunması ve vakıaya %100 uyum sağlaması anlamına gelir. Kesin bir şekilde idrak etmek şeklinde de ifade edilebilir. Cehaletin zıttıdır. İlim; bilme, bilgi, aklın ve duyuların kapsamına giren her şeyin tanınmasını sağlayan, manaları doğru olarak ayırt edebilme niteliğidir.

İlmin bir alt derecesinde bulunan zann ise kabule şayan (râcih) inanç demektir. Bilginin zihnindeki karşılığı ile hakikati arasındaki oran %99 - %51 arasındadır. Bu da bilginin, aksi olabilme ihtimali ile idrak edilmesidir. Dolayısıyla bilgi değeri, zihne karşılık gelen söz konusu oranla ilgilidir. Bu oran arttıkça artacak, azaldıkça azalacaktır. Zann kesinlik derecesine varmamakla birlikte yüzde ellinin üstünde ihtimali bulunan kavram olup zaman zaman şek, vehim ve yakîn anlamlarında da kullanılır. Yakîn ise daha çok, aksine ihtimali bulunmayan kesinlik derecesindeki sağlam, yerleşmiş bilgidir.

Şekk ise Reyb, iştibâh, ihtilât ve iltibâs gibi kavramlarla da ifade edilir, şüphe ve tereddüt anlamına gelir. Varlık ve yokluk ihtimalinin eşit olduğu bilgidir. Yani insan zihninde ifade ettiği oran %50'ye %50'dir. Vehme gelince o, hatalı düşünce sahibinin zihnindeki tasavvurdur. Oransal olarak %1 ile %49 arasına tekabül eder. Vehim, akla gelen şey olup yüzde elli ihtimalin altında bulunan zayıf bilgidir. Bu oranların en altında ise cehl/cehalet yer alır. Bilgi değeri açısından insan zihninde %0'a karşılık gelen cehalet idrakin yokluğudur. İlgili şey hakkında hiçbir bilginin bulunmadığını ifade eden

³⁸ Aḥmad Ibn-Maḥmūd aş-Şābūnī, *Mâtürîdiyye akaidi: el-Bidāye fî Usûli'd-Dîn tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 191-192.

Müslim اراده lafzını şek olarak değerlendirmektedir.⁴¹ Yine “vehim” kelimesinde de aynı disiplinler çerçevesinde “%50 - %1 arasında ihtimali olan bilgi” kaydı getirilir. Burada da aynı durum geçerlidir. Vehim şek yerine kullanılmış ayrıca vehmü’r-râvî nitelemesi yapılmamıştır. Bu konuda İbrahim en-Nehaî زاد أو نقص dediikten sonra الوهم مني demektedir.⁴²

Şekkin sınırlarını çizen İsfahânî, “iki zıt düşünce arasında olması” şartını getirmiştir. Bakıldığında hadislerde bu tanıma uymayan örnekler mevcuttur. ثُمَّ نَامَ حَتَّى سَمِعْتُ غَطِيطَهُ أَوْ قَالَ خَطِيطَهُ rivayetinde⁴³ yer alan خَطِيطَهُ kısmıyla alakalı açıklaması yapılmaktadır.⁴⁴ Bu da meşkûk lafızların aynı anlama geldiğini, şekkin iki zıt arasında olması gerekmediğini ifade eder.

Mahallî’nin, “yekdiğerine herhangi bir üstünlüğü olmaması gerekmez” sözünde de benzer durum vardır. Dil bilgisi, belagat ve râvînin “sanki şunu söyledi” demesi gibi birtakım sebeplerle tercihe imkân barındıran meşkûk lafızlar da vardır.⁴⁵

Lügavî tanımda zikredilen “birden fazla kelime arasında olması” da zorunlu değildir. Zira şüphe tek lafız hakkında da olabilir. Tıpkı Şu’be’nin (160) لَا تَخْتَلَفُوا؛ فَإِنَّ مِنْ كَانَ قَبْلَكُمْ لا تختلفوا؛ فَإِنَّ مِنْ كَانَ قَبْلَكُمْ sözünü için اظنه قال demesi⁴⁶ gibi.

⁴¹ M977.

⁴² M572; İ1203, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. ‘Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Daru’l Cîl, 1998).

⁴³ B117, B697; ED1357, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. İzzet Ubeyd - Âdil es-Seyyid (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1998); A3169, A3170, A3175, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaud (Beyrut: Müessesetü Risâle, 2001).

⁴⁴ Her ne kadar bu örnekteki iki kelimeyi müradif olarak anlamışlarsa da bazıları “ğayn”la gelen ifadenin doğru olmadığı, çünkü bu kelimenin bir anlam ifade etmediği düşünülmektedir. Bu husus ileride tekrar gündeme alınacaktır. Ancak bu iki kelimenin aynı manada olduğunu savunanlara göre (ki İbn Hacer de onlardandır) bu örnek konumuzla bağlantılıdır. Ebû’l-Faẓl Şihâbüddîn Ahmed b. ‘Alî b. Muḥammed el-‘Asḳalânî İbn Hacer el-‘Asḳalânî, *Fethu’l-Bâri Şerhu Şaḥîḥ el-Buḥârî*, thk. Muḥibbuddîn el-Ḥaṭîb (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1379/1959), 11/234.

⁴⁵ Tercihe imkân veren sebepler ileride işlenecektir.

⁴⁶ B2410.

lafızlarındandır.⁴⁹ “Ev” أو diğerlerine nispetle en çok kullanılan şek lafzıdır. Şekkin mahiyetini belirlemek için bu lafza nasıl yer verildiğine bakılmalıdır. Bu sebeple şekke delalet eden lafızlara ve özellikle de meşkûk rivayetlerde en çok karşılaşılan “ev” lafzına yüklenen anlamlar ayrıca ele alınacaktır.

a. "أو" Lafzı ve Hadisin Anlamına Etkisi

Şekkü’r-râvînin mahiyeti ve sınırları, hakkında belirgin çizgilerle yapılan tanımlama doğrultusunda yapılabilir . Bu sebeple hadislerde en fazla yer alan أو lafzı merkeze alınarak hadis şerhlerinde أو lafzı için sıklıkla kullanılan ifadeler değerlendirilmelidir.

İbn Mâlik’in (ö. 672/1274) حَيَّرَ ، أَبَحَ ، فَسِّمَ - بِأَوْ - وَ أَهْمَ وَ اشْكُكْ ، وَ إِضْرَابٌ بِهَا أَيْضاً تُنْيِ وَرَبَّمَا عَاقَبْتَ (ö. 672/1274) şeklinde nazma dönüştürdüğü “أو” in manaları tahyîr, ibâha, taksîm, ibhâm, şekk, idrâb, (atıf anlamında) vâv olmak üzere yedi tanedir.⁵⁰ Metnin şârihi İbn-i Akîl (ö. 769/1367) de إِمَّا nın aynı anlamlara geldiğini buraya eklemektedir.⁵¹ Şârihi doğrular mahiyette meşkûk rivayetlerde إِمَّا ile gelen birçok örnek tespit edilmiştir.⁵² Bu manalara kanaatimizce takribî ve ihtiyat anlamını da eklemek gerekir. Zira metinlerde bu manalar oldukça karşımıza çıkmaktadır. Hz. Enes’in (r.a) Hz. Peygamber’in (sav) mucizesinden bahsederken kaç kişi oldukları sorulduğunda زهاء ثلاثمة أو زهاء ثلاثمة demesi gibi.⁵³

“Ev” lafzının geldiği manalardan biri de şektir. Râvî hadisi hocadan hangi lafızlarla aldığını hatırlayamayabilir. Ya da şahit olduğu bir olayla ilgili aktarımda bulunurken şahıs isimleri, birbiri ile anlam ilişkisi bulunmayan lafızlar, sayı, yer ve zaman gibi

⁴⁹ A1321.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî İbn Mâlik, *el-Kâfiyetü 'ş-şâfiye*, thk. Abdülmün'im Ahmed (Mekke: Camiatü Ümmü'l Kurâ, 1982), 3/1200.

⁵¹ Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî İbn 'Aqîl, *Şerhu İbn 'Aqîl 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik (Şerhu elfiyyeti İbn Mâlik)*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: Dâru Tûrâs, 1400/1980), 2/232.

⁵² B984, B3136, B4229, M2502, M2899; ED4092; A3445, A3826, A4146, A4835, A11924, A11996, A24979.

⁵³ B3572.

hususlarda kesin bilgisi yoktur. Sonuç olarak rivayette muhtemel iki lafzı da zikreder. Konuyu oluşturan anlam da “ev” lafzının şek anlamıdır. Çalışmamızda bu kısım ile ilgili oldukça rivayet zikredileceğinden örnek verilmeyecektir.

Diğer bir anlam olan tahdîd ise taksim olarak da ifade edilir. Metinde kastedilen şey birkaç şıktan biridir. “Ev” lafzı ile ifade edilen bu mana, metindekiler dışında başka bir şeyin ihtimal dâhilinde olmayacağı anlamına gelir. *الكلمة اسم أو فعل أو حرف* cümlesinde de tahdîd/taksîm anlamında kullanılmıştır.⁵⁴

Konuya *“Ya hayır söyleyin ya sussun”*⁵⁵ *مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكَلِّمْ خَيْرًا أَوْ لِيَصْمُتْ*

hadisi örnektir Muhataba hadiste bunların dışında üçüncü bir ihtimal tanınmamaktadır. Aynı şekilde kendisine bir kuyu için başvuru olan dava hakkında Hz. Peygamber davacıya ya yemin etmesini ya da davalının şahit getirmesini söylemekte, başka bir ihtimal tanınamamaktadır. *مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ يَسْتَحِقُّ بِهَا مَالًا هُوَ فِيهَا فَاجِرٌ لَقِيَ اللَّهَ وَهُوَ عَلَيْهِ غَضَبَانُ*، ثُمَّ ذَكَرَ.

*نَحْوُ حَدِيثِ الْأَعْمَشِ غَيْرَ أَنَّهُ قَالَ: كَانَتْ بَيْنِي وَبَيْنَ رَجُلٍ حُصُومَةٌ فِي بَقْرٍ، فَاحْتَصَمْنَا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: شَاهِدَاكَ، أَوْ يَمِينُهُ*⁵⁶

Aynı şekilde *hadisinde*⁵⁷ *لَعْدُوَّةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، أَوْ رَوْحَةٌ، خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا* Bu ifadeler şekkü’r-râvîye dahil edilmemelidir.

Tenvi’ ise farklı cinsleri murat etmek anlamına gelir. Şu rivayet örnektir. *“Hz. Peygamber (sav) sefere, hacca ya da umreye gidecek olduğu zaman...”*⁵⁸ Burada dikkat çekilmek istenen nokta seferler arasındaki cins ayrılığıdır. Burada ravinin bir tereddütü

⁵⁴ İbn ‘Aķîl, *Şerhu İbn ‘Aķîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik (Şerhu elfiyyeti İbn Mâlik)*, 3/232.

⁵⁵ M47.

⁵⁶ M138.

⁵⁷ ش (لعدوة) العدو السير أول النهار إلى الزوال والروحة السير من الزوال إلى آخر النهار وأو هنا للتقسيم لا للشك ومعناه M1880-1-2-3 أن الروحة يحصل بها هذا الثواب وكذا العدو والظاهر أنه لا يختص ذلك بالعدو والروح من بلدته بل يحصل هذا الثواب بكل عدوة أو روحه Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn في طريقه إلى الغزو وكذا عدوة وروحة في موضع القتال لأن الجميع يسمى عدوة وروحة في سبيل الله Yaḥyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi sahihi Müslim b. el-Haccâc (Şerhu’n-Nevevî ‘alâ Muslim)* (Beyrut: Dâru İḥyâi’t-Turâşî’l-‘Arabî, 1392/1972), 13/26.

⁵⁸ B4116.

yoktur. Çalışmamızda görebildiğimiz kadarıyla soru, şart, emir ya da nehyin arkasından gelen “ev” edatı çoğunlukla tenvi’ içindir, şek ifade etmez. Şekkin tespiti yapılırken bu çıkarımımız bir yöntem olarak kullanılabilir.

Takrîbe gelince, dilimizdeki “aşağı yukarı” tabiri anlamına gelir. Takribî ifadelerin bulunduğu hadislerde esasen ravinin meşkûk kısmı net bildiği söylenemez. Hz. Peygamber’in (sav) Mescid-i Aksa’ya doğru kaç ay namaz kıldığının bahsedildiği صَلَّيْنَا مَعَ النَّبِيِّ ﷺ نَحْوَ بَيْتِ الْمُقَدَّسِ سِتَّةَ عَشَرَ أَوْ سَبْعَةَ عَشَرَ شَهْرًا ثُمَّ صَرَفَهُ نَحْوَ الْقِبْلَةِ hadisinde⁵⁹ ve namazda iki secdesi arasındaki süreyle alakalı أَوْ أَطْوَلَ سُجُودِهِ مِثْلَ فَسَجَدَ rivayetlerde⁶⁰ olduğu gibi konuya dair tam bir kesinlik söz konusu değildir. Takribî olarak değerlendirilen bu tür ifadeler / zikredilen sayılar arasında bir belirleme yapma (tahdîd) amacını taşımamaktadır. Manayı daha iyi ortaya koymak (tefhîm) için kullanılmaktadır. Bir bakıma takrîb ile tahdîd birbirine zıttır denilebilir.⁶¹

Ancak, her ne kadar bu konuda kesin bir bilgidен söz edilemese de sosyal hayatta insanlar bu tür yaklaşık (takribî) ifadelerinden dolayı kınanmaz, cerh alimlerine göre bu durum bir eleştiri konusu da olmaz. Bu sebeple takribî anlamdaki “ev” edatıyla gelen meşkûk lafızlar ile şekkü’r-râvî denince anlaşılan şey kanaatimizce aynı olmamalıdır. Örneğin; kible hadisinin Berâ b. Âzib kanalıyla gelenleri meşkûk olup şekk, sahabe râvîsi olan Berâ’dan kaynaklanmaktadır. Diğer rivayetlerden cezme yani kesinlik ifade eden tarzda gelenler de olmuştur ama bu rivayetler arasında da bir birlik yoktur. 13 ay, 16 ay ve 17 ay “Mescid-i Aksâ’ya doğru namaz kıldı” şeklinde farklı rivayetler bulunmaktadır.⁶² Rivayetlerdeki sürenin değişkenliği ise sahabenin, olayı kendilerine göre aktardıkları anlamına gelmektedir. Yani ilgili rivayetin meşkûk olarak addedilmesi yerine “Berâ b. Âzib rivayette takribî ifadeler kullanmaktadır.” yorumu gerçeği daha

⁵⁹ B399, B4492, B7252, A18496.

⁶⁰ N1224, Ebû ‘Abdurrahmân Ahmed b. Şu‘ayb el-Ĥorâsânî en-Nesâ’î, *el-Muctebâ mine’s-Sunen es-Sunenu’s-Şuğrâ*, thk. ‘Abdulfettâh Ebû Ğudde (Halep: Mektebetu’l-Maṭbû‘âtî’l-İslâmiyye, 1406/1986).

⁶¹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şaḥîḥ el-Buḥârî*, 1/189.

⁶² Ebû’l-Ferec Zeynüddîn ‘Abdurrahmân b. Ahmed b. ‘Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşķî İbn Receb, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şaḥîḥi’l-Buḥârî*, thk. Maḥmûd b. Şa‘bân b. Abdilmaḥşûd (Medine: Mektebetu’l-Gurebâ’i’l-Eseriyye, 1417/1996), 1/179.

iyi yansıtmaktadır. Çalışmamızda bu tür rivayetler de şekkü’r-râvî istatistiklerine dâhil edilecek ama değerlendirmede ayrı tutulacaktır.

Takribî lafızlar sadece وَ لافzı ile ifade edilmez. Adet ve zaman hususunda yakınlığı ifade etmek için farklı kelimelerle gelen takribî ifadeleri görmek mümkündür. Bunlar ilk bakışta râvînin şekki / mutlak anlamda bir tereddütü gibi anlaşılabilir. Ancak hakikatte böyle değildir. Veda haccında Hz. Peygamber’in (sav) güzergahı olup birçok olaya da ev sahipliği yapan Mekke-Medine arasında Ebvâ ve Veddân adıyla maruf iki yer vardır. Ebvâ, Medine’den Mekke’ye doğru giderken Bedir’i geçtikten sonra bugün Râbiğ kasabasında yer alan bir köydür. Hz. Peygamber’in (sav) annesi Âmine’nin mezarı da bu köy yakınlarında yer alan Ümmü’n-nebî bölgesindedir. Veddân ise Ebvâ’ya göre daha güneyde yer almakta olup Mekke’ye daha yakındır. Aralarında takriben 25-30 km bulunmaktadır.⁶³ Rivayette yer aldığına göre ihramlı iken Hz. Peygamber’e (sav) burada bir av hayvanı getirilmiş o da ihramlı olması gerekçesiyle hediye kabul etmemiştir.⁶⁴ Bu hadisin konusu ile ilgili olmamasına rağmen ravi emin olmadığı bu iki yeri “وَ” edatıyla zikrederek şöyle demiştir. “*Biz Veda Haccında Ebvâ’da (ya da) Veddân’da idik.*” İlk bakışta bu mutlak tereddüt olarak anlaşılabilir da aslında yaklaşık anlam ifade etmektedir. Çünkü bu mevkiler birdirine yakındır. Hac yolculuğunda Medine-Mekke güzergahında yer alan bu mevkiler hakkında ravi aslında, “*Mekke’ye yaklaşmak üzereydik ya şuradaydık ya da şurada, aşağı yukarı buralardaydık*” anlamında “*Mekke’ye 30 – 40 km yakındaydık.*” gibi bir mana kastetmiştir.

Bir anlamı da tahyîr olan “ev” edatı iki şey arasında seçim şansı tanımak yani muhayyer bırakmak için kullanılır. دینارا أو درهما أو مالي خذ من örneğinde⁶⁵ olduğu gibi muhataba seçim hakkı verilmektedir. كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا كَانَ جُنُبًا، فَأَرَادَ أَنْ يَأْكُلَ أَوْ يَنَامَ تَوَضَّأَ وَضُوءَهُ. “Hz. Peygamber cünüp iken uyumak ya da yemek yemek istediğinde namaz

⁶³ Zübeyde Özben, *Hadislerde Geçen Yer İsimleri (Buhârî Özelinde)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011); Mustafa Fayda, “Ebvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

⁶⁴ B1825, B2573.

⁶⁵ İbn ‘Aqîl, *Şerhu İbn ‘Aqîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik (Şerhu elfiyyeti İbn Mâlik)*, 3/232.

abdesti gibi abdest alırdı.”⁶⁶ يتصدق بدینار أو نصف دینار “Kişi ailesine hayız döneminde yaklaşırsa 1 tam dinar ya da yarım dinar sadaka versin”⁶⁷ gibi hadislerdeki “ev” edatı bu anlama gelmektedir. Burada “ev” lafzına tereddüt manası yüklenirse ravinin sadaka miktarını hatırlamadığı düşünülür. Bu çıkarım yanlıştır.⁶⁸ Çünkü bu lafızlar Hz. Peygamber’e (sav) ait olup muhatap muhayyer bırakılmaktadır.

Bir konu hakkında muhatapta merak uyandırmak ve ona aksini hissettirmek için kullanılan “ibhâm” anlamındaki “ev” edatı “teşkîk” olarak da adlandırılır. Karşıdakini kuşkulandırma (teşkîk) ya da konu hakkında net yorumu engelleme (ibhâm) olarak açıklanabilir. أو عمرو؟ örneğinde olduğu gibi. Bu ifadede söz sahibi, Zeyd’in geleceğini bilse de konuya Amr’ı da dahil ederek düşüncüyü kararsızlaştırmaya çalışır.⁶⁹ Hz. Peygamber’in (sav) bir defasında yaptığı taksimat için Sa’d b. Ebû Vakkâs’ın “Onun mümin olduğunu düşünüyorum.” itirazına karşılık Hz. Peygamber’in (sav) أو مؤمناً diye karşılık vermesi, Sa’d’ın iddiasının aksine bir anlam kazandırmak içindir.⁷⁰ Yoksa ravi hadisin metnini unutmuş değildir.

İbâha ise iki durum karşısında karşı tarafı serbest bırakmak anlamına gelir. Örneğin; kişi muhatabına “*Hasan ya da İbn Sîrîn ile otur*” der. Burada seçim hakkı muhataba bırakılır. İbâha ve taksim arasındaki fark, taksimde dışarıda kalanları engellemek varken ibâhada yoktur.⁷¹

⁶⁶ M305.

⁶⁷ ED264.

⁶⁸ Konu ile ilgili Dârimî rivayeti örnek olarak gelecektir.

⁶⁹ İbn ‘Aķîl, *Şerhu İbn ‘Aķîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (Şerhu elfiyyeti İbn Mâlik), 3/232.

⁷⁰ M150.

⁷¹ İbn ‘Aķîl, *Şerhu İbn ‘Aķîl ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (Şerhu elfiyyeti İbn Mâlik), 3/232.

İdrâb, söylenilen sözden geri dönmek anlamında olan بل edatı yerine kullanılan “ev” lafzıdır. Bu lafız بل edatında olduğu gibi hem intikâlî hem de ibtâlî idrâb manaları taşır.⁷² Şu şiir bu anlamın örneğidir:

ماذا ترى في عيال قد برمت بهم لم أحرص عدتهم إلا بعداد
كانوا ثمانين أو زادوا ثمانية لولا رجاؤك قد قتلت أولادي

Hişâm b. Abdülmelik’i (125) methetmek için yazılan şiirde ‘ıyâlden maksat çocuklardır. Bu beyitte çocukların sayısının seksen, hatta sekseni de aştığı söylenir.⁷³

Buna göre كن في الدنيا غريبا أو عابر سبيل hadisindeki “ev” şek için değil, intikâl anlamına gelen idrâb içindir. Dolayısıyla hadis idrâb anlamına göre tercüme edilmelidir. Şek anlamına göre hadise “*Ya garip ya da bir yolcu gibi ol.*” anlamı verilirken idrâb anlamı düşünüldüğünde mana, “*Dünya hayatında garib, hatta bir yolcu gibi ol.*” şeklinde olur.⁷⁴ İlgili beyitteki şekliyle değil de şek anlamıyla ele alındığında ravinin metni zapt edemediği düşünülür. Halbuki lafızlar Hz. Peygamber’e (sav) aittir.

b. İhtiyat Eksenli Şek Lafızları

Hadislerin lafızlarında “Hz. Peygamber şunu söyledi” şeklinde kesin yargı değil temkinli ifadelere rastlanmaktadır. Bu, sahabe devrinden itibaren hadis rivayetinde gösterilen hassasiyetin tezahürüdür. Rivayette ihtiyatlı olma düşüncesi ise şekkü’r-râvî ile ilgili bir konudur. Râvî rivayetinde ihtimalli lafızlar kullanmadan cezmle rivayette bulunur. Hadisi bu şekilde rivayet ettikten sonra metne كلمة مثله أو نحو هذا, كما قال, أو كما قال gibi lafızlar ekler. Rivayetteki bu tavır ilk devirden itibaren tarihte yerini muhafaza etmiştir. Sahabenin Hz. Peygamber’in sözlerini aktarırken “*Ya da buna benzer*

⁷² Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî, *Meânî’n-nahv* (Ürdün: Dâru’l Fikr, 2000), 3/263.

⁷³ Muhammed b. Muhammed b. Hasan Şürrâb, *Şerhu’ş-şevâhidi’ş-şi’riyye fî ümmühâti’l-kütüb en-Nahviyye* (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 2007), 1/308.

⁷⁴ Tibî’ye (743) buradaki “ev” tahyîr için olsa da İbn Hacer bu yorumu daha güzel bulmaktadır. İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şaḥîḥ el-Buḥârî*, 11/234.

lafızlarla dedi.” gibi sözleri sonraki dönemlerde de raviler tarafından takip edilmiştir. Aktardığı rivayette talebenin, hocasının ismini zikredip “*Ya da buna benzer bir ifade kullandı.*” diyerek aynı tavrı sürdürdüğünü göstermektedir. Örneğin; Haccâc b. eş-Şâir’in (259) hocası Fadl b. Dukeyn’den (218) rivayetinde *أَوْ كَمَا قَالَ أَبُو نَعِيمٍ*, yine aynı ravinin Dahhâk b. Mahled’den (211) rivayetinde *كَمَا قَالَ الضَّحَّاكُ* lafızlarını kullandığı görülür. Bu lafızlar müellifler tarafından kayıt altına alınmıştır. Benzer şekilde Ebû Dâvûd’un (275) Müsedded’den (228), Ahmed b. Hanbel’in (241) Affan b. Müslim’den (220), İsmail b. İbrahim’in (193) Hâlid b. Mihran’dan (141) yaptığı rivayetlerde aynı ihtiyat lafızları yer almaktadır.⁷⁵ *Kütüb-i Tis’a* ‘da bu tür örneklerin sayısı toplamda 71’e ulaşır.

Haccâc b. eş-Şâir’in rivayetiyle alakalı Nevevî’nin şu yorumu oldukça önemlidir.

*“Hadiste Ebû Nuaym’dan maksat isnadın başında zikredilen Fadl b. Dukeyn’dir. O da Müslim’in hocasının hocasıdır. Burada (Haccâc’ın) yaptığı şey (rivayetteki tutumu) râvilerin rivayet adabına ilişkin bilinen bir görgü, terbiyedir. Şöyle ki ravî hadisi mana ile rivayet edecek olduğunda rivayetin akabinde, manada herhangi bir değişiklik olmaması için ihtiyatlı davranarak كَمَا قَالَ demelidir.”*⁷⁶

Nevevî’nin ifadelerinden hareketle şöyle diyebiliriz. Hadisin manen rivayeti çerçevesinde râvînin iki lafız arasındaki tereddütü (mutlak şek) ile rivayette ihtiyatla “*ev kemâ kâle*” demesini bir tutmamak gerekir. Hadisin hükmüne etki edecek şekilde metinde yer alan bilgi hakkındaki tereddüt bu bakımdan şekkü’r-râvînin üst derecesini oluşturur. Lafzen rivayet niyetiyle ortaya çıkan müradif kelimeler sebebiyle meydana gelen şek bu durumdan farklıdır. Hadisi cezmle rivayet etmesine rağmen titizliği sebebiyle râvînin ihtiyatlı tavrı da bu iki durum gibi değildir. Görüldüğü üzere bu tavır kadim bir usul olup rivayetin, ravi elinde bir emanet bilinciyle korunduğunu ifade eder. Ayrıca mana rivayetinde bulunan bir kişi ile hassasiyeti sebebiyle bu ihtiyat yolunu takip eden kişinin rivayete bakışı emanet bilinci ekseninde düşünülüp ayrı tutulmalıdır.

⁷⁵ M191, M2039; ED708; A3788, A22886.

⁷⁶ Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi sahihi Müslim b. el-Haccâc (Şerhu’n-Nevevî ‘alâ Muslim)*, 3/52.

Mana ile rivayette bulunan bir kişinin de كما قال أو demek zorunda olduğunu söyleyen bir grup bilgin de vardır.⁷⁷

c. Bilginin Mevcut Olmadığını İfade Eden Lafızlar

Hadislerde yer alan ravi kaynaklı şüpheler bahsi geçen lafızlarla ifade edilmiştir. Şekke delalet eden bu lafızların yanı sıra herhangi bir bilginin mevcut olmadığını ifade eden lafızlar da vardır. Bunlar لا أدري قال حَوْلُ أو ثَلَاثَةُ أَخْوَالٍ gibi lafızlardır. Metinlerde bu konuya dair epey örnek bulmak mümkündür.⁷⁸ Hakikatinde bu ifadeler iki şey arasındaki tereddütü ifade etmemektedirler. Ancak hadis edebiyatında bu tür de şekkü'r-râvî kategorisinde değerlendirilmektedir.⁷⁹ Bu tür rivayetler istatistiklerimiz arasına alınacak olsa da farklı değerlendirilecektir.

Şekke delalet eden lafızlar çerçevesinde konunun da mahiyetini belirlemek adına şekk olarak kabul edilip edilmeyecek şeyleri, şekkin alt ve üst sınırını aşağıdaki tablo ile tasvir edebiliriz. İlk sütun bilgi değerini yani metinle ilgili ravinin bilgisinin doğruluk oranını, ikinci sütun şekkü'r-râvî açısından nerede konumlandığı, üçüncü sütun ise ilgili örneği içermektedir.

Bilgi Değeri	Türü	Örnek
Şekkü'r-râvînin üst sınırı	Mutlak Şekk	أَرْحَصَ فِي بَيْعِ الْعَرَايَا مَا دُونَ خَمْسَةِ أَوْسُقٍ أَوْ فِي خَمْسَةِ أَوْسُقٍ ⁸⁰
Şekkü'r-râvî	Şekk (Muradif kelimelerde)	تَحْجُزُهُ — أَوْ تَمْنَعُهُ ⁸¹

⁷⁷ Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî el-Kâsımî, *Ḳavâ'idü't-tahdîş min fünûni muşṭalaḥi'l-ḥadîş* (Beyrut: DKİ, 1332), 210.

⁷⁸ ED368, ED701; T37, T336, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *es-Sunen*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996); N1053, N5529; MU422, MU2390, Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Muvaṭṭâ'*, thk. Muhammed Muşṭafâ el-'A'zamî (Abu Dabi: Muessesetu Zâyd b Sultân, 1425/2004).

⁷⁹ Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi saḥîhi Müslim b. el-Haccâc (Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim)*, 12/26.

⁸⁰ B2382; ED3364; MU1814, öğrencisi Mâlik'in (179) verdiği bilgiye göre hadisin ravisi Dâvud b. Husayn (135) tereddüt etmiştir.

⁸¹ B6952.

Şekkü'r-râvînin alt sınırı	Takrîb/Tefhîm	صَلَّيْنَا مَعَ النَّبِيِّ ﷺ نَحْوَ بَيْتِ الْمَقْدِسِ سِتَّةَ عَشَرَ أَوْ سَبْعَةَ عَشَرَ شَهْرًا ⁸²
Şek olmasa da teknik açıdan şek olarak isimlendirilen ifadeler	Bilginin bulunmaması	لَا أَدْرِي قَالَ حَوْلُ أَوْ ثَلَاثَةُ أَحْوَالٍ ⁸³
	İhtiyat	أَوْ كَمَا قَالَ، أَوْ نَحْوَ هَذَا، أَوْ كَلِمَةً تَشَبَّهَهَا ⁸⁴
	Zan	صلى النبي صلى الله عليه وسلم إحدى صلاتي العشي قال محمد أكثر ظي العصر ⁸⁵
Yakîn ifade eder.	Tahyîr	إِذَا كَانَ جُنُبًا، فَأَرَادَ أَنْ يَأْكُلَ أَوْ يَنَامَ ⁸⁶
	İbaha	وَلَكِنْ عَنْ شِمَالِهِ أَوْ تَحْتَ قَدَمِهِ ⁸⁷
	Tenvî'	كَانَ إِذَا قَفَلَ مِنَ الْعَزْوِ، أَوْ الْحَجِّ، أَوْ الْعُمْرَةِ يَبْدَأُ ⁸⁸
	Tahdîd / Taksim	مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكَلِّمْ خَيْرًا أَوْ لِيَصْمُتْ ⁸⁹
	İbhâm/Teşkîk	يا رسول الله: ما لك عن فلان؟ فوالله إني لأراه مؤمنا. فقال: أو مسلما ⁹⁰
	İdrâb	كن في الدنيا غريبا أو عابر سبيل ⁹¹
	Vâv (atıf anlamında)	وقد أفاض قبل ذلك ليلاً أو نهاراً ⁹²

2. Hadis Usulü Açısından Şekkü'r-râvî

Şekkü'r-râvî ve hadis ilimleri arasındaki ilişkiyi anlamak, *şekkü'r-râvîyi nasıl değerlendirmemiz gerekir?* sorusuna da bir cevap hazırlayacaktır. Hadis rivayetinde

⁸² B40, B399, B4486, B4492, B4492; M525; T340, T2962; N488; A18496

⁸³ B2426.

⁸⁴ B602, B4313, B7273.

⁸⁵ B1229, şek Muhammed b. Sîrîn'den (110) kaynaklıdır.

⁸⁶ M305.

⁸⁷ B409.

⁸⁸ B4116.

⁸⁹ B6018.

⁹⁰ B27.

⁹¹ B6416.

⁹² N3042.

hocanın hangi ifadeleri kullandığı hususunda kesin bilgisinin olmaması sonucu ravi birden fazla kelimeyi aynı yerde aktarmaktadır. Sergilediği bu tutum hadisin daha iyi anlaşılmasını sağlar. Söz gelimi, tereddütü bulunmasına rağmen mana rivayetinde bulunan bir ravi tercih ettiği lafız üzerinden hadisi rivayet eder. Bu durum okuru sınırlandırmaktadır. Çünkü metinde ravinin tercihi sonucu bir lafız zikredilmiştir. Bunun aksine, ravinin ihtimalli gördüğü lafızları beraberce vermesi, hadisin otantik lafızlarına ulaşmada önem taşır. Şerh edebiyatına bakıldığında meşkûk rivayetlerin birkaç alternatifle ele alındığı ve hadiste yer alan kelimelere göre farklı açılarla yorumlandığı görülecektir. Buna göre şekkü’r-râvî konusunun, usul bakımından nasıl değerlendirileceği merak konusudur.

Ravinin, aktarımda bulunurken hocasının şüphesine dikkat çekmesi, hadiste yer almayan ziyade lafızları hadisle beraber zikretmesi de usulde incelenmesi gereken konulardandır. Örneğin; rivayet hakkında talebelerin değerlendirilmeleri usule göre doğru mudur? Bu konu hadiste idrâc ile alakalıdır. Farklı sebeplerden kaynaklı ravinin muhtelit olarak değerlendirilmesi hakkında neler söylenebilir? Ravinin şekke düşmesinin ihtilatla bir ilgisi var mıdır? Bu sorular da şek – usul bağlamında cevap bekleyen sorulardır.

Hadislerin aktarımında dikkat edilmesi gereken, hadisin olduğu gibi korunması mı yoksa barındırdığı hata ve tereddüdün ravi tarafından değiştirilmesi midir? Bu sorular da şekkü’r-râvî ve şazz – mahfuz konusu ile alakalıdır. Bu bölümde ilgili hususlara ışık tutulacak ve usul konularıyla ilişkili hususlara yeri geldikçe örnekler verilecektir.

a. Muhtelefü’l-Hadis İlmi

Aynı konuda iki zıt makbul hadisin aralarındaki farkları belirli metotlarla açıklayan ilim dalına muhtelefü’l-hadis denir.⁹³ Meşkûk rivayetlerde *أكثر ظني، أحسبه قال* gibi sadece bir lafız üzerinde yaşanan tereddütler yer almaktadır. Bunun yanı sıra aynı hadiste yer alan iki ya da daha fazla kelime arasında şekke düşüldüğü de olmuştur. Bu bakımdan iki ya da daha fazla kelime arasında yer alan şek muhtelefü’l hadis ilminin konusu olabilirken

⁹³ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelefü’l Hadis İlmi)* (İstanbul: İFAV, 2020), 35.

أحسبه gibi tek lafız üzerindeki tereddütü ifade eden şekler bu ilmin konusu olmayacaktır. Çünkü tanımda geçtiği üzere muaraza iki şey arasında olmalıdır. O halde muhtelefü'l-hadis konusu altında değerlendirilebilecek rivayetler daha çok أو lafzı üzerinden görülen tereddütlerdir. أحسبه gibi lafızlar üzerinden konu işlenecekse bu sefer de farklı rivayetlerle kıyaslamaya gidilmelidir. Genç'in makalesinde şekki gidermede yararlanılabilecek metotlar şu şekilde başlıklandırılmıştır.

1. Yöntem: Cem ve telif

- Lafız ve mana bakımından yakın olması sebebiyle,
- Konudaki başka rivayetlerle kıyaslama yaparak,
- Künye, esmâ ve nesep literatüründen istifade ile,
- Rivayetler arasındaki zamansal farklılığa göre,
- Sahabe râvîsinin zühd ve vera'ına göre cem yapmak.

2. Yöntem: Tercih

- Cezmle gelen rivayeti meşkûke tercih
 - * Aynı râvînin cezmle rivayetini şekke tercih
 - * Cezmle gelen rivayetin tarikinin çok ya da meşhur olması sebebiyle tercih
 - * Hıfz ve itkân sahibi râvîlerin cezmle rivayetini tercih
 - * Sahihayn'da ya da en az birinde geçiyor olması ile tercih
- En azı, tedbirli ve ihtiyatlı olanı tercih
- Meşkûk kısmın siyakına göre tercih
- Cezmle gelen rivayetin siyakına göre tercih
- Toplumda yerleşik örfe göre tercih
- Kur'an'ın zahirine uygunluğuna göre tercih
- Tarihi dayanaklara göre tercih
- Lügat manasının doğruluğuna göre tercih

- Esmâ ve ensâb bilgisine göre tercih⁹⁴

b. İhtilat ve Muhtelit Râvîler

Esasen “*râvînin ehliyetini ortadan kaldıran akıl eksikliği ve zayıflığı*” şeklinde tanımlanan ihtilat, hadisi kusurlu hale getiren bir sorundur. Sadece güvenilir râvîler için söz konusudur. Zira zayıf râvînin hadisi zaten makbul değildir. Muhtelit râvîlerin ihtilat öncesi rivayetleri ittifakla kabul edilir. İhtilat sonrası rivayetleri hakkında çoğunluk kabul edilmez derken İbn Hacer (ö. 852/1449) kesin hüküm vermenin mümkün olmayacağını savunmaktadır. Bu dönemin uzun olmaması ve çok fazla hata yapmaması kaydıyla muhtelit ravinin ihtilatı cerh unsuru sayılmaz. İbn Hibbân (ö. 354/965) buna şâzz olmama kaydını da eklemektedir.⁹⁵

Hadis naklinde ravinin tereddütü hafıza zayıflığı ve unutmayı akla getirmesi bakımından ihtilat-muhtelit konusuyla alakalıdır. Aralarındaki bağlantı, şekke düşen ravilerden muhtelit olanlarının tespit edilmesiyle açıklık kazanacaktır.

Muhtelit râvîler arasında şekkini tespit ettiğimiz isimlerden biri Ebû İshak es-Sebî’dir (129). Buhârî’de geçen rivayette Ebû İshak *نزل على أجداده أو أخواله* şeklinde hadisi rivayet etmiş⁹⁶ *أجداد* ile *أخوال* lafızları arasında kararsız kalmıştır. Kendisinden bu hadisi nakleden Züheyr b. Muaviye’dir (173). Züheyr’in Ebû İshak’tan rivayeti ihtilattan sonradır.⁹⁷

Muhtelit râvîler arasında sayılan bir diğer isim de Said b. İyâs el-Cüreyrî’dir (144). Buhârî ve Tirmizî’de üç yerde⁹⁸ geçen *أَكْبَرُ الْكِبَائِرِ الْإِشْرَاكُ بِاللَّهِ، وَعُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ، وَشَهَادَةُ الزُّورِ*، rivayetinde Said, yalan söz ya da yalan yere şahadet kelimelerinde tereddüt yaşamıştır. İncelediğinde bu rivayetin Bişr b. Mufaddal (187) ve

⁹⁴ Bkz. Genç, “Rivayette Şek Meselesi, Sebepleri ve Muhaddislerin Şekki Giderme Yöntemleri”.

⁹⁵ Mücteba Uğur, “İhtilât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/571.

⁹⁶ B40.

⁹⁷ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribu’r-Râvî fi Şerhi Takribu’n-Nevâvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Beyrut: DKİ, 1996), 2/897.

⁹⁸ B6919; T1901, T3019.

İsmail b. ‘Uleyye (193) tarikiyle naklediliği görülecektir. Her ikisinin de Said b. İyas’tan semai ihtilattan sonradır.⁹⁹

Ebû İshâk rivayetinde şek hadisin ahkâmında değil olayı tanıtıcı unsurlarda yer almaktadır. Hadisin anlamına yönelik herhangi bir engel teşkil etmez. Hadisin râvîler ve musannifler açısından kabul görmesi bu durumla açıklanabilir. Said rivayetine gelince bu rivayette şekkin manaya etkisi olduğu görülmektedir. Ravi metinde yer alan bu kelimenin yalan olduğundan emindir ancak mutlak yalan mı yoksa yalan yere şehitlik mi olduğundan emin değildir. Başka rivayetlerle kıyaslandığında benzer şekilde yalan üzere yemin etme geçmektedir.¹⁰⁰ İbn Hacer Ebû İshak’ın rivayetini torunu ve öğrencisi İsrail b. Yunus (160) tarikiyle ele almakta ve onun mutabaatta bulunduğunu öne sürerek hadisi desteklemektedir.¹⁰¹ Hem İbn Hacer’in mutabaata ihtiyaç duyması hem de hadisin metninde bu tereddütlerin yer alması ihtilatin rivayete özellikle de şekke etkisini gösterir.

c. Müdrec

Bir şeyi başka bir şeyin içine dâhil etmek, sokmak anlamlarına gelen idrâc, Arap dilinde kitabı katlamak, kapatmak, dürüp tomar yapmak anlamlarında kullanılır. Hadis usulü ıstılahı olarak ise bir hadise aslından olmayan bir lafzı dâhil etmek anlamında kullanılmaktadır. İdrâc sened ve metinde meydana gelebilmektedir. Metnin aslında bulunmayan lafzı ziyade olarak metne sokan ravi için müdrîc/midrâc/derrâc terimleri kullanılır.¹⁰²

Müdrecin problem olması, râvînin metinde olmayan bir şeyi metinden algılanacak şekilde rivayet etmesidir. Buna îhâm denir. Şayet ravi bunu bilerek yapıyorsa adaletini yitirecek ve bu sebeple hadisi alınmayacaktır.¹⁰³ Müdrecin farklı çeşitleri ve sebepleri arasında yer alan hadisin içeriğine / anlamına yönelik ravi tarafından yapılan değerlendirmeler / açıklamalar, rivayet kültüründe pek çok ravi tarafından

⁹⁹ Süyûtî, *Tedribu’r-Râvî fî Şerhi Takrîbu’n-Nevâvî*, 2/897.

¹⁰⁰ N4868.

¹⁰¹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 12/265.

¹⁰² Ebû Bekr Ahmed b. ‘Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Haîb el-Bağdâdî, *el-Faṣl li’l-Vaṣli’l-Müderrec fî’n-Nakl*, thk. Muhammed b. Meṭar ez-Zehrânî (Medine: Dâru’l Hicre, 1418/1997), 1/22.

¹⁰³ Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed es-Sem‘ûnî el-Hasenî el-Cezâirî, *Tevcihü’n-nazar ilâ usûli’l-eser* (Halep: Mektebetü’l Matbûâtî’l İslâmiyye, 1995), 1/411.

kullanılmıştır. Hadisin kabulü için bu açıklamaların net bir şekilde metinden ayırt edilebilmesi gerekir. Nitekim Veki' b. Cerrâh'ın (197) *“Bu kelime şu anlama gelir”* şeklindeki *يعني* lafzı hadisçiler tarafından müdrec kabul edilmez. Çünkü açıklama için getirilen ilave lafızlar bellidir. Asıl sorun, müdric ravinin talebeleri, hadisi rivayet ederken bu açıklamalarla hadisin metinlerinin arasını ayırmamalarıdır. Aynı şekilde rivayet hakkında açıklamalarının kendisine ait olduğunu gösteren edatlar kullanmaması sebebiyle İbn Şihâb ez-Zührî'ye, *“Kendi sözünü Peygamber'in sözünden ayır.”* denilmiştir. Bu talep müdrec konusundaki hassasiyete ve tehlikeye işaret etmektedir.¹⁰⁴

Şekkü'r-râvî konusunun müdrecle olan ilişkisine gelince, hakikatinde Hz. Peygamber (sav) meşkûk rivayette geçen iki lafızdan muhakkak birini kullanmıştır. Keza şekke düşen ravinin hocaları da öyledir. O halde, bir râvînin tashîf, unutma vb. durumlar sebebiyle şüpheye düştüğü lafızların her ikisini de rivayet etmesinde sakınca var mıdır? Aynı şekilde hadisin metnindeki *“Bunu mu dedi şunu mu dedi hatırlamıyorum, ya da şöyle dedi, buna benzer bir lafzı kullandı, şu lafızlardan ya bunu ya da bunu dedi”* gibi sözler nasıl değerlendirilmelidir? Bu ifadeler müdrec kapsamına girecek midir? Misallerle bu konu şöylece ele alınabilir.

“Hastalığın şiddetli ateşi cehennemın ateşindendir, onu suyla – ya da “zemzem” dedi- serinletin. – (hadisin râvîsi) Hemmâm şekke düştü-. ”¹⁰⁵

“Kim kendine ait bir kölenin bir cüzünü ya da hissesini -Eyyûb es-Sahtiyânî diyor ki; ya da nasibini dedi- azad ederse ... ”¹⁰⁶

“Sizin, kabirlerinizde aynı deccalın fitnesi gibi ya da deccalın fitnesine yakın (hadisin râvîsi) -Fatıma b. Münzir (48) diyor ki; Esmâ hangisi ile bunu ifade etti bilmiyorum- imtihana çekileceğiniz bana vahyedildi. ... Münafığa ya da mürtâba gelince (yine hadisin râvîsi Fatıma; Esmâ hangisiyle bunu ifade etti

¹⁰⁴ Kadir Paksoy, “Hadis Metodolojisinde İdrâc Ve Müdrec Hadisler -I-”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (01 Haziran 2005), 107.

¹⁰⁵ B3261.

¹⁰⁶ B2491.

bilmiyorum) o –şهادeti- bilmiyorum insanlar bir şey söylerken duydum ben de söyledim diyecek.”¹⁰⁷

Örneklerde görüldüğü üzere hadiste yer alan şekkü’r-râvî ile alakalı lafızlar esasında hadisin bir parçası değildir. Okuyan kişi bu lafızların hadisten olmadığını anlayacaktır. Râvîlerin kendileri ve hocaları hakkında yapmış oldukları açıklamaları da hadisin bir parçası olarak anlaşılmaz. Yani burada îhâm yoktur. Dolayısıyla bu tür örnekler müdrec hadis altında değerlendirilmemelidir. Şekkü’r-râvî üzerinde karşılaşılan rivayetler daha çok bu örneklerdeki gibidir. Meşkûk kısımlar hadisin aslından mıdır diye genelde şüphe edilmez. Bu sebeple zikri geçen derrâc, müdric gibi nitelemeler, tereddütü bulunan ya da hadiste filanca şekke düştü açıklamalarını yapan raviler hakkında kullanılmamaktadır.

Çok sık rastlanmasa da meşkûk rivayetlerden müdrec olarak değerlendirilebilecek örnekler vardır. Mesela; soğan sarımsak yiyen kimsenin, *من أكل ثومًا أو بصلاً فليعتزلنا أو*

ليعتزل مسجدنا hadisi ile camiye yaklaşmaması ya da topluma çıkmaması istenmiştir.¹⁰⁸

Bakıldığında hadisin ikinci kısmı müdrec olarak anlaşılabilir. Ravi açıklama yapmadığından meşkûk kısmın da metinden olduğu, yani Hz. Peygamber’in (sav) bu hadisinde “*Ne topluma çıksın ne de mescidimize gelsin.*” dediği zannedilebilir. Ancak hadis ilminde bilinir ki bu rivayet meşkûktür. Aynı hadis *ليعتزل مسجدنا* – *أو قال*

ليعتزلنا – *أو قال* şeklinde de rivayet edilmiştir.¹⁰⁹ Ancak her ravi bu metindeki gibi *أو قال* açıklamasını

yapmamaktadır. Hadisin râvîsi İbn Şihâb ez-Zührî rivayette şekke düşerek *ليعتزلنا أو ليعتزل*

ليعتزلنا şeklinde rivayet etmiş talebeleri de bu metni aynen aktarmıştır.¹¹⁰ Daha sonra

metin okunduğunda her iki lafız da Hz. Peygamber’e (sav) aitmiş gibi anlaşılmıştır. Bu bağlamda, bir karışıklığa meydan vermemek için hadis yazımında şekke dair ifadelerin mutlaka bir işaret içinde ayırt edilecek bir biçimde yazılması önem arz etmektedir.

¹⁰⁷ B86, B184.

¹⁰⁸ B5452; E3822; M564.

¹⁰⁹ B855, A15299.

¹¹⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 2/342.

Hadislerin yazımında dikkat edilmesi gereken hususlar da aynı düşüncenin ürünü olarak ortaya çıkmıştır.¹¹¹

Bir önceki pasajda Zührî'ye söylenen söz bu konuda önem arz etmektedir. Câbir kanalıyla gelen hadisi 'Atâ (114) Zührî'ye aktarır. Tüm tariklerde Zührî'nin öğrencisi Yunus b. Yezîd'dir (159). Yezîd'den hadisi Ebû Safvân (?)¹¹², Abdullah b. Vehb (197)¹¹³ rivayet etmiştir. Zührî dışındaki Câbir hadislerinin tamamı cezmle ve “... *mescidimize yaklaşmasın.*” şeklinde gelmiştir. Şekkin sadece Zührî isnadlarında bulunması şekkin Zührî'den kaynaklandığını gösterirken Zührî isnadlarındaki farklılık da idrâca işaret etmektedir. Buna göre Zührî, rivayetin lafzında duyduğu tereddütünü gerektiği gibi açıklamamış bu da talebeleri tarafından müdrec bir şekilde aktarılmıştır. İsnad şeması şöyledir:

¹¹¹ İsmail Lütü Çakan, *Hadis Öğrenimi -Tarihî ve Güncel Boyut-* (İstanbul: İFAV, 2016), 57.

¹¹² B5452; A15299.

¹¹³ B855, B7359; M564; ED3822.

Cabir b. Abdullah									
Ata b. Ebû Rebâh								Ebû Zübeyr	
İbn Cüreyc				Zührî				Hişâm	
Abdürrezzâk	Yahya b. Said		Ebû Asım	Yunus				Kesîr	
A15069	İshak b. Mansur	Muhammed	Abdullah	Ebû Safvan	İbn Vehb			Ebûbekir	
	T1806; N707	M564	B854	Ali	Said	Ahmed b. Salih	Harmele	M564	
				B5452	A15299	B855	B7359; ED3822	M564	
Mescidimize yaklaşmasın				Bize ya da mescidimize yaklaşmasın	Bize ya da <u>söyle dedi</u> mescidimize yaklaşmasın	Bize ya da mescidimize yaklaşmasın		Mescidimize yaklaşmasın	

d. Şâzz – Mahfuz

Sika bir ravinin kendinden daha sika bir râvîye ya da topluluğa olan muhalefeti olarak tanımlanan şazz hadis, râvînin rivayetteki tutumu açısından şekkü'r-râvî ile ilişkilendirilebilir. Görüldüğü kadarıyla her râvînin hocasından duyduğu rivayeti aynen aktarması söz konusu değildir. Ravinin hocasından duyduğu meşkûk rivayeti kendi kanaatine göre cezmle aktarması ile meşkûk lafızlarla aktarması arasında ne tür bir fark vardır? Söz konusu bu durum usul ilminde neye tekabül eder? Bu bölümde bu soruların cevapları aranacaktır.

Evvelce râvîlerin şekkü'r-râvî hakkındaki kanaati, lafız hassasiyetinin ne durumda olduğu çeşitli örneklerle işlenmişti. Bazı râvîler hadisleri hocasından duyduğu gibi aynen rivayet ederken bazıları ise birtakım tasarruflarla aktarmıştır. Zina eden cariyeye hakkındaki hadis bu bağlamda zikredilebilir. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî, İbn Mâce, el-Muvatta', Müsned ve Dârimi'de geçen hadisin metni şöyledir.

“Zina eden cariyeye celde cezası uygulayınız. Bu celde cezası tekrar suç işlendiğinde üç ya da dört defa daha uygulanacaktır. Şayet fayda vermezse çok değersiz bir fiyata (zafir –bir ip parası-) satınız.”

Hadisin râvîsi İbn Şihâb ez-Zührî (124) “satın” emrinin üçüncü defada mı yoksa dördüncü defada mı olduğunu tam hatırlamamaktadır.¹¹⁴

Hadis, Müslim'in ve İbn Mâce'nin birer tariki hariç Ebû Hüreyre (r.a) ve Zeyd b. Halid (r.a) tarafından rivayet edilmiştir. Müslim'in diğer bir tariki sadece Ebû Hüreyre, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel'in rivayeti ise Ebû Hüreyre ve Zeyd b. Halid'in yanı sıra Şibl'den de gelmektedir. Meşkûk rivayetin isnad şemasına bakıldığında tüm meşkûk tariklerde hadisin medarı Zührî'dir. Dolayısı ile şüphenin kaynağı da Zührî olacaktır. Bu doğrultuda kendi beyanı da bulunmaktadır. Adı geçen eserlerde yer alan bu hadisin meşkûk rivayetlerinin sayısı ise on dördtür.

¹¹⁴ B2153, B2232; M1703, 1704; ED4469; N7218, İ2565; MU2390; D2371, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî ed-Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selîm 'Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1412/2000).

Hadisin tarikleri tek tek incelendiğinde görülecektir ki Zührî'den rivayet eden Mâlik, Sâlih ve Süfyân (İbn Mâce'de yer alan İbn Ebî Şeybe ve Muhammed b. Sabbah rivayetleri); Mâlik'in öğrencileri Yahya b. Yahya, Ka'nebî, İbn Vehb, Abdullah b. Yusuf, İsmail; Salih'ten rivayet eden İbrahim b. Sa'd meşkûk lafızda müttefiktirler. Müsned'de yer alan Mâlik rivayetinin cezm ile rivayet edilmesinin yanı sıra bu on dört rivayetten Ahmed b. Hanbel'in Süfyân rivayeti cezm ile gelmiştir.¹¹⁵ Bu durumda son rivayetin diğerlerine nazaran şazz rivayet olduğu söylenebilir. Çünkü Süfyân'ın diğer tüm rivayetlerinde meşkûk lafızlar yer almaktadır. Nitekim şek ile rivayetin mahfuz cezmle gelen rivayetin şazz olduğunu İbn Hacer de (852) dile getirmiştir.¹¹⁶

İbn Hacer'in değerlendirmesinden hareketle bir rivayet her ne kadar ihtimalli lafızlar taşısa da hadis talebesinin hadisi işittiği gibi rivayet etmesinin esas olduğu söylenebilir. Bir rivayetin, hadis ilminde şöhet bulduğu halinin dışında kalan durumları şazz olarak adlandırılmaktadır. Çünkü şaz kelimesinin manasında umumdan ayrılmak vardır.¹¹⁷ Rivayetin şöhet bulması ise umum ile ilgilidir.

e. Maklub Hadis

Râvîlerin isnadda ve metninde yaptıkları takdim-tehirlerini ifade eden “*kalb*” tabiriyle, kasıtlı ya da hatayla hadisin isnadındaki râvîlerin yerlerinin değiştirilmesi, metnin sonunu ön tarafına, önünün son tarafına alınması ve bir isnadın metninin diğerine, diğer metnin de bu isnada eklenmesi kastedilmiştir.¹¹⁸

Senedde yer alan kalb sadece râvîlerin birbirinin yerine koyulması şeklinde olmayabilir. Bir ismin, râvînin babasının ismi mi yoksa kendi ismi mi olduğu bilinemediği durumlarda yer değiştirilerek ismin yazılması da maklub hadisin konusudur. Râvînin bu konudaki tereddütü doğrudan konumuzla ilgilidir. Aynı şekilde metinde yer alan birtakım isimlerin değişiklik yapılarak rivayet edilmesi de böyledir. Hadis edebiyatında bu türden hayli örnek vardır.¹¹⁹ Ebû Dâvûd'da yer alan Abdullah b. Sa'lebe ya da

¹¹⁵ A17043.

¹¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 12/145.

¹¹⁷ Abdullah Aydın, “Şâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010) 38/385.

¹¹⁸ Recep Aslan, “Hadis Usûlünde Maklûb Hadis”, *EKEV Akademi Dergisi* 60 (31 Ağustos 2014), 3.

¹¹⁹ İ2116.

Sa'lebe b. Abdullah, Tarık b. Süveyd ya da Süveyd b. Tarık, Ka'b b. Mürre ya da Mürre b. Ka'b gibi ravilerin isimleri hakkındaki tereddütler bunlardan bazılarıdır.¹²⁰

Yine senedin yanı sıra metinde yer alan maklûb-meşkûk örnekler için İbn Mâce'nin لَا أَخْلَفُ عَلَى يَمِينٍ، فَأَرَى غَيْرَهَا خَيْرًا مِنْهَا إِلَّا كَفَرْتُ عَنْ يَمِينِي، وَأَتَيْتُ الَّذِي هُوَ خَيْرٌ، أَوْ قَالَ أَتَيْتُ الَّذِي هُوَ خَيْرٌ، وَكَفَرْتُ بِأَخْلَافِي عَنْ يَمِينِي¹²¹ örnek olarak verilebilir. Bu rivayette ravi Hammad b. Zeyd (179) hocası Ğaylân b. Cerîr'in (129) hangi sıralama ile hadisi rivayet ettiğini hatırlamamakta ve rivayeti zaman zaman şekle aktarmaktadır. Nitekim bakıldığında Hammad b. Zeyd bazen şekle bazen de cezmle rivayet etmiştir.¹²² Babası olmadığı halde başkasının babası olduğunu iddia eden kişi hakkındaki صَرَفٌ وَلَا عَدْلٌ أَوْ قَالَ: عَدْلٌ وَلَا صَرَفٌ şeklindeki rivayet de metinde kalbin yer aldığı maklûb hadislere örnek olarak zikredilebilir.¹²³

¹²⁰ ED1619, ED3873, ED3967.

¹²¹ İ2107.

¹²² Cezmle gelen rivayet için bkz. B6718.

¹²³ İ2712.

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS RİVAYETİNDE ŞEKKÜ'R-RÂVÎ

A. RİVAYETİN KABULÜ ve ŞEKKÜ’R-RÂVÎ

Tarih boyunca hadislerin güvenilir yollarla aktarılmasına ilişkin gözetilen hassasiyet, râvilerin hadisleri ne zaman ve hangi şartlarda rivayet edebileceği konusunda belirli kuralların benimsenmesine yol açmıştır. Zapt da bu konuyla ilgili olup ravinin dikkatli olması, güçlü bir ezbere sahip olması, kitabın doğru bir şekilde korunması ve kontrol edilmesi gibi faktörleri içermektedir.¹²⁴ Zaptın temelinde, rivayette sağlamlık ve güvenilirlik anlamındaki "tesebbüt" ilkesi yatar. Ancak bu şekkin zıttıdır. Dolayısıyla meşkûk hadislerin kabulü problemi akla gelebilir. Bu sebeple muteber kitaplarda sıkça rastlanan "şekkü'r-râvî" ile "rivayete engel şekk" arasındaki farkları anlamak, hadis ilmi açısından önemli bir konudur. Bu husus birkaç farklı yönden incelenebilir.

Rivayette kabule engel durumlar, genellikle “*metâ’in-i aşere*” olarak bilinen on başlık altında toplanmıştır. Bu eleştiriler, özellikle zapt kusuru açısından ravinin tereddüdünü belirtir; gaflet, vehim, galat, sû-i hıfz ve muhalefetü’s-sika gibi terimlerle ifade edilir. Galat, râvînin hatasını ifade eder. Dil yetersizliği, çevresel faktörler, dikkatsizlik ya da birtakım kusurlar sebebiyle rivayette meydana gelen hatayı temsil eder. Vehim ref’, vasl ve irsâl gibi rivayetle alakalı teknik unsurlardaki yanlılıkları içerir. Hafıza eksikliği olarak tanımlanan su-i hıfz ise ravinin sıkça yanılması, bilginin doğrusunu hatırlayamamasıdır. Öyle ki doğruları kadar da yanlışları vardır.¹²⁵

Gaflet, belirli bir sınırı aştığı takdirde rivayetin reddine neden olur. Hadis tahammülünde talebenin rivayet edilen hadisleri dinlemedeki dalgınlığı, dikkatini toparlayamaması bu sebeple zapt sahibi denilemeyecek duruma düşmesini ifade eder.¹²⁶ Başka bir deyişle gaflet; genellikle ravinin alışkanlık haline getirdiği bir özensizlik veya dikkatsizlik hali ile ilgilidir. Ravinin, bilgi aktarımı sırasında gereken özeni göstermemesi veya dikkatsizce hatalar yapması hadis metinlerinin güvenilirliğini etkileyebilir. Kabul edilebilir sınırları aşan bu dikkatsizlik raviyi sika ravilere muhalefete götürür. Zaptı olumsuz yönde etkileyen bu cerh unsuruna da fartu’l gafle

¹²⁴ Mehmet Efendioğlu, “Râvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/473.

¹²⁵ Bünyamin Erul, “Ta’n”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/559.

¹²⁶ Erul, “Ta’n”, 39/559.

denmektedir.¹²⁷ Aynı şekilde ravinin zaptına etki eden durum, galat probleminin sıklığıdır. Yanılgı olarak ifade edilen ve rivayetin kabulüne engel olan galat türüne kesretü'l galat (fuhşu'l galat), bu raviye de kesîru'l galat denir.¹²⁸ Buna göre rivayete engel olan durum şekkü'r-râvî değil râvînin güvenilirliğini kaybedecek şekilde unutması, hafızasını kaybetmesi, dikkatsizliği ve bilgisizlik halidir.

Bu bağlamda kabule engel eleştiriler (metâ'in-i aşere) ile şekkü'r-râvînin cerh kusuru bakımından bir tutulamayacağı açıktır. Çünkü hadisler belli kriterlere göre değerlendirilmiş raviler aracılığıyla nakledilmektedir. Ayrıca hadisi kabul için sıkı şartlar taşıyan Buhârî ve Müslim'in *Sahîhayn*'ında da şekkü'r-râvî kabilinden birçok örnek barındırmaktadır.¹²⁹ Bu raviler sadece şeklerinden ötürü güvenilirlik vasıflarını kaybetmemiş ve yalnız sahih hadislerin seçilip kaydedildiği bu iki eserin (mütabaat ve şevahidin ötesinde) asıl kısmına (usûl) alınmaya uygun bulunmuştur. *Sahîhayn*'a ilişkin ümmet arasında genel bir kabul (telakkî bi'l kabul) bulunması da¹³⁰ ilgili hususu desteklemektedir. Bu bilgilerden hareketle ravinin sadece tereddüt etmesinin (*şekkü'r-râvî*) cerh sebebi olarak değerlendirilemeyeceği söylenebilir.

Cerh sebebi olup olmaması açısından incelenen şekkü'r-râvîyle ilgili ele alınması gereken konulardan biri de sıklıkla kullanılan أو edatı ile كما قال أو lafızlarının usul ilmi bağlamında irdelenmesidir. Bu minvalde rivayette bulunan bir talebenin, hocasının lafızlarında şüphesi olması durumunda bu rivayetini şekke delalet eden bir lafızla ve ardından كما قال أو diyerek aktarması daha uygun olur.¹³¹ Mezkûr cümlede yer alan “hocasının lafızlarında” kaydı önem taşımaktadır. Çünkü metnin muhafazası ancak tüm ravilerin nakil esnasında bu tavrı taşıması ile mümkündür. İsnad zincirinde yer alan ravilerin bu tavrı ile metindeki değişiklikler en aza indirgenebilir ve mümkün oldukça

¹²⁷ Salahattin Polat, “Gaflet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/285.

¹²⁸ Salahattin Polat, “Galat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/300.

¹²⁹ İlgili istatistikler üçüncü bölümde verilecektir.

¹³⁰ İbrahim İhsan Bayraktar, *Hadislerin Takviyesinde Telakkî bi'l-Kabûlün Etkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 143.

¹³¹ ‘Ebû ‘Amr Taqıyyüddîn ‘Osmân b. ‘Abdurrahmân İbnü’s-Salâh, *Ma‘rifetü envâ‘i ‘ulûmi’l-ḥadîṣ = Mukaddimetü İbni’s-Salâh*, thk. Nureddin İtr (Beyrut: Dâru’l Fikr, 1986), 215.

orijinal lafız yakalanmış olur. Hadis rivayet usulündeki bu tavır en azından tereddüt edilmesi halinde ihtiyatlı bir tutum benimsenmesi gerektiğini göstermektedir. Çünkü rivayet ile alakalı Hz. Peygamber'in (sav) hadis rivayetindeki emirleri¹³² ve yasakları¹³³ sahabenin nakildeki hassasiyetine neden olmuştur. Bu tavrın, mana rivayetinden kaçınma, bir bakıma da من كذب hadisine muhatap olmama düşüncesiyle yakından bir ilişkisi vardır. Söz gelimi Abdullah b. Mesud'un sadece قال رسول الله dediği أو كما قال demeyi unuttuğu için gözlerinin kızarıp damarlarının şiştiği rivayet edilir. Ebû Derdâ'nın hadis rivayeti sonrasında أو نحوه، أو شبهه ifadelerini kullanması, keza Enes b. Mâlik'in rivayetteki benzer tutumu da hatırlanmalıdır.¹³⁴ Bu tavrın devamı sadedinde usul kitaplarında *ne zaman ev kemâ kâl söylenmeli* başlıklarının bulunması dikkat çekicidir. Yine bazı usul bilginleri hadisin mana rivayeti ile aktarımı sonrasında mutlaka bu lafızların söylenmesini şart koşmuşlardır.¹³⁵ Bu ihtiyatlı/tereddütlü tavır rivayetin kabulüne engel olarak görülmesinin aksine ilerleyen devirlerde de sürdürülerek mana ve lafızla nakil usulüne alternatif şekkü'r-râvî olgusunu ortaya çıkarmıştır.

Rivayetin kabulüne engel olan tereddüt de vardır. Bu tereddütle, kabul şartı olarak öne sürülen tesebbütün zıttı olan tereddüt kastedilmekte olup şekkü'r-râvîden farklıdır. Bu çerçevede “İmam Mâlik bir hadis hakkında şüpheye düştüğünde o hadisi rivayet etmezdi.”¹³⁶ denir. Bu ifadenin şekkü'r-râvî ile aynı değerlendirilemeyeceği şu şekilde temellendirilebilir. Şayet Mâlik, bir hadisi nakilde mutlak manada hiçbir tereddüdün bulunmaması gerektiğini şart koşmuş ve bu doğrultuda bazı metinler, n rivayetini terk etmiş olsaydı gerek Muvattâ'da gerek diğer kitaplarda Mâlik'in şeklinin tespit edilmemiş olması beklenirdi. Ancak vakıa böyle değildir. Onun hem Muvattâ hem de

¹³² “Bizden duyduğunu olduğu gibi aktaranın Allah yüzünü ağartsın.” ED3660; T2656, T2657, T2658; İ230, İ231, İ232, İ236, İ3056; D234, D235, D236; A4157, A13350, A16738.

¹³³ من كذب hadisi ile Hz. Peygamber'in Berâ b. 'Azib'e “hayır أرسلت الذي ونيك de” sözü sahabeyi rivayette lafız hassasiyetine götüren nedenlerden sayılabilir.

¹³⁴ Ebû Muhammed el-Hasen b. 'Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî er-Râmehurmuזî, *el-Muḥaddiṣu'l-Fâşıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i*, thk. Muhammed 'Accâc el-Ḥaṭîb (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1404/1983), 550.

¹³⁵ Mehmet Efendioğlu, “Rivayet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/136.

¹³⁶ Ebû'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkı İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*, thk. Humâm 'Abdurrahîm Sa'îd (Ürdün: Mektebetu'l-Zerkâ, 1407/1987), 1/457.

farklı kitaplardaki rivayetlerinde şekki tespit edilmiştir.¹³⁷ Anlaşılan o ki; bazı kaidelerin ve örneklerin doğru anlaşılması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira Malik'in rivayeti terk etmesine neden olan şüphesi konumuz olan şekkü'r-râvî değildir. Yine hiç hatası bulunmayan râvîler başlığı altında çeşitli kitaplarda bazı isimler sayılır. Ancak bakıldığında bu ravilerin de şekke düştüğü olmuştur.¹³⁸ Bu da rivayette hata yapmak ile tereddütün aynı şeyler olmadığı anlamına gelir ki yukarıda ifade edilen galat ve kesretü'l-galat terimleri arasındaki farkı ortaya koyar. Aynı şekilde Yahya b. Yahya da şekkâk olarak isimlendirilmesine¹³⁹ rağmen muteber bir râvîdir. O halde şekkü'r-râvî ile rivayeti caiz görülmeyen tereddütün aynı olmadığı söylenebilir.

Râvînin, bir hadisi rivayeti bazı âlimlerce, o hadis hakkındaki şهادeti gibi kabul edilmiştir. Buradan hareketle râvînin, hocadan yaptığı rivayette şekke düşmesi halinde hadisi rivayetten vazgeçmesi gerektiği söylenir. Bu iddia da “*şهادet şekke değil, ilme dayanır.*” gerekçesiyle temellendirilmektedir.¹⁴⁰

Hadisin naklinde hocanın kim olduğunda da şüpheler meydana gelmiştir. Bazen râvîler hadisin isnadında kimin bulunduğunu hatırlayamazlar. Bazen de iki sika ravi ya da iki sahabe arasında tereddüt ederler. Sahabe olmayan iki ravi arasında tereddüt yaşanması durumda, hadis bilginlerinin bakış açısı “*Râvînin nakilde bulunması hadis hakkında şهادet olarak kabul edilmez*” şeklindedir. Çünkü “Sahabenin hepsi âdildir (udûl).” ilkesi geçerlidir. Hadisin hangi sahabeden geldiği değil bir sahabeden gelip gelmediği önemlidir. Dolayısıyla müphem sahabe ravilerinin rivayetleri kabul edilir. İki sika arasında hadisin hangisine ait olduğu hakkındaki tereddüt de sıhhat açısından sorun oluşturmaz. Sonuçta her iki isim de sikadır. Dolayısıyla bilginlerin bu tür rivayetlerdeki şekleri nispeten daha fazla tolere ettiklerini ifade etmek gerekir. Nitekim *Sahihayn gibi* muteber kitaplarda rastlanılan meşkûk rivayetler ve İmâm Mâlik'in tereddütleri daha ziyade bu tür şeklerden oluşur.

¹³⁷ B22; N310, N1493.

¹³⁸ Konu üçüncü bölümde detaylandırılacaktır.

¹³⁹ Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma’rifetü'r-Ricâl*, thk. Vaşıyyullâh b. Muhammed ‘Abbâs (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 3/437.

¹⁴⁰ Ebû'r-Rebi' Suleymân b. ‘Abdulkavî b. el-Kerîm es-Şarşarî et-Tûfî, *Şerhu Muhtaşari'r-Ravda*, thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuhsin et-Turkî (Beyrut: Müessesetü Risâle, 1407/1987), 2/213.

1. Şekkü'r Râvînin Türleri ve Örnekler

Hadis rivayeti ana hatlarıyla ikiye ayrılır. Talebenin hocasından hadis dinlemesi “tahammül”, rivayetin öğrenciye nakli ise “eda” terimleri ile ifade edilir. Hadisin tahammül ve edasında bilginler; semâu’s sağır, adlû’r rivâye, ‘an’ane vb. konuları tartışmış ve birtakım kurallar belirlemişlerdir. Bu konulardan biri de ravinin hadisi tahammül ve edasında meydana gelen şüphesidir. Nakildeki tereddütün hadise etkisi önem arzeder. Bu bölümde isnadda meydana gelen şekkin durumu incelenecektir.

a. Tahammülde Şekk

Hadis ilminde tahammül ve eda lafızları bir hadisin öğrenilme ve aktarılma keyfiyetine dair bilgilendirme sağlar. Örneğin; hocanın kitabından yaptığı rivayete dikkat çekmek için *ahberanâ fî kitâbihî*, hadis meclisinde hocaya hadisi okuyarak arz etme yöntemini göstermek için *ahberanâ fulân kırâ’aten aleyhi* gibi rivayet sıgaları kullanmaktadır.

Bazen talebe bir hadisi hocasından hangi yöntemle aldığını hatırlayamayabilir. Söz gelimi hadis meclisinde hoca ile baş başa ya da hocanın başka talebeleri ile birlikte olduğunu hatırlamadığı durumlarda, ravinin nasıl rivayet edeceği yani hangi lafızları kullanması gerektiği hususu tartışılmıştır. Bu tür durumlarda ravi, *haddesenâ* ve *ahberanâ* ifadelerini kullanmamalıdır. Sadece kendine rivayet edilmişçesine *haddesenî* ve *ahberanî* lafızlarından birini tercih etmelidir. Bunun sebebini Nevevî (676) ve Suyûtî (911), *aslolan, râvînin yanında başkalarının bulunmamasıdır* gerekçesi ile açıklamaktadır. Aynı şekilde talebe, hadisi kendi kıraati ile mi yoksa hadis meclisindeki başka bir talebenin kıraati ile mi duyduğu hususunda tereddüt ederse yine aynı gerekçeden ötürü *ahberanî* lafzını kullanmalıdır.¹⁴¹ Bu tür durumlarda şekk hadisin daha çok aslında değil vasfında gerçekleşmiştir. Yani hadis nakli sabittir, nasıl nakledildiği tartışmalıdır.

Bu görüşte olan bilginlerin hadis rivayet lafızlarında ihtiyatlı davrandığını söylemek mümkündür. Ancak bu düşünceleri, eserinin ilgili bölümünde inceleyen Suyûtî ilkinde katılırken ikincisine katılmamaktadır. Yani talebenin başka birinin kıraati ile rivayet

¹⁴¹ Bu görüşü İbnü’s Salâh’tan (643) naklen Zeynüddin İrâkî (806) savunmaktadır. Süyûtî, *Tedribu’r-Râvî fî Şerhi Takribu’n-Nevâvî*, 2/13.

etmesinde de *ahberanî* lafzını kullanmaması gerektiğini benimser.¹⁴² Ona göre, ravi bu hadisi şekk ile rivayet etse de aslında hadis meclisinde kendi sema'nının olduğunu söylemektedir. Suyûtî, bu görüşünü Hatîb el-Bağdâdî'nin (463) Berkânî (425) hakkında söylediği “*O bu hususta şüphe eder ve kara 'ne alâ fulân, derdi*” sözüyle desteklemekte, bu görüşün daha isabetli olduğunu savunmaktadır. Ona göre bu tür durumlarda her iki lafzın birbirinin yerine kullanımı yaygındır. Yahya b. Said el-Kattân da (198), Ahmed b. Sâlih (248) ve Nüfeylî de (234) bu görüştedir.¹⁴³

Tahammüldeki şüphe sadece bununla sınırlı değildir. Aynı şekilde ravi, hocanın çoğul ya da tekil tahdîs sığasından (*haddesenâ – haddesenî*) hangisini kullandığı noktada da tereddüt edebilir. Bu durumda tahdîs sığası aynen kalmakla birlikte *haddesenî* lafzının kullanımı daha doğrudur. Hakikatte şeyh *haddesenâ* demiş olsa bile ravi şüphesinden dolayı rivayet sığasını tekil kullanıp *haddesenî* demelidir. Çünkü çoğul sığa kapsayıcıdır. Diğerine göre daha eksik ve sınırlı olan *haddesenî* lafzı râviye nispetle çoğul sığa olan *haddesenâ'nın* altına dâhil olur.¹⁴⁴

Şekkü'r-râvî isnadda hadisin merfu ya da mevkuf olmasında da meydana gelmektedir. Bu yönde gerçekleşen şekki hadis şerhlerinde Nevevî delil kabul etmezken¹⁴⁵ Azîmâbâdî delil saymaktadır.¹⁴⁶ Bunun yanı sıra cezmle gelen hadisin, isnad özelinde olmasa da genel anlamda meşkûk rivayetlere kıyasla daha fazla tercihe şayan olduğu söylenebilir. Muhtelefü'l-hadîs ilmi¹⁴⁷ ve hadis şerhçiliğinde cezmle gelen rivayetler esas alınarak meşkûk lafızlardan biri tercih edilir.

b. Hocanın Talebesine Rivayetindeki Şekki

Hadisi rivayet eden hoca (asl) zaman zaman talebelerinden birinin (fer') kendisinden yaptığı rivayet hakkında “*Bu hadisi sana rivayet edip etmediğimi hatırlamıyorum*” diyerek şekkini dile getirir. Hocanın bu tereddüdünün hadisin sıhhatine olumsuz yönde

¹⁴² Yani müfred sığa ile rivayet etmek gerekir görüşünü isabetli bulmamakta, Îrâkî ve İbn Salah'a katılmamaktadır.

¹⁴³ Süyûtî, *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbu'n-Nevâvî*, 2/14.

¹⁴⁴ Süyûtî, *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbu'n-Nevâvî*, 2/14.

¹⁴⁵ Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi sahîhi Müslim b. el-Haccâc (Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim)*, 8/86.

¹⁴⁶ Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî Azîmâbâdî, *'Avnü'l Ma'bûd, (İbn Kayyım'ın Ebû Dâvûd Haşîyesi ile birlikte)* (Beyrut: DKİ, 1415), 1/259.

¹⁴⁷ Genç, “Rivayette Şek Meselesi, Sebepleri ve Muhaddislerin Şekki Giderme Yöntemleri”, 14.

etki edip etmeyeceği irdelenmelidir. Bilginler bu tür durumlarda talebenin cevabı ve hocanın tepkisi doğrultusunda şu iki hususu dile getirmiştir.

1- Şeyh hadisi rivayet edip etmediğinde tevakkuf eder.

2- Ya da rivayetini kesin bir dille inkâr eder.

Eğer talebe, *bu hadisi hocamdan aldım* diyerek kesin bilgiye sahip ise o hadisi rivayet edebilir. Hocasının şüphesi ne rivayetin sıhhatinde bir zayıflık ne de râvînin adaletinde bir noksanlık meydana getirir.¹⁴⁸ Talebe sika, hadis de sahih olarak nitelenir. Bu durum aynı hocadan hadis hakkında olumsuz başka bir delilin gelmemesi ve talebenin de âdil ve sika olmasına bağlıdır. Şayet şeyh, ilgili ravinin hadisi kendisinden rivayetini kesin bir dille inkâr ediyorsa bu rivayet kabul edilmez.¹⁴⁹ Hoca da talebe de sika olduğundan tearuz meydana gelir. Hocanın sözüne binaen rivayet caiz değildir.¹⁵⁰ Hoca tevakkuf etmez ve ilgili hadisi rivayet etmediğini söylemekle birlikte kati biçimde inkâr da etmezse bu durumda hadis kabul edilip hükmüyle amel edilir. Çünkü bu ihtilaf, iki delilin tearuzu gibi olur ve talebenin cezmi hocanın şekki yanında tercihe şayandır. Bu görüşte olanlar İmam Mâlik (179), İmam Şâfiî (204) ve mütekellim usulcülerin çoğunluğudur. Bu tür şekler hocanın bir ziyade ya da irâb hakkındaki hakkındaki şekkiyle aynı kabilden değerlendirilmektedir.¹⁵¹

Ebû Dâvûd'un (275) > Ahmed b. Ebû Bekr (242) > Derâverdî (186) > Rebî'a (136) > Süheyl b. Ebû Sâlih (138) > Babası (Zekvan 101) > Ebû Hüreyre (57) tarikiyle rivayet ettiği şu hadis örnek olarak zikredilebilir.

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَضَى بِالْيَمِينِ مَعَ الشَّاهِدِ.¹⁵²

Ebû Dâvûd, hadisi rivayet ettikten sonra hocası Rebî' b. Süleyman el-Müezzîn'den (270) Şâfiî(204)> Abdülaziz (186) kanalıyla şu ziyade bilgilere yer vermektedir.

¹⁴⁸ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Muhtasaru'l-mustasfâ -ez-Zarûrî fi usûli'l-fikh-*, thk. Cemâleddîn el-Alevî (Beyrut: Dâru'l Garîbî'l İslâmî, 1994), 78-79.

¹⁴⁹ Muhammed Emin b. Abdullah b. Yusuf b. Hasan El Uremi El-Alevi Hereri, *Şerhu merâkı's-s'uûd*, thk. Ali b. Muhammed el-İmrân (Cidde: Mecma'u Fıkhi'l İslâmî, 1426), 352-353.

¹⁵⁰ Emin Âşıkutlu, "Cerh ve Ta'dil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/398.

¹⁵¹ İbn Rüşd, *Muhtasaru'l-mustasfâ -ez-Zarûrî fi usûli'l-fikh-*, 79.

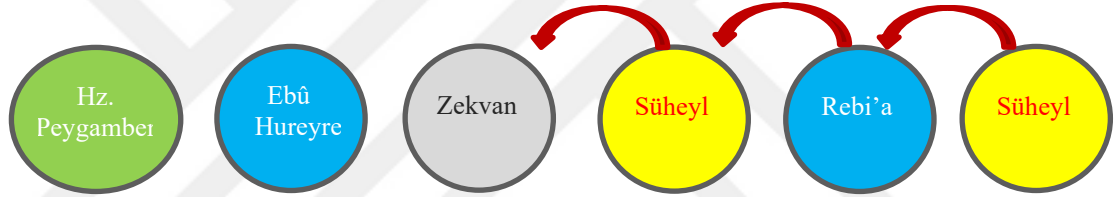
¹⁵² ED3610; T1343.

“Abdülaziz’den nakledildiğine göre o şöyle der: ‘Bu hadis hakkında Süheyl’e danıştım. O da bana şöyle dedi: ‘(Süheyl’in talebesi) Rebi’a’nın –ki o bana göre sikadır- bana söylediğine göre ben bu hadisi ona rivayet etmişim, ancak hatırlamıyorum.’”

Abdülaziz: Süheyl bir ara rahatsızlandı ve aklının bir kısmı gitti, rivayet ettiği bazı hadisleri de unuttu.

Ebû Dâvûd: Abdülaziz’in bu soruyu kendisine sormasından sonra Süheyl hadisi (öğrencisi) Rebi’a’> kendisi> babası yoluyla rivayet ederdi.

Bu ifadelerle göre şeyh Süheyl, talebesi Rebi’a’ya rivayet ettiği hadisi unutsa da inkâr etmemiştir. Aksine rivayeti talebesinden aldığı onun da kendisinden aldığı söyleyerek aynı isnadı devam ettirmektedir. İsnadın son hali şu şekilde şematize edilebilir.

Ebû Dâvûd’un açıklamasında Abdülaziz’in, Süheyl’in öğrencisi Rebi’a hakkına “O bana göre sikadır” demesi önemlidir. Zira Rebi’a hakkında Abdülaziz’in de tevsikte bulunması, yukarıda yapmış olduğumuz açıklama çerçevesinde hadisin kabule şayan olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca Ebû Dâvûd’un ek olarak getirdiği isnadda İmam Şâfiî’nin de yer alması, onun da bu görüşte olduğunu doğrulamaktadır.

Bu bilgilerin yanı sıra Ebû Dâvûd, açıklamasının ardından Muhammed b. Abdullah el-İskenderânî (251) > Ziyâd b. Yunus (211) > Süleyman b. Hilal (177) > Rebi’a tarikini de vermektedir. Bu isnada göre Süleyman, Süheyl ile karşılaşmış, ona bu hadisi bilip bilmediğini sormuştur. Süheyl’in “Bilmiyorum” demesi üzerine “Rebi’a bu hadisi bana senden nakletti.” demiştir. Süheyl de ona cevaben “Rebi’a bu hadisi sana benden naklettirse o zaman sen bu hadisi Rebi’a kanalıyla benden rivayet et.”¹⁵³ demektedir. Biraz önce ifade edilen “talebesinin rivayet ettiği hadisi hocası hatırlamamakta ancak

¹⁵³ ED3611.

inkâr da etmemektedir” sözü Süheyl’in Süleyman’a verdiği cevabı ve Rebî’a’nın da sika olduğunu doğrulamaktadır.

Bu bilgilerden hareketle Rebî’a’nın, hocasının unutmasına rağmen hadisi rivayet etmekte bir sakınca görmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Süheyl’in, Rebî’a’dan hadisi rivayet edenlerin kendisine sorduğu sorulara olumlu cevap vermesi Rebî’a hakkında Süheyl’in tevsik yapmasıyla açıklanmalıdır. Rebî’a’dan hadisi rivayet eden râvîlerin de hocasının unutması halinde rivayete ve râvîye bir zarar gelmeyeceğini, hadisin rivayetinin caiz olduğu ifade edilebilir. Aynı olayda bir hocaya hadisleriyle alakalı sorular sorulmasından hareketle, hocanın rivayetlerine güvenilirliğin sağlanması amacına yönelik birtakım tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır.

İbn Hacer el-Askalânî’nin (852) şu sözleri durumu özetler mahiyettedir.

“Şayet bir ravi hocasından rivayette bulunacak olur da hoca cezmen bunu inkâr ederse sanki bu ravi hakkında hocası “bu bana karşı söylenen bir yalandır, ben ona bunu ya da böyle bir şeyi rivayet etmedim” demiş olur. Bu durumda ikisinden birinin yalan söylüyor olması sebebiyle rivayet terkedilir. Ne var ki bu durum, meydana gelen tearuz gerekçesiyle hiçbirisi hakkında cerh unsuru olmaz.”

“Şayet hocanın inkârı bunu hatırlamıyorum, bilmiyorum demesi gibi bir ihtimal taşıyorsa o zaman hadis -doğru olan görüşe göre- kabul edilir. Çünkü mezkûr ifadeler hocanın unutmasına hamledilmeye müsaittir.”¹⁵⁴

Çoğunluk hadis ve fıkıh bilginleri bu hususu kabul etmektedir. Azınlık bir grup ise hadisin sübutunda fer’in (talibin) asla (şeyhe) tabi olması gerektiğini söyleyerek aksi görüşü savunmuştur. Nitekim onlara göre hocanın hadisi sabitse talebenin de hadisi sabit olur. İbn Hacer bu grubun fikrini isabetli görmemektedir. Ona göre talebenin adaleti onun doğru sözlü olmasını gerektirir. Hocanın bilgisizliği ise talebenin doğru

¹⁵⁴ Ebü’l-Faız Şihâbüddîn Ahmed b. ‘Alî b. Muhammed el-‘Askalânî İbn Hacer el-‘Askalânî, *Nuzhetu’n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti’l-Fiker fî Muştalâhi Ehli’l-Eşer*, thk. ‘Abdullâh b. Dayfillâh er-Rahîlî (Riyad: Matbâu Sefîr, 1422/2001), 153-154.

sözlü olmadığı anlamına gelmez. Öyleyse müsbî (hadisi rivayet eden râvî) nâfiye (haberi kabul etmeyen hocaya) öncelenir.¹⁵⁵

Hocanın talebesinin rivayetini kabul etmemesi, şahitlik bahsi ile de kıyaslanmıştır. Bu kıyasa göre ravi zann-ı galibine göre hareket ederek rivayet etmektedir. Zann-ı galib ise şahitlik bahsinde hâkim hakkında düşünülebilir. Oysaki şahit katî olarak bilgisinin mevcut olduğu meselelerde şahitlik yapmalıdır. Râvî de şahit gibidir.

İbn Hacer bu kıyası da geçerli bir akıl yürütme olarak görmemektedir. Nedeni ise şudur: Talebe ve hocanın şahitlik yapacakları düşünüldüğünde hocanın şahitlik yapma kudreti varken talebeden şahitlik yapması beklenmez. Dolayısıyla hocanın talebesinin rivayeti ile şahadet konusu farklı konular haline gelmiş olur. Kıyas yapılamaz. İbn Hacer sözlerine devamla yukarıda rivayet ettiğimiz hadisi örnek gösterip açıklama yaparak benzerleri çoktur demektedir.¹⁵⁶

Görebildiğimiz kadarıyla İbn Hacer'in eleştirileri ile İbn Rüşd'ün açıklamaları aynıdır. Nitekim İbn Rüşd, hocanın hatırlamamasına rağmen talebenin rivayetine bir grup âlim cevaz vermektedir, oysa şahitlikte zann-ı gâlip yeterli olmadığı gibi rivayette de yeterli değildir, demektedir.¹⁵⁷

Ebû Velid el-Bâcî (474) de bir hocanın rivayet edip etmediğine dair şüphesinin bulunması halinde “*bizim mezhep bilginlerimiz –ki kendisi mâlikîdir- Ebû Hanîfe ve Şâfiî ashâbı bu hadisin gereğiyle amel etmek gereklidir görüşündedir*” demektedir. Bu görüşün temellendirmesini ise hocanın ölmesiyle unutmasını kıyaslayarak yapar. Şöyle ki; hocanın rivayet ettiğini unutması ölümünden daha büyük bir mesele değildir. Biz hoca öldükten sonra râvisinin kendisinden rivayetini kabul ediyorsak –ki öyledir- rivayet ettiğini unuttuğu durumda da râvisinin rivayetinin pekâlâ kabul edilmesi gerekmektedir. Bâcî bu açıklamadan sonra hocanın kesin bir dille rivayetini inkâr etmesini ikiye ayırarak bu konuya farklı bir yaklaşım sunmaktadır.

¹⁵⁵ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Nuzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuḥbeti'l-Fiker fî Muṣṭalaḥi Ehli'l-Eşer*, 154.

¹⁵⁶ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Nuzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuḥbeti'l-Fiker fî Muṣṭalaḥi Ehli'l-Eşer*, 155.

¹⁵⁷ İbn Hacer el-‘Askalânî, *Nuzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuḥbeti'l-Fiker fî Muṣṭalaḥi Ehli'l-Eşer*, 78.

“Bu inkâr şu iki şekilde gerçekleşebilir: Hoca evet bu benim rivayetlerimdenidir ama kesinlikle ben bu hadisi ona rivayet etmedim der. Hocanın bu tepkisi hadisin gereğiyle amel edilmesine, aynı zamanda da sahih bir rivayet olarak kabul edilmesine engel teşkil etmez. İkinci ihtimal ise hocanın ben bu hadisi şu ana kadar görmedim demesidir. Bu ise genel anlamda o rivayet ile delil getirilmesine olanak sağlamaz. Nedenini de şöyle açıklığa kavuşturmak mümkündür. Eğer şeyh yalan söylüyor ise bu durumda haber onun cihetinden / tarikinden bâtil olur. Çünkü adalet şartı yitirilmiş olacaktır. Şeyhin doğru söylediği kabul edilirse bu durumda da rivayet hakkındaki söyledikleri sebebiyle geçersiz olur çünkü o hadisi rivayet etmemiştir. Böylelikle talebe hocasından işitmediği bir hadisi rivayet etmiş olur ki bu da hadisin kabul şartlarıyla uyusmamaktadır.”¹⁵⁸

Bâcî’nin bu yaklaşımının, hadis tenkit esasları göz önüne alındığında isabetli bir tutum olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Hocanın, hatırlamadığı bir rivayetle karşı karşıya gelmesi durumunda iki taraftan birini yalancılıkla itham etmek çok da ilmi tavır taşımamaktadır. Ebû Dâvûd üzerinden vermiş olduğumuz örnekte Süheyl’in aynı hadisi öğrencisinden rivayet etmesi de bu durumu destekler niteliktedir.

Konuya dair Darekutnî’nin (385) *Men Haddese ve Nesiye*¹⁵⁹ ve Hatîb el-Bağdâdî’nin *Ahbâru men haddese ve nesiye*¹⁶⁰ adını taşıyan müstakil çalışmaları da mevcuttur.

2. Metinde Şekk ve Çeşitleri

Hadisin metninde yer alan şekkü’r-râvî çeşitlerini şu şekilde özetleyebiliriz. Birbiri ile eş anlamlı kelimede¹⁶¹ ve zıt iki kelimede olanlar¹⁶², fiillerdeki bâb farklılıkları,¹⁶³

¹⁵⁸ Ebû’l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa’d et-Tüçîbî el-Bâcî, *el-İşârât* (Cüveynî’nin el-Varakât’ına Şeyh Hattâb tarafından yapılan şerhe Şeyh Hidde es-Sûsî’nin yazdığı hâşiyenin kenarında basılmıştır. Tunus: el-Matba’atü’t tunûsiyye, 1351), 59-60.

¹⁵⁹ Betül Şimşek Öztürk, *İbn Hacer el-Askalânî’nin (v. 852/1449) hadis usûlcülüğü* (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2007), 67.

¹⁶⁰ Veli Aba, “el-Hatîb el-Bağdâdî’nin Muhtevâ ve Istılahları Bağlamında Hadis Usûlüne Etkisi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 14/1 (30 Haziran 2016), 89.

¹⁶¹ B2491, B2740, B3086, B4628, B4698, B5298, B6028, B6222, B6899, B6952.

¹⁶² ED733, ED870.

¹⁶³ B2016.

isimlerdeki zapt farklılıkları¹⁶⁴, tercihe imkân tanıyan ve tanımayanlar, zaman,¹⁶⁵ mekân¹⁶⁶, aded hususunda meydana gelen şüphe. Konulara ilişkin örnekleri daha önce yapılmış çalışmalarda görmek mümkündür.¹⁶⁷

B. ŞÜPHENİN KAYNAĞI, TESPİTİ ve HADİS EDEBİYATINDAKİ DURUM

1. Tespit İmkânı

Şüphenin kaynağından maksat rivayet esnasında tereddüt yaşanan râvî, kaynağın tespitinden maksat ise râvîler arasında hangi râvînin şekke düştüğünün belirlenmesidir. Şüphenin kaynağını tespit etmek için öncelikle hadiste bulunan şek lafızlarının hangi râvîye ait olduğunu belirten ifadelerin bulunması gerekmektedir. Râvînin müteredit olduğunu ifade eden kendi lafızları (قال فلان: أحسبه) gibi. Aynı şekilde talebenin, hocasının şekkini bildirmesi de şüphenin kaynağını tespitte önemli rol oynamaktadır. İsnad içinde yer alan bu tarz bilgi akışı müstakil olarak işlenecektir.

Her meşkûk rivayette şekkin sahibine işaret eden lafızları görmek mümkün değildir. Söyleyeninin kim olduğu belli olmayan bu lafızlarda yapılacak tek şey ise rivayetlerin sahabeden başlamak suretiyle takip edilerek çıkartılmasıdır. Takibi yapılacak lafızların bulunduğu isnadla diğer isnadın ilk ayrıldığı yere odaklanılır. İncelenen isnadların metninde şekkin yer alıp almadığına bakılır. Bu şekilde bir hocanın farklı talebelerinin rivayetleri birbiriyle kıyaslanarak şekkin kimden kaynaklandığı tespit edilebilir.

2. Şekkin Kaynağını Tespitte Hatalı Tutumlar

Şekkin tespitinde bir önemli husus da *و* lafzına yüklenen anlamlardır. Çünkü *و* bazen şekke delalet ediyor gibi gözükse de aslında başka bir mana taşıyor olabilir. Örneğin; Dârimî (255), hayız müddeti içerisinde eşiyle birlikte olan kişiye 1 ya da yarım dinar tasadduk etmesi gerektiğini ifade eden hadisi rivayet eder. İlgili metinde yer alan *و* lafzı

¹⁶⁴ B3185, B3965, B4532, B4679, B5505.

¹⁶⁵ B304.

¹⁶⁶ B3012, B3672.

¹⁶⁷ el-Fahdâvî, *Eseru şekki'r râvî fî kabûli'l hadisi ve reddihi –dirase tatbîkiyye-*, 11 vd.

için ¹⁶⁸ شَكَّ الْحَكَمُ denilerek şek manasına yorulmuştur. Oysa burada “أو” edatı şek için değildir. Farklı rivayetlerde yer alan bilgiye göre hayzın ilk müddetinde gerçekleşen birliktelik için bir, sonuna yakın gerçekleşen birliktelik için ise yarım dinar sadaka verilmesi öngörülmüştür. Bu ayırım rivayetlerde açıkça görülmektedir.¹⁶⁹ Dârimî’de yer alan شَكَّ الْحَكَم açıklamasının bir hata olduğu açıktır. Ancak bu hatanın Dârimî’den kaynaklandığı kesin değildir. Nitekim bu hadisi Dârimî *Tahâret Kitabı*’nda birkaç yerde söz konusu ayırma dikkat çekerek rivayet etmektedir.¹⁷⁰ Bu “*şekke Hakem*” kaydının ona ait olmadığını düşündürmektedir. O halde şu dört ihtimalden söz edilebilir.

- a) Dârimî hadisi rivayet ederken Hakem’in şekkine dair bir bilgi vermemiştir. شَكَّ الْحَكَم açıklaması Müsned’in râvîleri tarafından eklenmiştir.
- b) Dârimî hadisi farklı yerlerde kişinin durumuna göre bir ya da yarım dinar şeklinde rivayet etmesine rağmen bu rivayette yanılmıştır.
- c) Dârimî hadisi rivayet ederken hocalarından aynen aktarım yaptığından, kendinden önceki bir râvîden bu bilgiyi aynen aktarmış metin tenkidinde bulunmamıştır.
- d) Hadisin râvîsi Hakem gerçekten şekke düşmüş, hadisi, kişinin durumuna göre yani *hayzın başında ve sonunda olmasına göre farklı sadaka vermesi gerekir* şeklinde anlamamıştır. Hocasından duymuş olduğu “ev” edatını şekk manasında düşünmüştür.

¹⁶⁸ D1146.

¹⁶⁹ Nitekim yine Miksem’den (101) gelen Ebû’l Hasen el-Cezeri rivayetinde bu açıkça belirtilmiştir. (إِذَا أَصَابَهَا فِي أَوَّلِ الدَّمِ فَدِينَارٌ، وَإِذَا أَصَابَهَا فِي انْقِطَاعِ الدَّمِ فَنِصْفُ دِينَارٍ ED265, (birbirine yakın lafızlarla) ED2169. Tirmizi’nin Miksem rivayetine bakıldığında Miksem’in öğrencisi Abdülkerim b. Mâlik el-Cezerî (127) de bu ayırma dikkat çekmiştir. Ebû Dâvûd rivayetine göre manen rivayetle hadisin metni şöyledir: إِذَا كَانَ دَمًا T137. أَحْمَرُ فَدِينَارٌ، وَإِذَا كَانَ دَمًا أَصْفَرُ فَنِصْفُ دِينَارٍ.

¹⁷⁰ Bu rivayet de Tirmizi’de olduğu gibi Abdülkerim b. Mâlik el-Cezerî’den gelmektedir, D1148. Rivayetin lafzı şu şekildedir. إِذَا أَتَاهَا فِي دَمٍ، فَدِينَارٌ، وَإِذَا أَتَاهَا وَقَدْ انْقَطَعَ الدَّمُ، فَنِصْفُ دِينَارٍ. Yine aynı râvînin başka bir lafzı da şöyledir: فَإِنْ كَانَ الدَّمُ عَبِيطًا، فَلْيَتَصَدَّقْ بِدِينَارٍ، وَإِنْ كَانَتْ صُفْرَةً، فَلْيَتَصَدَّقْ بِنِصْفِ دِينَارٍ D1151.

Son iki yorum arasında sebep sonuç ilişkisi olduğu söylenebilir. Gerçekten Hakem şekke düştü ise bunun metin tenkidi yapılarak ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bu yorumdan önce, Hakem rivayetlerinin birbiri ile kıyaslanarak Hakem'in şekke düşüp düşmediğinin netleştirilmesi gerekir. Hakem rivayetlerinin yer aldığı Nesâî, İbn Mâce, Dârimî'de geçen beş isnadda da¹⁷¹ böyle bir bilgi yer almamaktadır. O halde bu iki yorum da tutarsız kabul edilmelidir. “*Müellif hata sebebiyle şekkin Hakem'den kaynaklandığı bilgisini verdi*” yorumunu da zayıf bulmaktayız. Çünkü *Müsned*'de bunun dışında daha sekiz yerde bu rivayet geçmektedir. O halde *Müsned*'in râvîlerinden kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁷²

Hadiste yer alan “ev” lafzı şekk değil tenvi' anlamındadır. Ancak edatı bu iki anlamda değerlendirmeyip tahyir anlamına hamledenler de olmuştur. Miksem rivayeti verilen hadisin İbn Abbas> İkrime kanalında kişinin eğer bulabilirse bir dinar, bulamazsa yarım dinar vermesi gerektiği söylenmiştir.¹⁷³ Bakıldığında İkrime rivayetinin diğerlerine nazaran farklılık arzettiği ortadadır. İsnadı ile alakalı zayıf olduğu yönünde bazı açıklamalar bulunmaktadır. İsnadda yer alan Atâ el-Attâr (Atâ b. Aclan el-Hanefî el-Basrî); Ebû Zûr'a, Ebû Hâtim, Ebû Dâvud, Nesâî, Tirmizî tarafından zayıf kabul edilmiştir. Buhârî'nin Atâ hakkında münkeru'l hadîs açıklaması bulunmaktadır. Birçok münekkit tarafından da metruk kabul edilmiştir. İbn Main onu yalancılıkla suçlarken

¹⁷¹ N289, N370; İ640; D1147, D1152.

¹⁷² Benzer bir durum diğer kitaplar için de söz konusudur. Söz gelimi Buhârî'nin metnindeki şu hata gibi. “*Berâ'nın kızı Rübeyyi'i'n annesi –ki bu kadın Hârise b. Sürâka'nın da annesidir– Hz. Peygamber' (sav) gelerek, “Oğlum Hârise hakkında -şehadetine dair- bana bir şey söyle...” rivayetinde yer alan Rübeyyi' hakkındaki bilgi doğru değildir. Rübeyyi' Berâ'nın kızı değil Enes b. Nadr'ın kızı, hadisin ravisi Enes b. Malik'in de halasıdır. Ayrıca ifade edildiği üzere Hârise'nin annesi Rübeyyi'in annesi değil kendisidir. Bu hata Buhârî kaynaklı bir hata değildir. Buhârî ravileri tarafından açıklama sadedinde nüshanın kenarına yazılmış hatalı bir açıklamadır. Daha sonra müstensihler tarafından metinden zannedilen bu kayıtlar da istinsah sırasında rivayete dahil olmuştur. Yani bu kısım bir nevi müdreccdir. Babanzade Ahmed Naim, Miras - Kâmil Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 6/431.*

¹⁷³ A2201. İlgili rivayetin metni şu şekildedir. *يَتَصَدَّقُ بِدِينَارٍ، فَإِنْ لَمْ يَجِدْ فَيُصَفِّ دِينَارٍ يَعْني: الَّذِي يَعْشَى امْرَأَتَهُ حَائِضًا*

İbn Adî'nin ifadesine göre rivayetleri mahfuz değildir.¹⁷⁴ Sahih olan rivayet دينار أو نصف دينار şeklindedir.¹⁷⁵

Sonuç olarak hocanın naklettiği metinde yer alan ve şek anlamına gelmeyen أو lafızları hatayla şek anlamına yorulmuştur. Şeyh tarafından muhtasar bir biçimde aktarıldığından talebe onun şekkü'r-râvî olduğunu zannetmiştir. İbn Abbas hadisi olan bu metinde¹⁷⁶ ravi Hakem şekke düşmese de (yani naklettiği أو lafzı orijinal olsa da) sanki o tereddüt etmiş gibi talebeleri tarafından شك حکم açıklaması yapılmıştır. Bu şekkin kaynağını tespitte hatalı bir tutumdur ve talebenin tasavvuru ile ilgilidir.

Konuya dair Berâ b. Âzib'in kible hadisi başka bir örnek olarak zikredilebilir. Berâ (r.a) Hz. Peygamber'in (sav) Beyt-i Makdis'e doğru kıldığı namazları takribî lafızlarla aktarmaktadır. İlgili rivayetin isnad şeması şu şekildedir. Bu isnad şemasında Medine'de namaz kılarken Kudüs'e doğru yönelinen süre 13, 16, 16 ya da 17, 18 ay olarak ifade edilmiştir. 13 ayın yer aldığı rivayet mavi, sadece 16 ayın yer aldığı rivayet sarı, 18 ayın cezmle rivayet edildiği rivayet turuncu, 16 ya da 17 şeklinde olan rivayet yeşil, sürenin 16 ya da 17 ay olarak ifade edildiği ama bunun Süfyân'ın tereddütü olduğunu ifade eden rivayetler ise kırmızı renkle gösterilmiştir.

¹⁷⁴ Açıklamalar için bkz. Muhakkikin dipnotu, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaud (Beyrut: Müessesetü Risâle, 2001), 4/81.

¹⁷⁵ A2232.

¹⁷⁶ D1146.

Berâ b. Âzib										Muaz b. Cebel		İbn Abbas					
Ebû İshâk										İbn Ebû Leylâ		İkrime		Mücâhid			
Ebubekir b. Ayyâş	Zekeriya	Züheyr b. Muâviye			İsrâil b. Yunus			Süfyân			Amr b. Mürre		Simâk		Ameş		
Alkame b. Amr	İshâk b. Yusuf	Hase n	Ebu Nuaym	Amr b. Hâlid	Abdullah b. Recâ	Vekî'			Yahya b. Saîd el-Kattân			Mesûdî		Zâide		Ebû Avâne	
İ1010	Muhammed b. İsmail											Ebu Davud et-Tayâlisî	Yazid b. Hârûn	Abdurrahman	Abdüssamed	Yahya b. Hammâd	
	N489 N742	A18496	B4486	B40	B399	A18707	Yahya b. Musa	Hennâd	Ebubekir b. Hallâd	A18539	Muhammed b. Beşşâr	Muhammed b. Müsenna		Nasr b. Muhâcir	A3363		A2991
							B7252	T340 T2962	M525		N488	M525	B4492	ED507			
18 ay	16 ay	16 ya da 17 ay (شك سفيان açıklaması yok)								16 ya da 17 ay شك سفيان		16 ya da 17 ay (شك سفيان açıklaması yok)		13 ay		16 ay	

Yukarıda verilen 19 tarikin yanı sıra bir de *Muvatta'da* yer alan rivayet vardır. Bu hadis Said b. Müseyyeb'in mevkuf bir rivayeti olup Yahya b. Said vasıtasıyla nakledilmiştir. Burada ilgili süre 16 ay olarak belirtilmiştir.¹⁷⁷ Ayrıca aynı konuda Enes b. Mâlik'ten de Sâbit ve Humeyd > Hammâd b. Seleme > Musa b. İsmail¹⁷⁸ ve sadece Sâbit > Hammâd b. Seleme > Affân tarikiyle¹⁷⁹ bir rivayet daha aktarılmaktadır. Enes tariklerinin her ikisinde de süre hakkında bilgi bulunmamakta, Hz. Peygamber'in (sav) kaç ay Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldığı müphem bir şekilde nakledilmektedir.

Kıblenin Medine döneminde Kabe'ye tahvil edilmesi hakkında dokuz, on, on üç, on sekiz, on dokuz ay ve iki yıl şeklinde gelen farklı rivayetler de bulunmakta olup bu bilgilerin isnadı zayıf kabul edilmiştir. sağlam yollarla ulaşan bilgiler ışığında Müslümanlar Hz. Peygamber'le (sav) birlikte Medine'de 16-17 ay civarında Kudüs'ten Kabe'ye çevrildiği kabul edilmektedir.¹⁸⁰ Yukarıdaki tabloda yer alan yeşil renkle belirtilmiş 11 tarikte bu sürenin 16-17 ay olduğu takribî bir biçimde aktarılmakta olup bu bilgiyi doğrulamaktadır. Berâ b. Âzib (r.a) tariklerine bakıldığında ise bu süre Ebubekir tarafından 18 (İ1010) Zekeriya tarafından ise 16 (N489, N742) şeklinde cezmle aktarılmıştır. İbn Abbas (r.a) tariklerinin her ikisi de “16 ay” şeklinde aktarılan Zekeriya tariklerini desteklemektedir. Aynı süre Züheyr, İsrâil ve Süfyân tarafından وُ^ف lafzı zikredilerek 16-17 şeklinde aktarılmıştır. Buradan hareketle Berâ'nın (a.s) hadisi zaman zaman talebelerine cezmle zaman zaman da şekle (takribî lafızlar kullanarak) aktardığını söylemek mümkündür. Çünkü İbn Abbas (r.a) bu zaman diliminin 16 ay olduğunu tereddütsüz aktarmaktadır. Şu hâlde, Berâ'nın da (r.a) bu süre hakkında kimi zaman tereddütünün bulunmadığı sonucuna ulaşılabilir. Ne var ki hadisin ravisi Yahya b. Said hocası Süfyân'dan bu metni dinledikten sonra وُ^ف lafzının takribî olacağını hesaba katmamış, talebesi Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Beşşâr'a “16 veya 17 ay”

¹⁷⁷ M525.

¹⁷⁸ ED1045.

¹⁷⁹ A14034.

¹⁸⁰ Ahmet Özel, “Kıble (İslâm'da Kible)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

şeklinde (diğer tariklerde olduğu gibi) aktarmış ancak سُفْيَان شَكَّ kaydını düşmüştür.¹⁸¹

Bu da Ahmed b. Hanbel tarafından *Müsned'de*, Muhammed b. Beşşâr vasıtasıyla da Nesâî tarafından *Sünen'de* kaydedilmiştir.

Burada Yahya hadisi hem Said b. Müseyyeb hem de Süfyân vasıtasıyla nakletmiştir. Yahya'nın toplamda 5 talebesi vardır. 1'ine 16 ay, 2'sine de 16 ya da 17 ay şeklinde açıklamasız 2'sine de 16 ya da 17 ay şeklinde açıklamalı rivayet etmiştir. Bu durum şu şekilde de yorumlanabilir. “Yahya hadisi önce Süfyân'dan duydu ve olduğu gibi 16 ya da 17 ay şeklinde talebesi Ebubekir b. Hallâd ve Muhammed b. Müsennâ'ya aktardı, şekke Süfyân kaydını düşmedi. Daha sonra aynı olayı bir de Said'den 16 ay şeklinde duydu ve 16 ay olarak Mâlik'e aktardı. Said'den duyduğu rivayette bu sürenin 16 ay olduğuna ve Süfyân'ın tereddüt ettiğine kanaat getirdi, (Said hadisini Berâ hadisine hamlederek) Süfyan'ın 16 ya da 17 ay şeklindeki rivayetinde yer alan أَوْ lafzını şekke yordu ve hadisi Muhammed b. Müsennâ ile Ahmed b. Hanbel'e aktardı. Bu esnada شَكَّ سُفْيَانَ kaydını ekledi.”

Bu bilgileri dikkate almayıp metindeki أَوْ lafzının şekk anlamına geldiği iddia edilip gerçekten Süfyân'ın tereddüt ettiği öne sürülebilir. Ancak Süfyân'ın bulunmadığı Züheyr ve İsrâîl tariklerinin أَوْ edatı ile 16 veya 17 ay şeklinde aktarılmış olması bu ihtimalin mümkün olmadığını kanıtlamaktadır. Geriye ise أَوْ edatının şek değil takribî anlama geldiği, sahabilerin olayı kendi zihinlerinde nasıl kaldıysa öyle aktardığı sonucu kalmaktadır.

3. Hadis Edebiyatındaki Durum

Hadis kitaplarına bakıldığında azımsanmayacak kadar meşkûk rivayetin olduğunu belirtmek gerekir. Şeklerin isnaddaki hangi raviden kaynaklandığı konusunda ise herhangi özel bir çabanın bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak şu ifade

¹⁸¹ N488; A18539.

edilebilir: Gerek râvilerin hadisi nakli esnasında gerek hadis kitaplarının oluşum sürecinde şekkin kimden kaynaklandığı bilgisi mevcut ise bu bilgi kayıt altına alınmıştır. Şu kadarı da var ki bu bilgilerin sağlaması yapılmamıştır.¹⁸² Bu durum, musanniflerin şekkü’r-râvîye bakış açıları hakkında birtakım fikirler de ortaya koymaktadır. Bu konu şöyle değerlendirilebilir.

a. Hadis musannifleri prensip olarak zaptın bulunmamasını cerh problemi olarak görseler de şekkü’r-râvîyi ayrı tutmuşlardır. Hadis edebiyatında yer alan meşkûk rivayetlerin yoğunluğu bunun göstergesidir.¹⁸³ Çünkü bu yoğunluk müelliflerin hadis kabul kriterleri arasında raviler için “*Rivayette şekkinin bulunmamış olması gerekir.*” şartını getirmediklerini gösterir.

b. Bazı musannifler şekkü’r-râvîyi mana rivayetinden daha üstün bir yöntem olarak değerlendirmektedirler.¹⁸⁴ Zira raviler muhtemel iki kelimeyi de zikrederek Hz. Peygamber’in (sav) kullandığı kelimelere daha fazla yakınlaşmış olmaktadır. Oysa mana rivayetinde böyle bir olanak bulunmamaktadır. Şerh edebiyatında da bu meşkûk lafızların her biri, ifade ettiği anlama göre alternatif olarak açıklanmıştır. Bu rivayete konu olan malzemenin her kelimesine değer verildiği anlamına gelir.

c. Hadisler, haddi zatında akâid, fıkıh, siyer ve tarih alanlarına kaynaklık etmektedir. Bu düşünceyle ilgili olmayan, dolayısıyla hadisin asli konusundan sayılmayan bilgilerin, öyle ya da böyle rivayete girmiş olmasına önem göstermemişler hatta böylesi bir çabayı gereksiz saymışlardır. Zira muhtelefu’l hadis, garîbu’l hadis vb. alanlara hadis musanniflerinin verdiği önem, müstakil çalışmalarla şekkü’r-râvî alanında yer almamaktadır. Ayrıca yazarlar, çoğu zaman meşkûk rivayetlerin şerhinde her iki lafza da anlam yüklemekte birini tercih etmemektedirler.

¹⁸² Daha önce Dârimî rivayetinde geçtiği üzere dinar ev nısf- dinar hakkında Dârimî “*şekke hakem*” bilgisi vermektedir. Bu bilgilerin sağlaması yapılmamıştır ifadesinden kastımız da budur. Bunun yanında “*ve le edri eyye zelike kale Esmâ*” örneğinde de olduğu gibi şekke mümkün merteye ilk dönemlerden bu yana dikkat çekilmeye çalışılsa da bunun sitematik hal alması H. 2. Asrın sonlarına doğrudur.

¹⁸³ Oranlamada kitaptan kitaba 1/20 ile 1/10 arasında değişkenlik göstermektedir. Bu veriler üçüncü bölümde paylaşılacaktır.

¹⁸⁴ Hadis tenkit terimlerinde شك فلان أولى من يتعين غيره ifadelerinin ortaya çıkışı bu bakış açısını gösterir.

C. ŞEKKE SEBEP OLAN BAZI DURUMLAR

1. Mana Rivayetinin Bir Tezâhürü Olarak Şekkü'r-râvî

Mana rivayeti ile şekkü'r-râvî arasında kuvvetli bir ilişki vardır. Nitekim, mana rivayetinin neden olduğu şekkü'r-râvî, tüm meşkûk rivayetlerin 1/3'ünü karşılamaktadır. Bu, her üç meşkûk rivayetten birinin mana rivayeti sonucunda ortaya çıkması demektir. Meşkûk lafızlar çoğu zaman müradiftir. Hal böyle olunca mana rivayeti sebebiyle lafızlarda ne tür değişikliklerin meydana geldiğine bakmak gerekmektedir. Bu rivayetlerdeki lafız farklılığı nasıl algılanıyorsa müradif kelimeler arasında gerçekleşen şekte de aynı tavır gösterilmelidir.

Manen rivayet edilen hadislerde zaman zaman hadisin bazı kısımları rivayete konu olmamıştır. Tek sahabe ravisinden gelmesine rağmen kitaplarda ciddi lafız farklılıklarıyla yer alır. Birçok bölüm / hükümden oluşan bir hadisin bazen baş tarafı, bazen ortası, bazen de sonu rivayet edilmez. Bazen de sadece bir kısmı rivayete konu olur. Bu sebeple hadisin tam metninin tespiti, ancak tüm tariklerin bir araya getirilmesiyle mümkün olur. Hadisin bir bölümü zikredilmediği için bu tür rivayetlerin değerlendirilmesinde takip edilen usul, tüm tarikleri toplamaktır. Bu lafızlar bir araya toplanınca ortak bir metin inşa edilecek ve hadis tam şekliyle ele alınabilecektir. Meşkûk rivayetler ise bu imkânı kendiliğinden sağlamaktadır. Yani meşkûk lafızlara bir hadisin farklı iki tariki olarak bakılabilir. Çünkü ravi rivayetin manasını ve orijinal lafzı koruyarak aktarmak istemektedir. Daha önce ifade edildiği gibi mana tamam olmasına rağmen hadiste şekk lafızlarının bulunması, ravinin manasını bilip de lafzın zaptında tereddüt ettiğinin göstergesidir. Bu bakımdan manen aktarım şekkü'r-râvîye zemin hazırlamaktadır.

Cezmle gelen rivayetler şayet farklı tariklerde farklı lafızlarla gelmiş ise bu lafızlardaki farklılık sebebiyle hadise alternatif manalar verilmek istenir. Meşkûk bir rivayet için de aynı metodun uygulandığı görülmektedir. Bu sebeple ravînin birbirine müradif ya da hadisin hükmüne etki etmeyen kelimeler arasındaki tereddütü, hadis sahasının doğal süreci ve manen rivayet olarak düşünülmalıdır.

Konuya ilişkin mana rivayeti ile şekkü'r-râvî arasındaki bağlantıyı izah etmesi için namazda kible tarafına tükürme yasağı hakkındaki hadis örnek olarak zikredilebilir.

Tablo halinde verilen isnad şemasında, sütunlar bir rivayet zincirini ifade etmektedir. Önce tüm şema genel olarak verilecek ardından tariklerin tek tek açıklaması yapılacaktır. İlk altı satır, hadiste yer alan lafızlara ayrılmıştır. Hadiste, tükürük için üç lafız kullanılmıştır. Bu kelimeler بَصَاقٌ مَخَاطٌ نَخَامَةٌ'tır. Bu lafızlardan hangisinin hangi tariklerde tercih edildiği birinci satırda verilecektir. İlgili sütun takip edildiğinde hangi kitabın rivayeti olduğu anlaşılabilir. İkinci satırda mescitte kibleye karşı tükürülmemesinin illeti verilmiştir. İlgili olayda Hz. Peygamber'in (sav) gördüğü manzara karşısındaki yüz ifadesine üçüncü satırda, dördüncü satırda ise namazda kibleye karşı tükürülmemesi hakkındaki emir ve nehiyelerine yer verilmiştir. Gördüğü tükürüğü / balgamı kazırken kullandığı alet beşinci satırda, râvînin bunu hangi lafızla aktardığı da altıncı satırda yer almaktadır. Son satırda ise hadisin kaynağına işaret edilmiştir. Bu rivayetlerin bir kısmı mana ile aktarım bir kısmı ise meşkûk rivayettir. Hadiste geçen ilgili kısımların yer alıp almamasına göre rivayetin isnad şeması şu şekildedir.

Tükürük lafzı	-	نخامة		نخامة	نخامة	نخامة	-	-	نخامة	بصاق أو مخاط أو نخامة		مخاط أو بصاق أو نخامة	بصاق	نخامة	نخامة		
Yasağın illeti	يناجي الله	-		-	-	يستقبل ربه	يناجي ربه	يناجي ربه أو ربه بينه وبين القبلة			-		-	فإن الله قبل وجهه	إن الله قبل احدكم	يناجي ربه	
Yüz ifadesi	-	-	-	-	-	أقبل مُغضباً	-	-	رؤي في وجهه	رؤي ذلك كراهية	-	-	-	-	تعيّظ	-	
Emir-Nehy	فلا ييصق أمامه	فلا يتنخّم	فلا ولييصق	نهي أن ييزق الرجل	نهي أن ييصق الرجل	فلا يتفل	فلا ييزق	فلييصق	فلا ييزق	فلا ييزق	-	-	-	فلا ييصق	فلا ييزق أو يتنخّم	فلا ييصق	
Kazıldığı Alet	-	فتناول حصاة		أصاة	بعود	-	-	-	بيده	بيده	-	-	-	-	بيده	أخذ عوداً أو حصاة	
Kazma Lafzı	-	فحكّها	فحتّها	فحكّها			-	-	فحكّها	فقام فحكّه	فحكّه			فحتّها			فحكّها

Raviler ve rivayetler	Ebû Hüreyre			Ebû Said el-Hudrî		Enes			Aişe		İbn Ömer			
	Hemmam	Humeyd		Humeyd	İyâz	Katâde	Humeyd		Urve		Nâfi'			
	Mamer	Zührî		Zührî	İbn Aclân	Şu'be	Yezid	Züheyr	İsmail	Hişâm		Eyyûb	Muh. b. İshak	
	Abdürrezzak	İbrahim	Ukayl	Süfyân	Halid	Âdem	D1436	Mâlik b. İsmail	Kute ybe	Mâlik		Hammad	Yezid	
	İshak b. Nasr	Musa b. İsmail	Leys	Ali	Kutey be	Yahya	B413	B417	B405	Kutey be	MU 523	Abdullah b. Yusuf	Süleyman b. Harb	A4877
	B416 ¹⁸⁵	B409	Yahya b. Bukeyr B411	B414	N725	ED480 ¹⁸⁶				M549		B407	B406	B1213

¹⁸⁵ Bu rivayette de diğerlerinde yer almayan “*Namazda olduğu müddetçe Allah'a münacaat eder*” ziyadesi ile sağında melek olduğu bilgisi vardır.

¹⁸⁶ Bu rivayette ayrıca Hz. Peygamber'in (sav) elinden hurma dalını eksik etmemesi, onun “*sizden hanginiz yüzünüze tükürülsün ister?*” dediği, kişinin sağ yanında melek olduğu geçmektedir.

Tüm tariklerde yer alan bilgileri derlediğimizde ilgili olay ve Hz. Peygamber'in (sav) bu konudaki sözü şu şekildedir. Meşkûk kısımlar ise “/” ile gösterilmiştir.

Hz. Peygamber (sav) hurma dallarını severdi ve onu elinden eksik etmezdi. Bir gün mescidin kible tarafında bir tükürük / balgam / sümük gördü. Eliyle / taşla / sopayla onu kazıdı. Bu duruma karşı tikslenme ve kızgınlık hali yüzünden belli oluyordu. Sonra dedi ki: “Sizden biriniz namaza / bir mümin durduğunda rabbine yönelir / rabbine münacaât eder / Allah’a münacaât eder / rabbi kişiyle kible arasındadır / rabbi yüzü tarafındadır / rabbi ön tarafındadır. Hiçbiriniz kible tarafına tükürmesin. Bunun yerine soluna ya da ayağının altına tükürsün.” Daha sonra Hz. Peygamber (sav) elbisesinin bir kenarını aldı, içine tükürdü ve kenarlarını toplayarak tükürüğünü ikisi arasına aldı. “Ya da böyle yapsın” dedi.”

5 sahabe tarafından rivayet edilen hadisin tarikleri birbiri ile kıyaslandığında mana rivayetinin yoğun bir şekilde gerçekleştiği görülecektir. Hadiste yer alan / بصاق / نخامة / يناجي الله / يناجي ربه / يستقبل ربه / فَإِنَّ الله قبل مخاط kelimelerinde ravinin tereddütü vardır. Ayrıca / يناجي ربه / وجهه / إن الله قبل احدكم ifadeleri de rivayetlerde farklılık göstermektedir. Enes rivayetinde / يناجي ربه / أو ربه بينه وبين القبلة kısmı Humeyd ve Yezid tarafından şekle aktarılırken Katâde rivayetinde cezmle rivayet yapıp / يناجي ربه demekle yetinilmiştir. İbn Ömer'den gelen Nâfi' tarikinde yine bu kısım Muhammed b. İshak tarafından / يناجي ربه olarak, Eyyûb tarafından / إِنَّ الله قبل احدكم şeklinde aktarılırken Mâlik rivayetinde bu kısım hiç yoktur. Aynı rivayetin yine Muhammed b. İshak ve Eyyûb tarikinde / نخامة, Mâlik tarikinde ise / بصاق / نخامة / مخاط kelimeleri yer almaktadır. Hz. Aişe rivayetine bakıldığında / بصاق kelimeleri şekle aktarılmaktadır. Hadisi hem Nâfi' kanalıyla İbn Ömer'den hem de Hişâm kanalıyla Hz. Aişe'den rivayet eden Mâlik'in metinleri incelendiğinde bu üç kelime 2 tarikte meşkûk olarak aktarılmış ve sıralama olarak kelimelerin dizimine dikkat edilmemiştir. Ayrıca Mâlik'in öğrencisi Abdullah b. Yusuf hadisi iki farklı

şekilde (ilki Hz. Aişe kanalı¹⁸⁷ ve نَخَامَة أو بصاق أو مخاط şekkiyle açıklamaya yer vermeksizin, diğeri de İbn Ömer kanalı¹⁸⁸ بصاق lafzı قبل وجهه الله فَإِنَّ açıklamasıyla Buhârî’de) rivayet etmiştir.

Bu hadis, İbn Ömer’den Nâfi’’in öğrencileri Eyyûb, Muhammed b. İshak ve Mâlik aracılığı ile gelmektedir. Eyyûb ve Muhammed b. İshâk rivayetlerinde نَخَامَة kelimesi yer almaktadır. Aynı ravinin öğrencileri olduklarından bu lafzın Mâlik kanalıyla Abdullah b. Yusuf tarafından da rivayet edilmesi gerekmektedir. Ancak Abdullah, B406’da diğeri iki rivayette olmayan bir kelimeyle yani بصاق ile rivayette bulunmaktadır. Bu metinler çerçevesinde, Abdullah’ın hadislerdeki lafızları cemettiği sonucuna ulaşılabilir. Bu durum kabul edildiğinde ise râvînin tasarrufu sonucunda meşkûk kısım dışarıda bırakılmış ve hadis manen rivayet edilmiş olmaktadır.

Abdullah b. Yusuf tarikiindeki نَخَامَة kelimesinde olduğu gibi bir örnek de Ebû Said el-Hudrî ile Ebû Hüreyre rivayetlerini kendisinde toplayan Humeyd’in tarikiinde yer almaktadır. Bu isnadla gelen hadiste يستقبل رَبَّهُ ile يَنَاجِي ifadelerinin bulunması gerekir.

Çünkü Ebû Hüreyre’den bu hadisi Hemmâm ve Humeyd aktarmaktadır. Hemmâm tarikiinde يَنَاجِي الله kısmı yer almaktadır. Ebû Sâid el-Hudrî’den ise bu rivayet yine

Humeyd ve İyâz tarafından aktarılmaktadır. Bu rivayette de İyâz tarafından يستقبل رَبَّهُ kısmı rivayet edilir. Yani namazdayken kibleye karşı tükürmemenin illeti her iki isnadda da Humeyd dışındaki raviler tarafından aktarılmaktadır. Buna göre Zührî’nin Humeyd tarikiinde bulunması gereken ne يستقبل رَبَّهُ ne de يَنَاجِي lafızları zikredilmektedir.

¹⁸⁷ B407.

¹⁸⁸ B406.

5 sahabe'nin bu rivayet ağırları incelendiğinde kible duvarındaki tükürük sebebiyle Hz. Peygamber'in (sav) kızgınlığı İbn Ömer, Enes ve Ebû Said el-Hudrî rivayetlerinde geçmektedir. Geri kalan Hz. Aişe ve Ebû Hüreyre rivayetlerinde bu kısmın yer almaması sahabe mürseli ile açıklanabilir. Hz. Aişe'nin bu olayı başkasından duymuş olması muhtemeldir. Çünkü olay mescitte gerçekleşmiştir. Bu sebeple Hz. Aişe sadece olayın duyduğu kısmını rivayet etmiştir.¹⁸⁹ Yine Ebû Hüreyre'nin geç Müslüman oluşundan dolayı bazı hadisleri farklı sahabilerden duyduğu kaydedilir.¹⁹⁰ Ebû Hüreyre'nin bu hadisi sahabeden nakletmediği düşünülse bile her ihtimalde sahabiler olayı kendi açılarından aktarmışlardır. Bu da mana rivayetinde bulundukları anlamına gelir.

Hadis aynı sahabeden gelmesine karşın metinde ciddi lafız farklılıklarının olduğu görülecektir. Söz gelimi İbn Ömer rivayetinin üç tarikinde de neredeyse hadisin tüm bölümleri farklı lafızlarla aktarılmıştır. Yasağın illeti Yezid rivayetinde يَنَاجِي رَبَّهُ iken

Süleyman b. Harb'de إِذْ قَالَ اللَّهُ قَبْلَ احْدِكُمْ, Abdullah b. Yusuf rivayetinde de فَإِنَّ اللَّهَ قَبْلَ وَجْهِهِ şeklinde. Hz. Peygamber'in (sav) gördüğü manzara karşısında kızması sadece Süleyman tarikinde bulunmakta, hadisi aynı sahabeden rivayet eden Yezid ve Abdullah'da bulunmamaktadır. Duvarda gördüğünü kazıması Abdullah tarikinde yer almazken Süleyman tarikinde يَدُهُ Yezid tarikinde حِصَاةً أَوْ عَوْدًا olarak ifade edilir.

Kazımak fiili birinde حَكَّ diğeri ise حَتَّ'dir.

Tüm isnad şeması incelendiğinde tükürme yasağı hakkında rivayetler arasında bir birliğin olmadığı görülür. 16 isnadın 13'ünde yer alan nehiy de farklı lafızlarla gelmiştir. فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ، فَلَائِيْصِقْ gibi

¹⁸⁹ “Hz. Peygamber (sav) kuşluk namazı kılmadı” rivayetinde de aynı şekilde onun bu namazı görmediği söylenmektedir. Aslan Baloğlu, “Kuşluk Namazı İle İlgili Hz. Aişe'den Nakledilen Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (25 Kasım 2019), 454.

¹⁹⁰ Mehmet Turan, *Sahabe mürseli* (Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2022), 136.

lafız çeşitliliğinin yanında *يَتَنَحَّمَنَّ* أو *فلا* *يَبْزُقَنَّ* şeklindeki bu muhtelif lafızlar mana rivayetinden başka bir şey değildir.

Hadisi manen nakleden Humeyd (143) lafızlarda şekke düşmüştür. Namazda kıbleye karşı tükürme ile alakalı ifade “*إن احذكم إذا قام في صلاته فإنه يناجي ربه — أو إنَّ ربه بينه و بين القبلة —*” karşı tükürme ile alakalı ifadedir.¹⁹¹ Hadisin tüm varyantlarında yer alan bu dört kelime ile alakalı sözlük bilgisi şu şekildedir. *النخاعة* nun, ha ve ayn maddesinden olup sülasi mücerrette hayvanı omuriliğine varana kadar boğazlamak anlamını taşır. Hadiste geçen anlamı ise boğazın kökünden şiddetli bir öksürme gibi bir basınçla dışarıya atılan balgam gibi koyu kıvamlı salya, tükürüktür.¹⁹² *النخامة* ise nun, ha ve mim maddesinden gelmekte olup sülasi mücerrette boğazı temizlemek için *خ* harfinin çıktığı yani boğazın en uzak yerinden balgamın dışarı atılması anlamını taşımakta olup¹⁹³ vezn ve mana bakımından öncekiyle aynıdır.¹⁹⁴ *المخاط* kelimesine gelince, bu da burundan çıkan sümüğü ifade eder.¹⁹⁵ Yapısı itibariyle koyu kıvamlı olandan daha sıvı, ince yapılı olana doğru mukoza türü sıvıların anlamları bu şekilde olup *بصاق* ve *بزاق* kelimeleri ise malumdur.

Humeyd, hadisi şekle aldığı Hz. Enes (r.a) dışında Ebû Saîd el-Hudrî (r.a) ve Ebû Hüreyre'den (r.a) de nakletmektedir. Ebû Hüreyre rivayeti Hemmam> Mamer> Abdürrezzak> İshak kanalıyla cezm ile rivayet edilmiştir.¹⁹⁶ Aynı şekilde Ebû Said el-Hudrî ve Ebû Hüreyre'den tek isnadla Zührî'ye¹⁹⁷ yaptığı rivayetlerde de şek

¹⁹¹ B405, B417; D1436.

¹⁹² Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî İbnu'l-Eşîr, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eşer*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî (Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1399/1979), 5/33; Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-Munîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr*, 2/596.

¹⁹³ İbnu'l-Eşîr, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eşer*, 5/34.

¹⁹⁴ Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-Munîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr*, 2/597.

¹⁹⁵ Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-Munîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr*, 2/566.

¹⁹⁶ B416.

¹⁹⁷ B409, B411.

bulunmamaktadır. Zührî'ye sadece Ebû Saîd el-Hudrî'den naklen rivayette bulunmuştur. Bu cezmle gelmiştir.¹⁹⁸

Hadisin Enes tarikine gelince; *Kütüb-i Tis'a'da* Humeyd ve Katâde'nin rivayetleri bulunmaktadır. Katâde rivayetlerinin tamamı cezmle gelmektedir. Ayrıca hadisin tarikleri incelendiğinde farklı ziyade ve noksanlıkların bulunduğu görülmektedir.¹⁹⁹ Geride geçtiği üzere hadisin 16 isnâdından 9'u meşkûktür.²⁰⁰

Hadisi rivayet eden râvîlerin çokluğu ve Katâde tarafında da herhangi bir şekin bulunmayışı dikkate alındığında hadisin Hz. Enes tarafından رَّبِّه يَنَاجِي şeklinde rivayet edildiğini söylemek mümkündür. Ancak birbirinden farklı bölümlerinde farklı sahabe ve râvîlerden geldiği göz önünde bulundurulduğunda yoğun bir şekilde mana rivayetinin gerçekleştiği, râvîlerin ise buna rağmen lafız hassasiyetini bırakmadıkları görülmektedir. Nitekim hadisi şerh eden İbn Hacer meşkûk bölümle alakalı *daha sonra gelecek hadislerde* فَإِنَّ اللَّهَ قَبْلَ وَجْهِه *geçmektedir* diyerek hadisin mana ile rivayetine işaret etmektedir.²⁰¹

Hz. Enes rivayetiyle alakalı iki husus daha vardır. Bunlardan ilki yine Humeyd'in öğrencisi Yezid b. Harun'un (206) meşkûk olduğu zikredilen iki ifadeyi bir araya getirip رَّبِّه يَنَاجِي رَّبِّه فِيمَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ الْقَبْلَةِ şeklinde değil de رَّبِّه يَنَاجِي رَّبِّه أَوْ إِنَّ رَّبِّه بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْقَبْلَةِ diyerek zikretmesidir.²⁰² Rivayet meşkûk olmasına rağmen diğer tariklerde olduğu gibi yine mana rivayeti ile gelmiştir. Önceki rivayetlerde yer alan meşkûk kısım burada cezmle rivayet edilmiştir. Bir diğer husus ise aynı hadisi aynı hocadan dinleyen Muhammed b. Abdullah b. Müsennâ'nın (214) hadisi meşkûk rivayet etmesidir. Burada dikkat çekici bir nokta da şudur: Şek diğer rivayetlerde olduğu gibi râvîlerden biri إِنَّ رَبِّه بَيْنَهُ يَنَاجِي رَّبِّه ile إِنَّ أَحَدَكُمْ وَبَيْنَ الْقَبْلَةِ ifadelerinde tereddüt etmiştir. Ayrıca bu bölümden bağımsız olarak

¹⁹⁸ B414, N725.

¹⁹⁹ B412, B413, B531, B532, B1214; M551; A12063, A12809, A12991, A13243, A13451, A13567, A13846, A13889, A13953, A14099.

²⁰⁰ B405, B406, B407, B417, B1213; M549; D1436; MU523; A4877.

²⁰¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 1/508.

²⁰² A13066.

المرءِ arasında da şek vardı. ²⁰³ Bütün bu örnekler şekkü'r-râvî ile mana rivayeti arasında sıkı bir bağlantı olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca hadisi rivayette şüpheyeye düşen Humeyd'in bir bakıma lafzen rivayet etme arzusunda olduğu, kendi talebesini de bu hususta etkilediği, her ikisinin de bu hassasiyetin bir sonucu olarak şekle rivayette bulunduğu sonucuna ulaşılabilir.

Aynı meselede İbn Ömer tarafından rivayet edilen hadis Enes> Humeyd tariklerinde bulunan isimlerden başka râvîler tarafından da rivayet edilmiştir. Başka bir deyişle, İbn Ömer tarihinin daha önce geçen Enes> Humeyd tarihiyle bu rivayetin ravi bazında herhangi bir benzerliği yoktur. Buna rağmen rivayette yine meşkûk ifadeler yer almaktadır. Namaz kılanın münacaat ettiği bilgisi yer almamakla beraber “Allah'ın karşısında olduğu” cezm ile zikredilmekte fakat yasağın geldiği fiilin hangisi olduğunda şüphe bulunmaktadır. ²⁰⁴ *Kütüb-i Tis'da* 19 farklı tarikle gelen hadisin senedinde İbn Ömer'den sonra Nâfi' (117) bulunmakta olup ondan da yedi talebesi rivayet etmiştir. Bu râvîlerden Ubeydullah b. Amr (147), Cüveyriyye (173) Leys b. Sad (175) ve Mâlik (179) rivayetleri (toplam 11 tarik) قبل ve تنحّم kelimelerinde mutabıktır. ²⁰⁵ Yani bu tariklerin lafzı büyük oranda aynıdır. Nâfi''nin talebelerinden Eyyûb es-Sahtiyânî'ye (131) gelince durum biraz farklılaşır. Eyyûb > Hammad b. Zeyd (179) > Süleyman b. Harb (224) kanalıyla hadis hem Buhârî'de hem de Dârimî'de yer almaktadır. ²⁰⁶ Ebû Dâvûd rivayetindeki farklılık ن خ م ب س ق kökünden gelen fiilin ن خ م kökünden gelen fiil yerine kullanılmasıdır. Ayrıca herhangi bir şekk de bulunmamaktadır. Gariptir ki; aynı tarikle rivayet Buhârî'de لا يتنحّم قال أو قال لا يتنحّم şeklinde yer almaktadır. Öte yandan Dârimî rivayetinde bu kısım yine şekli geçmektedir ama fiil son harfi mimli نخم kökünden gelen aynı fiil değil son harfi aynlı olan نغ kökünden تنحّع şeklinde gelmektedir. Ayrıca rivayetlerin çoğunda Hz. Peygamber (sav)

²⁰³ A12959 اِنَّ اَحَدَكُمْ اَوْ الْمَرْءُ اِذَا قَامَ اِلَى الصَّلَاةِ، فَإِنَّهُ يُنَاجِي رَبَّهُ - اَوْ رَبَّهُ - بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْقَبِيلَةِ.

²⁰⁴ B1213.

²⁰⁵ B753, 6111; M522, 547; ED479; N724; İ763; A4509, A4841, A5152, A5408.

²⁰⁶ B1213; D1437.

gördüğü şeyi “*eliyle-sopayla-taşla kazıdı*” denirken bu rivayette “*emretti ve orası kazındı veya (orası karıştırılarak) bulaştırıldı*”²⁰⁷ şeklinde aktarılmaktadır.²⁰⁸ Bu kısımda şekkin bulunmasının sebebi de mana rivayetidir. Burada hem fiil Hz. Peygamber’e (sav) isnad edilmemiş hem de alet zikredilmemiştir. Çünkü diğer rivayetlere bakarak bu rivayette de *بيده، عود، حصاة* gibi lafızların yer alması beklenir.

Ravinin hadisi manasına göre aktarıp lafızlarında emin olmadığı bellidir. Üstelik hadisin metni de tam değildir.

Hadisin ortak râvîsi Eyyûb’un bu rivayetteki fonksiyonunu dikkate almak gerekir. Hadisi rivayet ederken tereddüt ettiği iki lafzı da rivayet ederek kelimeler üzerinde olası farklılaşmaların önüne geçtiği görülür. Şöyle ki; bu hadisi kendisinden aldığı hocası Nâfi’dir. Nâfi’in Medine, Eyyûb’un ise Basralı olduğu bilinmektedir. Buna göre hadisin râvîsi Eyyûb’un, hadisi Nâfi’in olduğu bölgeye (Medine) rihle yaparak ondan aldığı söylenebilir. Bu rihle esnasında araya zaman girmesi ve yol şartları sebebi ile hadisi Nâfi’’den hangi lafızlarla aldığını unutmuş olması muhtemeldir. Nitekim bir defasında Hicaz bölgesinden döndüğünde talebelerinden, aldığı hadisleri hemen rivayet etmelerini istemiş aksi takdirde unutabileceğini söylemiştir.²⁰⁹ Aynı râvînin Mekkeli Amr b. Dinâr’dan aldığı hadisler için rihle dönüşü “*Şu taze hurmalar bozulmadan gelseniz de alsanız*” dediği bilinmektedir.²¹⁰ Çünkü Eyyûb, rivayette kendisinden kaynaklanacak olası problemleri önceden sezen bir râvîdir. Mana rivayeti sebebiyle oluşabilecek problemlerin önüne geçmek istemektedir.

تنج gibi farklı kökten gelen fiilleri bir kenara bırakırsak – ki bu konu tashîf başlığı altında ele alınacaktır – rivayetler arası lafız farklılığının bulunmasındaki nedenin, mana rivayeti olduğu ortaya çıkacaktır. Hadisi manası ile rivayet eden râvîler çoğunluğa aykırı olarak birkaç yerde aynı anlama gelen farklı kelimeler kullanmış, bazıları da hangi kelimenin zikredildiği hakkında kararsızlığı sonucu muhtemel iki kelimeyi de

²⁰⁷ ثم أمر بما فُحِكَ أو أمرها فُلِطِخَتْ

²⁰⁸ D1437.

²⁰⁹ Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-‘İlel ve Ma‘rifetü’r-Ricâl*, thk. Vaşıyyullâh b. Muhammed ‘Abbâs (Riyad: Dâru’l-Hânî, 1422/2001), 1/363.

²¹⁰ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ma‘în Yahyâ b. Ma‘în, *Min Kelâmi Ebî Zekerıyyâ Yahyâ b. Ma‘în fî’r-Ricâl*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Dımaşk: Dâru’l Memûn), 80.

hadisi rivayet ederken zikretmiştir. Bu meşkûk lafızlar kendi aralarında bazı noktalarda birleşseler de Dârimî örneğinde olduğu gibi genel kabule aykırı sonuçlar da çıkmıştır.

Enes rivayetinde yer alan يَنَاجِي fiilinin İbn Ömer> Nâfi' > Muhammed b. İshak (144) > Yezid b. Harun (206) tarikinde bulunması da önemlidir. Buna göre yukarıda meşkûk iki lafızdan biri olan bu fiilin verilen isnadda yer alması, Yezid b. Harun'un bu hadisi Enes ve İbn Ömer olmak üzere iki farklı hocadan aldığına işaret etmektedir.²¹¹

Buhârî hadisinde²¹² ise şu kelimeler yer alır. رَأَى فِي جِدَارِ الْقُبْلَةِ مُحُطّاً أَوْ بُصَافَا أَوْ نُحَامَةً Bu üç kelimeye ek olarak da farklı rivayetlerde نُحَاة kelimesi geçmektedir.²¹³ Hadisin diğer varyantları da dikkate alındığında bu meşkûk üç kelimenin sıralamasına dikkat edilmediği görülecektir.²¹⁴ Bu da mana rivayetinin etkilerini göstermektedir.

Hadisin farklı rivayetlerindeki her anlamı birbirine yakın ve vezn olarak benzer kelimelerin şekk ile rivayetini, mana rivayetinin yanı sıra lafız rivayetindeki hassasiyetle açıklamaktan başka ihtimal bulunmamaktadır. Çünkü bu kelimeler arasında ne rivayet usulünce ne de lügat bilgisi bakımından tercihe götürecek herhangi bir ayrıcalık bulunmaktadır.

Hadiste, bu bilgilerin yanı sıra olay öncesinde Hz. Peygamber'le (sav) alakalı birtakım bilgiler de yer almaktadır. Örneğin, kişinin Allah'a münacatının namazda olduğu müddetçe devam ettiği bilgisi bu rivayetlerden sadece Yahya b. Habîb (248) ile İshâk b. Nasr (242) isnadında yer almaktadır. Ebû Said el-Hudrî'den gelen Yahya b. Habîb rivayeti dışında Hz. Peygamber'in (sav) hurma dalı taşıma alışkanlığından bahsedilmemektedir. Bu bilgilere her rivayette rastlanmamakta, bu da hadisin manen aktarıldığı anlamını taşımaktadır.

Görüleceği gibi aynı rivayete karşı farklı yaklaşımlar sergileyen râvîler bulunmaktadır. Bu konu üzerinden hadislerin manen rivayet meselesi, râvînin tasarrufu, lafız

²¹¹ A4877.

²¹² B407.

²¹³ M553; A13216.

²¹⁴ B407; M549; MU523; A25156, A25937.

rivayetinde hassasiyet ve râvînin zaptı gibi konular akla gelmektedir. Râvînin tasarrufta bulunup hadiste ilgili kısmı hadisın metninden çıkarması ya da lafzı değıştirip manen rivayette bulunması hakkında, kişiye *mana ile rivayette bulunmaktadır* demekle yetinilir. Hadiste bulunması muhtemel lafızları lafız hassasiyeti sebebiyle rivayetine alan râvîye de *hadisin zaptında şüpheye düştü* demek suretiyle eleştiri getirilmemelidir. Ayrıca şekli ifadelerin açıkça zikredildiği bu nakilleri, ravilerin hadisleri lafzen rivayet etmeye dair gösterdikleri bir özen ve hassasiyet olarak görmeyip râvînin zapt eksikliği şeklinde okumak literal bir yaklaşım olarak değeriendirilmelidir. Hal böyle olunca “*hadiste müminlerin emiri*” gibi sıfatlara layık görölmüş râvîlerin şeklerine bir anlam yüklenemeyecektir.²¹⁵

Manen nakil ile metnin meşkûk aktarılması yukarıdaki örnekte göröleceği üzere aynıdır. Bu sebeple mana rivayetini kabul edip meşkûk rivayeti kaynak değeri bakımından yeterli bulmamak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Yukarıda yer alan meşkûk rivayetleri diğerleri ile kıyaslayacak olduğumuzda aralarında, her hadiste olabilecek, mana rivayetinden kaynaklanan cüzî farklar görölecektir. Üstelik cezmle gelen rivayetin meşkûk rivayete içerik bakımından bir üstünlüğü yoktur. Çünkü hadiste yer alan bazı meşkûk kısımlar mana ile rivayet edilen diğer tariklerde hiç yer almamaktadır.

Örnek olarak zikredilen rivayet ağı, bir olayı altı bölüm halinde inceleyip on altı rivayet üzerinden ele almaktadır. Bu toplamda 96 noktada farklılığın olup olmadığına bakılması demektir. Buna göre 96 noktanın ittifak ettiği yer var mıdır sorusu olumlu bir şekilde cevaplanamamaktadır. Altı bölüm tek tek on altı isnad üzerinden incelendiğinde nispeten yakınlık bulunsa da bir bölümle alakalı tüm rivayetlerin ittifak ettiği lafız bulunmamaktadır. Hadisin altı bölümünden beşinde şekkin yer alması ise hadis rivayetinde şekkin potansiyel olarak hep var olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu hadisın 15 tariki de ayrı ayrı değeriendirildiğinde mana bakımından aralarında fark bulunmadığı açıkça görölecektir. Ne mana rivayeti ne de râvîlerin tasarrufları sonucu muhtemel lafızların zikredilmesi anlam bakımından bir problem arz etmemektedir. Sadece أو lafzı üzerinde yaptığımız tarama ve incelemede Ebû Dâvûd’un *Sünen* ’inde yer

²¹⁵ Söz konusu ravilere üçüncü bölümde yer verilecektir.

alan 422 meşkûk rivayetten 170'i yukarıdaki gibi mana ile rivayetten kaynaklanmaktadır. Bu rakam da eserde bulunan şekkü'r-râvîlerin %40'ına tekabül etmektedir. Bu konudaki örnekleri mana ile rivayet açısından değerlendirmek, mana rivayetine dayalı şekki, sadece, râvînin zaptında yer alan bir problem olarak görmekten daha doğru bir yaklaşımdır.

a. Mana rivayetinin tereddüte neden olduğu örnekler

Manen aktarımda bulunmanın neden olduğu şekke örnek olarak Uranîler Hadisi zikredilebilir. Buhârî rivayetinde Hz. Peygamber'in (sav) *أَوْ تَرَوْنَ - قَتَلَهُ* dediği aktarılmaktadır.²¹⁶ Diğer rivayetlere bakıldığında O'nun (sav) bu fiillerden hangisini kullandığı merak konusudur. Buna karşılık, farklılığın mana rivayetinden kaynaklanmasını dikkate alarak hadisin içeriğine yoğunlaşmanın doğru olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim konu ile alakalı İbn Hacer'in değerlendirmesi *وهما بمعنى* demenin ötesine geçmemiştir.²¹⁷ Benzer bir şekilde “*Kardeşin zâlim de olsa mazlum da olsa ona yardım et*” hadisi Buhârî’de *أَوْ تَمْنَعُهُ* - *تَحْجُرُهُ* şeklinde şekle gelmiştir. İbn Hacer yine rivayetin ana mesajına odaklanarak *المنع* *كلاهما بمعنى* diyerek birini yekdiğerine tercih etmenin gereği ve imkânı olmadığı, nasılsa ikisinin de bir manaya delalet ettiğini söylemektedir.²¹⁸ Meşkûk lafızlarla mana rivayeti arasındaki irtibata işaret eden bu lafızların başka örneklerini de bulmak mümkündür. Bu hususta sıklıkla karşılaşılan açıklamalar *مع حصول المعنى, والمعنى واحد, والمراد منهما كنوز, أما المعنى فالخاص, حاصل المعنى, مع بقاء المعنى* şeklindedir.²¹⁹ Bu açıklamalardaki mana vurgusu şekkü'r-râvî ile mana rivayeti arasında bir ayrıma gidilmediğini gösterir.

²¹⁶ B6805.

²¹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 12/240.

²¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 12/343.

²¹⁹ Halîl b. Ahmed b. Mecîd Şehârenpûrî, *Sahih-i Buhârî (Ta'lik)* (Beyrut: Şeyh Ebu'l Hasan en-Nedvi, 2011); Ebû Muḥammed Bedruddîn Maḥmûd b. Aḥmed el-'Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî), 2/592, 741.

Mana rivayetinin şekke zemin hazırladığına dair bir başka durum da meşkûk lafzın tekrarlandığı, yani râvînin şüpheye düştüğü lafzı ikinci kez aynen meşkûk bir şekilde rivayet etmesidir. Bu durumu birkaç örnekle açıklamak yerinde olacaktır.

Hiz. Peygamber'in (sav) bir gün iki kabre uğrayıp kabre iki hurma dalını diktiğini anlatan rivayette *لَعَلَّهُ أَنْ يُخَفَّفَ عَنْهُمَا مَا لَمْ تَبْسَا أَوْ إِلَى أَنْ يَبْسَا* ifadesi şekk ile rivayet edilmiştir.²²⁰ İlgili olayın Mekke'de mi yoksa Medine'de mi gerçekleştiği konusunda da bir netlik yoktur. Aynı Buhârî rivayetinde bu durum *من حيطان المدينة أو مكة* şeklinde belirtilmiştir. Rivayetin isnadı İbn Abbas (68) > Mücahid (103) > Mansûr (132) > Cerîr (188) > Osman (239) şeklinde olup kaynaklara göre şekk Cerîr'den kaynaklanmaktadır.²²¹ Nesâî'nin aynı isnadla,²²² Ahmed b. Hanbel'in İbn Abbas > Mücahid > Mansur > Şeyban (164) > Hüseyin (213) kanalıyla aktarmış olduğu rivayette de şekk aynı şekilde *حتى ييسا أو ما لم ييسا* olarak verilmiştir.²²³ Burada dikkat çeken husus şudur: Buhârî'de yer alan rivayet hakkında İbn Hacer ve Aynî tarafından şekkin kaynağı Cerir olarak tespit edilmişken bu rivayette Cerir yoktur. Bu durum ise daha önce geçen şekk tespitinin doğruluk ihtimalini zayıflatmaktadır.²²⁴ Ahmed b. Hanbel rivayetinde kendisi de Cerir gibi Mansur'dan rivayet eden Şeybân yer almaktadır. Aynı rivayetin aynı bölümünde her iki râvînin şekke kapılma ihtimali zayıftır. Bu nedenle şekk sahibinin Cerir değil, her iki rivayetin ortak noktasının Mansur olduğunu belirtmek daha doğru olacaktır. Dârimî'nin rivayetinde ise bu detaylara hiç yer verilmemiş; sadece cezm ile ilgili kısım olan *حتى ييسا*, rivayete dahil edilmiştir.²²⁵

²²⁰ B216.

²²¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, c. 1 s. 321.

²²² N2068.

²²³ A1981.

²²⁴ Nitekim daha önce şekkin kaynağını tespitteki bazı sonuçların tutarlı olmama ihtimalini ifade etmiştik. Konuyla alakalı ilgili bölüme bakılmalıdır.

²²⁵ D766.

İlgili hadisin Buhârî rivayetlerinde de²²⁶ ما لم يبسا lafzı yer almaktadır. Arapça’da ما’nın “müddetçe” حتى’nın ise “kadar” anlamı vardır. ما ile gelen rivayetin “kurumadıkça” حتى ile gelen rivayetin ise “kuruyana kadar” şeklinde aynı manayı taşıdıkları görülmektedir. Her iki lafızla da metnin anlamı değişmemektedir. Kaynaklarda ravilerin ما ve حتى kelimelerinin ikisini de zikretmeleri, manen rivayette bulunmaları sebebiyle şekke düştüklerini göstermektedir. Aynı şek başka rivayetlerde de yer almaktadır.²²⁷

Min-i ba’ziyyede de benzer şekilde örnekler vardır. من harfinde ba’ziyyet manası بعض kelimesiyle de ifade edilmektedir. Manen aktarım sebebiyle bu iki kelime arasında da tereddüt yaşanıp ikisi birlikte zikredilmiştir. Benzer إنَّ من البيان لسحراً أو إنَّ بعض البيان سحر²²⁸. İfadelerin yer aldığı kısımlar aynı zamanda hadislerde tekrar edilmiştir. Hadiste meşkûk kelimelerin tekrarlanması, mana rivayeti-şekkü’r-râvî arasındaki sebep-sonuç ilişkisini daha somut hale getirmektedir. Tereddüt eden râvîler mana yerine lafzen aktarım yapsalardı şek ortaya çıkmayacaktı. Aynı şekilde lafız hassasiyetleri olmasaydı nakilde bulunurken tereddütlerini ifade etmezlerdi. Bu açıdan şifahi aktarım geleneği ve yazının kullanılmamış olması mana rivayetini zorunlu kılmış bu da şekkü’r-râvîyi ortaya çıkarmıştır.

Lafzen ve manen rivayet meselesini, konuyu daha iyi kavrama adına esasen iki bölüme ayırmak gerekir. Bunlardan ilkinin mana rivayetini caiz görmeyenler oluştururken ikincisini ise mana rivayetini caiz görmesine rağmen lafızla rivayet etmek isteyenler oluşturmaktadır.

b. Mana ile rivayet meselesi ve şekkin cerhe etkisi

Bilindiği üzere ilk devirden itibaren lafzen rivayeti esas kabul edenler mana ile rivayete mesafeli durmuşlardır. Bu tutumları, bazı râvîlerin rivayette bulunmamasında dahi etkili olmuştur. . Hz. Peygamber (sav) “Allah bizden herhangi bir şeyi işiten ve işittiği gibi de

²²⁶ B218, B1361, B1378, B6052, B6055; M6055; E20; N31, N2069.

²²⁷ B2079, B2082, A21260.

²²⁸ B5767.

[كما سمع] başkalarına aktaran kişinin yüzünü parlatsın.”²²⁹ sözü ile sahabeyi lafzen rivayete teşvik etmiştir. Ayrıca hadisın devamında “nice kişi kendisine aktarılanı aktarandan daha iyi anlayabilmektedir” cümlesi ile lafız rivayetine dikkat çekilmektedir. Çünkü aktarılan haberin daha iyi anlaşılması için ihtiyaç duyulan şey, hadiste yer alması gereken orijinal lafızlardır. Aynı şekilde lafız rivayetini hedefleyen bir örnek de Berâ b. Âzib’e (r.a) (71) öğrettiği, gece yatarken okuyacağı duadır. Hz. Peygamber’den sonra dediklerini tekrar eden Berâ رسولك الذي أرسلت yerine رسولك kelimesini kullanmış ve Hz. Peygamber (sav) tarafından uyarılmıştır.²³⁰ Aynı şekilde Hz. Ömer, İbn Ömer ve Zeyd b. Erkam gibi sahabilerin lafız hassasiyeti bilinmektedir. Hatta İbn Ömer mana bozulmamasına rağmen lafızları yer değiştirilerek yapılan bir rivayeti yalan hadis rivayet etmekle bir görmüştür.²³¹ Sahabenin bu titizliği tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn dönemlerinde birçok âlimi etkilemiş, bu etkileşim rivayet kültürüne şekkü’r-râvî olarak yansımıştır. Söz gelimi İbn Ömer’in, lafızların yer değişikliğini bile kabul etmemesinin iz düşümünü hem tabiin devrinde hem de tebe-i tâbiîn devrinde görülmektedir. Tabiin devrinden Katâde b. Di’âme (117) رجالا kelimesi ile ناسا kelimesi arasında anlamsal bir fark olmamasına rağmen bu kısmı meşkûk olarak aktarmıştır.²³² Keza tebe-i tabiîn devrinde yaşamış, çok fazla şekli rivayeti olduğu için şekkü’r-râvî konusunda meşhur olmuş Şu’be b. Haccâc (160) da İbn Ömer gibi bu hassasiyete sahiptir ve lafızların hadiste yer değiştirmesini doğru bulmamaktadır. Nitekim, “Kur’ânı şu dört kişiden okumasını isteyiniz. İbn Mesud, Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe, Übeyy b. Ka’b ve Mu’az b. Cebel” hadisini iki farklı hocasından tahvil üsülü ile rivayet eden Müslim hemen devamında Şu’be’ye ulaşan ikinci bir senedle, Şu’be’nin, “(hocam Amr b. Mürre) hangisi ile başladı bilmiyorum” cümlesine yer vermektedir.²³³ Bu durum sahabeden itibaren başlayan lafzen rivayet hassasiyetinin önce tabiin, ardından da tebe-i tabiin nesline nasıl intikal ettiğini açıklamaktadır. Asıl dikkatleri çeken durum daha önce şekki tespit edilen sahabe ravisi Enes b. Mâlik ile Katâde arasında, Katâde ile

²²⁹ T2656, T2657.

²³⁰ B247.

²³¹ Efendioğlu, “Rivayet”, 35/136.

²³² B5727.

²³³ B3758; M2464.

de Şu'be arasında hocalık-talebelik ilişkisinin bulunmasıdır. Bu bağlantı, hadis ilminde rivayete bakışın doğuşu, gelişimi, aktarımı ve uygulanması konusunu aydınlatmaktadır. Aynı halkaya mensup bu isimlerin bir sonraki devri etkilediği açıkça görülmektedir. Nitekim bu halkanın meşkûk rivayet sayısına baktığımızda tabakadan tabakaya artarak ilerlemektedir.²³⁴ Bu etkileşimin yanı sıra tasnif devrinde de benzer hassasiyetin korunduğunu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü Müslim'in, rivayetin ardından yeni bir isnadla bu bilgiyi aktarması ilgili konudaki hassasiyetini göstermektedir.

Sahabeden sonraki nesillerde birçok âlim bu prensibe riayet etse de mâna-lafız rivayeti tartışmaları yaşanmıştır. Örneğin, İslâm'ın beş esasını nakleden bir ravi sıralamaya dikkat etmeyip hadiste takdim tehir yapıp hadisin lafızlarının yerlerini değiştirdiğinden dolayı uyarı almış ve Hz. Peygamber'in (sav) lafızlarını kullanması istenmiştir.²³⁵ Manen aktarımın geçerli olabilmesi hakkında bazıları çok sıkı şartlar belirlemiştir. Örneğin, İbn Mehdi Kur'an ile hadis ezberini ayrı tutmamış ikisinin de aynı kuvvette olması gerektiğini savunmuştur. İbn Sîrîn, İbn Hanbel gibi isimler çok titiz davranmıştır. Bu hususta birçok hoca talebelerini de uyarmıştır.²³⁶

Hadislerin mana ya da lafız ile aktarılmasında hangi metodun caiz olduğunun tartışıldığı bir ortamda lafız rivayeti dışında başka bir metot benimsemeyen ravilerin hadis naklinde tereddüt ettiklerinde meşkûk aktarımları normal görülürken mana aktarımını tercih edenlerin ise meşkûk rivayette bulunmaması beklenir. Bu sebeple lafzen ve manen rivayet meselesi üzerinden şekkü'r-râvîyi incelemek ve şekkü'r-râvîye etkisi üzerinde durmak gerekir. Mana ile rivayeti caiz görmeyip de meşkûk lafızlarla hadisi aktaranların rivayet tavırları gibi mana ile rivayeti caiz görmesine rağmen şekle rivayette bulunanların tereddütleri anlamlı hale gelir.

Hadislerin mana ile aktarımı hadisin yanlış anlaşılması, hükmünün değişmesi gibi birtakım olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu sebeple bazı yazarlar mana ile rivayeti

²³⁴ Tezin üçüncü bölümünde yer alacağı üzere bu halkaya ait istatistikler mevcuttur. Buna göre ilk tabakadan sona doğru rivayetlerdeki şek artışları 3, 3, 3, 10, 11, 9, 8, 9, 20 şeklindedir. Son tabakada bu halkaya mensup şekki tespit edilen ravi sayısı ise 9'dur. Bu düşüşün sebebi sistematik rivayete geçilmesi, tasnif döneminin pozitif etkisiyledir.

²³⁵ Efendioğlu, "Rivayet", 35/136.

²³⁶ Selman Başaran, "Hadislerde Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (01 Ocak 1991), 61-62.

kabul etmemektedir. Şu'be b. Haccâc'ın (160) rivayet ettiği “Hz. Peygamber (sav) zaferan kullanımını yasakladı” hadisi, bu olumsuz sonuçları olan mana rivayetine örnek zikredilebilir. Bu hadiste zaferan kullanma yasağı umumîdir. Enes b. Mâlik'ten (93) gelen hadisi Abdülaziz b. Suhayb (130) kanalıyla Buhârî'de Abdülvâris (180), Müslim'de İbn Uleyye (193) rivayet etmektedir.²³⁷ Nesâî'de ise aynı tarikle İsmail b. Uleyye (193), Hammad b. Zeyd (179) Ebû Dâvûd'da da her ikisi tarafından rivayet edilmektedir.²³⁸ Tirmizî ise hadisi Hammad b. Zeyd vasıtasıyla, hemen hadisin sonunda da İbn Uleyye'den Şu'be vasıtasıyla rivayet etmektedir.²³⁹ Şu'be'nin bulunmadığı bu isnadlarda ilgili rivayet “Hz. Peygamber (sav) erkeklerin zaferan kullanmasını yasakladı.” şeklinde olup yasak umumî değildir. Hadisin ravilerinden Hammad özellikle bu yanlış anlamın önüne geçmek istemiş, erkeklere has olduğunu açıklamıştır.²⁴⁰

Şu'be'nin yer almadığı rivayetlerde mukayyed olarak geçerken isnadında Şu'be'nin yer aldığı rivayetlerde ise mutlak olarak “Hz. Peygamber (sav) zaferan kullanımı yasakladı” şeklinde geçmektedir. Bu farklılığın sebebi ise Şu'be'nin hadisi manen rivayet etmesidir.

Buhârî'de ilgili hadisi şerh ederken İbn Hacer, hadisteki mutlak – mukayyed ayrımına değinmekte, bu farklılığın Şu'be tarikinde mevcut olduğunu söylemektedir. Farklılığın sebebini “Ya Şu'be ya da hocası İbn Uleyye hadisi rivayet ederken ihtisar etmiştir” diyerek açıklar.²⁴¹ Umumî anlamda bir yasak sadece Şu'be tarafından aktarılmamıştır. Başka rivayetlerde de bu yasağın hem erkek hem kadınlar için olduğu belirtilmiştir.²⁴² Bu farklılığın nedeni mana rivayetidir. Hatîb el-Bağdâdî (463), hadisi mutlak olarak rivayet eden Şu'be'nin, İbn Uleyye gibi manasına uygun anlamadığını, hadisin içeriği

²³⁷ B5846.

²³⁸ N2706, N2707, N2708; ED4179.

²³⁹ T2815.

²⁴⁰ M2101.

²⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 10/304.

²⁴² M2101.

hakkında tasavvurunun yanlış olduğunu dile getirir. Bu örneği, lafzen rivayette manayla rivayete göre daha az hata ihtimalinin bulunduğu delil kabul eder.²⁴³

Şu'be'nin hem rivayetteki titizliğini başka bir örnek ile açıklama hem de başka ravilerle kıyaslama sadedinde Vefd-i Abd-i Kays hadisi zikre değerlidir. Kendilerinin sadece haram aylarda gelebildikleri gerekçesiyle Hz. Peygamber'den (sav) kendilerine ve döndüklerinde aktaracakları kişilere ne tavsiyesi olduğunu sorarlar. O ise içinde sıra kurulması yasaklanan dört kap türünü kendilerine yasaklamaktadır. Bu kapların isimleri المَرْقَتِ، النَقِيرِ، الدَّبَاءِ، الحَنْتَمِ şeklindedir. Şu'be yukarıda olduğu gibi bu hadiste de kelimenin zaptında şüphe etmiş ve ربما قال المَقِيرِ diyerek نقير ile مقير arasındaki şüphesini dile getirmiştir.²⁴⁴ Hadisi Şu'be dışında; Ğunder lakabıyla maruf Muhammed b. Cafer (193), Ebû't-Teyyâh (128), Gurra b. Halid es-Sedûsî (155), Hammad b. Zeyd (179), Abbad b. Abbâd (179) Ebû Cemre'den (127)²⁴⁵ Şu'be'nin aksine şekk ile rivayet etmemiştir. Bu tutumları sorgulandığında akla ilk gelen, zapt durumlarının farklı olması hatta Şu'be'nin eksik zapta sahip olduğudur. Ancak Şu'be'nin hem cerh-tadil durumu hem de titizliği hakkında şunları söylemek mümkündür: Ebû Hâtim er-Râzi Şu'be'yi kastederek *sanki bu iş için yaratılmıştır* demektedir; Yahya b. Zekeriya, Ebû Velid, Hammad b. Zeyd gibileri de onun bir hadisi rivayet etmek için bir defa dinlemeyi yeterli görmediğini ifade etmektedir.²⁴⁶ er-Râzî'nin sözünden hareketle Şu'be hadislerinde problem olmadığını, ikinci gruptaki bilginlerin sözünden hareketle de lafzen rivayete düşkün olduğunu söyleyebiliriz.

Esasen şekkür'r râvî, zaptın tam bulunmadığı anlamına gelse de daha çok orijinal metne önem veren râvîlerin titizlikleri sonucu hadis kültüründeki lafız hassasiyetine katkıları olarak yorumlanmalıdır. Bir üstte yer alan dört kelimenin hangisinin hadis metninde zikredildiği şüphesi de bu yorumu desteklemektedir. Ayrıca yine aynı başlıkta incelenen *"Humeyd'in bir bakıma lafzen rivayet etme arzusunda olduğu, kendi talebesini de bu hususta etkilediği, her ikisinin de bu hassasiyetin bir sonucu olarak şekle rivayette*

²⁴³ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hâfîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*, thk. Ebû 'Abdullâh es-Sevraķî - İbrâhîm Hâmdî el-Medenî (Medine: Dârû'l Hüdâ, 2003), 494.

²⁴⁴ B53, B7266.

²⁴⁵ B87, B3095, B4368, B6176; M17

²⁴⁶ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*, 1/451-452.

bulunduğu” şeklindeki ifademiz de örnek olarak zikredilebilir. Hadislerin manen aktarımına cevaz vermekle birlikte mümkün mertebe lafız rivayetinde bulunma hassasiyetin hadis kültüründe yerini koruduğunu, ravilerin genelinin bu istekte olduğu söylenebilir.²⁴⁷

Usulü gereği lafzen rivayette bulunan, bununla birlikte rivayette de Hz. Peygamber’in (sav) kullanmış olduğu kelimelere imkân ölçüsünde en yakını ile rivayet etme arzusunda olan râvîler olmuştur. Buhârî’nin rivayet ettiği Hz. Peygamber’in (sav) gece kalkıp teheccüd namazında yaptığı duanın sonunda, hadisin râvîsi Süfyân b. Uyeyne (198) *لا اله الا انت* ile *لا اله غيرك* kısımlarını *أو* ile vermektedir. Bilindiği kadarıyla

Süfyân, hadisin manen rivayet edilmesine karşı çıkmamakta hatta kendisi rivayette bu metodun esas alınması gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca İbn Uyeyne’nin mana rivayetinde bulunduğunu söyleyen râvîleri bulunmaktadır. Kendisi de bir hadis meclisinde lafzen rivayetten taviz vermeyip mana ile rivayeti caiz görmeyen bir râvîyi gösteriş yapmakla suçlamaktadır.²⁴⁸ Buna rağmen Süfyân’ın bu hadisteki şek ile rivayeti dua metni olması ve zikri geçen hassasiyetiyle açıklanabilir.

İbn Uyeyne’nin yanı sıra Nehaî (96), Hasan el-Basrî (110), Zührî (124), Amr b. Dînâr (126), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (198) gibi isimlerin de belirli şartlarda manen rivayeti caiz gördükleri bilinmektedir.²⁴⁹ Buna rağmen adı geçen râvîlerin tespit edilen rivayetlerinde de durum aynıdır. Kendilerine göre manen rivayetin caiz olması için gerekli şartlar sağlansa da hadiste geçen kelimelerin müradifini tercih etmek yerine lafız rivayetini öncelemişler, rivayetleri meşkûk lafızlarla aktarmışlardır.²⁵⁰

Bir râvînin rivayetinde şekke düşüp düşmemesi esasen zabtıyla ilgili bir durumdur. Hadisin makbul (sahih ve hasen) kabul edilmesi için râvînin öncelikle âdil olmasına dikkat edilir. İkinci sırada ravide aranan şart zapttır. Şekkü’r-râvînin bir cerh problemi

²⁴⁷ Naim - Miras, *Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*, 8/209.

²⁴⁸ Fuat Karabulut, *Süfyân b. Uyeyne (H. 107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora, 2007), 108.

²⁴⁹ Bu şartlar lafzın müradifi ile değiştirilmesi, hadiste bulunan manayı taşımayan bir kelimenin getirilmemesi, hadisin manasının iyice kavrandığının bilinmesi gibi şartlardır. Efendioğlu, “Rivayet”.

²⁵⁰ İlgili râvîlerin tespit edilen şekleri için liste halinde daha sonra verilecek tabloya bakılabilir.

olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği konusu da zabt eksenli ele alınması gereken bir konudur.

Kişinin hafızasının zayıflığı, rivayetinde çokça hata yapması, hafızası sebebiyle başka ravilere muhalefeti, o ravinin zabtını zedeleyen hususlardır. Bu râvîler için genelde *teğayyara*, *ihatalata*, *kesîru'l galat*, *muzdaribu'l hadis*, *münker*, *metruk* gibi tenkid lafızları kullanılır. Şu hâlde zabtı zedeleyen cerh unsurları, çokça hata yapma, muhalefet etme ve hafıza zayıflığı (râvînin rivayette zayıf kabul edilmesi) olarak üç grupta toplanabilir.²⁵¹ Rivayette şekke nasıl bir bakış açısıyla bakılması gerektiğini izah sadedinde konumuz olan şek ile yukarıda yer alan cerh lafızlarının birbirinden ayrı tutulması gerekmektedir.

Hadisin hükmüne etki edip etmemesine göre daha önce meşkûk rivayetler değerlendirilmişti. Buna göre rivayette, şekkin manaya etkisi yok denecek kadar azdır. Genelde hadisin temel konusunu teşkil etmeyen noktalarda meydana gelen şekler muteber hadis kitaplarında yer almaktadır. Buna göre meşkûk rivayetler için cerh unsuru olarak başka ravilere muhalefetten söz edilemez.

Hadislerin kitaplaşma sürecinde musanniflerin binlerce hadis arasından seçki ile hadisleri topladıklarını ve usûlleri çerçevesinde de kabul ettikleri rivayetleri kitaplarına aldıkları bilinen bir durumdur. Buhârî'nin 600.000 Müslim'in ise 300.000 hadis arasından eserini oluşturması konuya örnektir. Bu eserlere baktığımızda da rivayetin manasına etki etmeyecek takribî lafızlar, mana rivayetine dayalı şek ve ihtiyatlı lafızlar gibi meşkûk rivayetler bulunur. Bunların yüzdelik dağılımında eserler arasında bir benzerlik görülür. Buradan yola çıkarak müelliflerin binlerce hadisin içinden seçki yaparken şek konusuna dikkat ettiklerini düşünebiliriz. Hadis kabul kriterlerine ve eserlerine aldıkları rivayetlerin meşkûk olanlarına bakıldığında, genelde bir meşkûk hadisin diğer kitaplarda da tekrar edildiği görülür. Çünkü hadisin manasını değiştirse de -pek azı müstesna- hükmüne tesiri olmayan rivayetleri kitaplarına almışlardır. Hatta müelliflerin de benzer tereddütler yaşadıkları kendileri tarafından dile getirilmiştir. Dahası tashîf kaynaklı şekke bakıldığında ihtimalli lafızların birçoğunun birbiri ile

²⁵¹ Gülsüm Akkoç, *Hadisin Kabul ve Reddine Zabıt Kusurlarının Etkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 18-22.

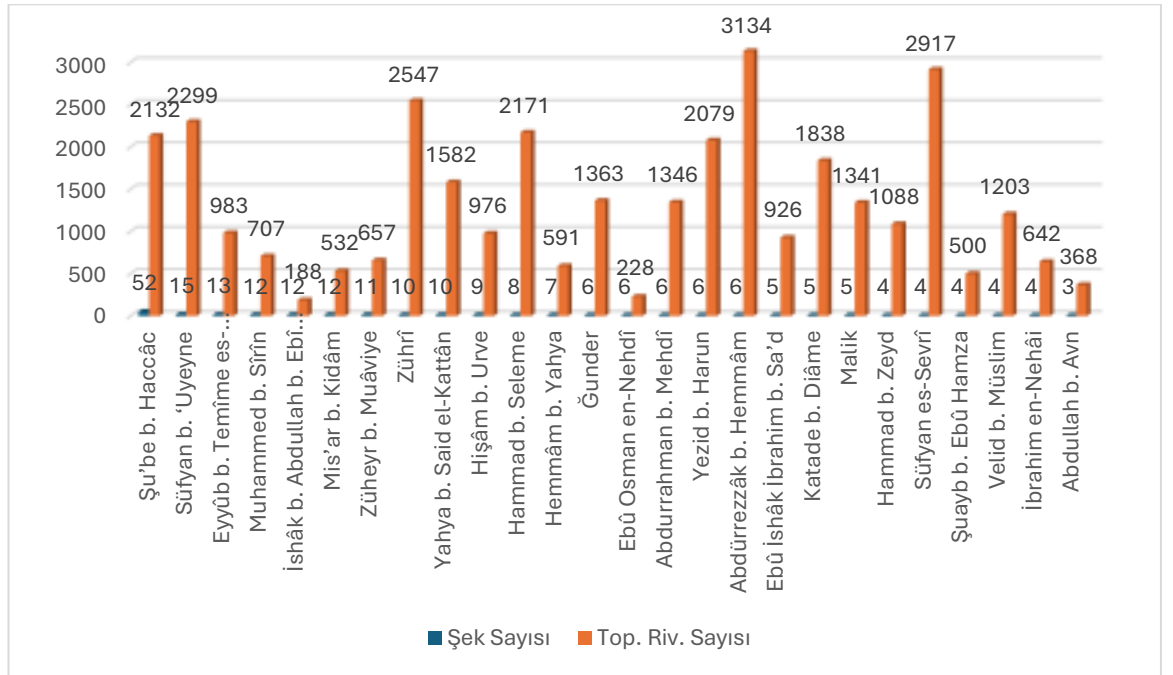
yakın anlamlar taşıması da bu durumu desteklemektedir. Bu durumlar şekkü'r-râvînin, zikri geçen cerh lafızlarıyla aynı tutulmadığının bir göstergesidir. Râvî üzerinden yapılacak değerlendirmelere gelince şekki tespit edilen râvîler hakkında medh ifadelerinin varlığı, şeklerinin başkalarının yakîni ile kıyaslanıp öncelenmesi, bu raviiden rivayetin kabulüne engel bir durumun olmadığı ve şekkin mutlak anlamda bir cerh problemi olmadığı anlamına gelmektedir.

2. Rivayet Sayısının Fazlalığı

Hadis naklinde tereddüdün bir sebebi de çok fazla hadis naklinde bulunmaktır. Bir ravinin hafızasında sözgelimi 10 rivayet varsa bu metinlerin muhafazası 100 metni ezbere bilen raviye oranla elbette daha kolay olacaktır. Zira çok sayıda rivayeti olan kişi ezberindeki yüzlerce hadis arasından birkaçını hocasından duyduğu gibi nakledememesi doğal bir durumdur. Şekkü'r-râvî ve toplam rivayet sayısı arasındaki bu doğru orantıyı ortaya koyma adına sıklıkla karşılaştığımız, rivayette şekke düşen isimlerin analizi yapılabilir. Bu analizde en az 3-4 şekki tespit edilen isimler ve toplam rivayet sayıları Cevâmî'u'l-Kelim programı üzerinden, programın verdiği ravi no ile birlikte tabloda gösterilmiştir. Aşağıdaki tablo, rivayet sayısının fazlalığı ve meşkûk rivayet sayısının fazlalığı arasındaki orantıyı değil, en fazla şekki tespit edilen ravilerin meşkûk ve toplam rivayet sayılarını vermeyi amaçlamaktadır. Yoksa toplam rivayet sayısının artması ile meşkûk rivayetler arasında bir oranlamayı ispat amacı taşımamaktadır.

	Ravi	Vefat	Şek Sayısı	Toplam Rivayet Sayısı	CK Ravi No	Ömrü
1.	Şu'be b. Haccâc	160	52	2132	19175	77
2.	Süfyân b. 'Uyeyne	198	15	2299	17788	91
3.	Eyyûb b. Temîme es-Sahtiyânî	131	13	983	8705	65
4.	Muhammed b. Sîrîn	110	12	707	39461	77
5.	Mis'ar b. Kidâm	153	12	532	44227	?
6.	İshâk b. Abdullah b. Ebî Talha	130	12	188	7143	?
7.	Züheyr b. Muâviye	173	11	657	16233	72
8.	İbn Şihâb ez-Zührî	124	10	2547	42864	72
9.	Yahya b. Said el-Kattân	198	10	1582	48292	78

10.	Hişâm b. Urve	144	9	976	47277	87
11.	Hammad b. Seleme	167	8	2171	13929	77
12.	Hemmâm b. Yahya	163	7	591	47402	?
13.	Abdürrezzâk b. Hemmâm	211	6	3134	22695	95
14.	Yezid b. Harun	206	6	2079	49102	89
15.	Ğunder	193	6	1363	38339	?
16.	Abdurrahman b. Mehdî	193	6	1346	22455	63
17.	Ebû Osman en-Nehdî	100	6	228	22483	130
18.	Katade b. Diâme	117	5	1838	34194	56
19.	Malik	179	5	1341	34888	90
20.	Ebû İshâk İbrahim b. Sa'd	183	5	926	490	73
21.	Süfyân es-Sevrî	161	4	2917	17769	64
22.	Velid b. Müslim	194	4	1203	47830	73
23.	Hammad b. Zeyd	179	4	1088	13926	81
24.	İbrahim en-Nehâi	96	4	642	1312	46
25.	Şuayb b. Ebû Hamza	162	4	500	19221	?
26.	Abdullah b. Avn	151	3	368	25288	87

Tabloda yer alan 3 isim (İshâk b. Abdullah b. Ebî Talha, Ebû Osman en-Nehdî ve Abdullah b. Avn) dışındaki tüm ravilerin toplam rivayet sayıları 500'ün üzerinde 12 tanesinin rivayet sayısı ise 1000'den, 6'sının ise 2000'den fazladır. Buna göre, toplam rivayet sayısı ile şekkû'r-râvî arasındaki doğru orantıyı doğrulamakta, şekkû'r-râvînin hadis naklinin problemi olmadığı, aksine hayatta karşılaşılabilecek doğal bir durum olduğu göstermektedir. Çok fazla rivayeti olan kişilerin zaman zaman yaşadıkları tereddütler, bu metinleri kendilerinin üretmediği aksine hocalarından (isnadla) naklettikleri, anlamına geldiğinden hadis rivayetinin otantikliğini kanıtlamaktadır. Hakkında övgü ile bahsedilen Şu'be b. Haccâc, Süfyân b. 'Uyeyne, Eyyûb es-Sahtiyânî, İbn Sîrîn, Mis'ar b. Kidâm, Züheyr, Zührî, Yahya b. Said el-Kattân, Ğunder, Katade b. Diâme vb. birçok isim hadis kültüründe ayrı önemi haizdir. Hadis ilminin otoriteleri kabul edilen bu isimlerin tereddütleri; şekkû'r-râvînin, rivayet trafiğinde yaşanabilecek olağan bir durum olduğunu gösterir.²⁵²

3. Unutma-Hafızadan Rivayette Bulunma

Tahammül ile eda arasındaki sürenin uzaması, kitaba itimada bağlılığın getirdiği hafıza zayıflığı vb. durumlar hadis rivayetinde unutma ve tereddütlere neden olabilmektedir. Bunlar bazen talebenin bazen hocanın beyanı bazen de ravinin aynı hadisi değişik zamanlarda farklı rivayeti ile anlaşılabilir.

Talebenin beyanı ile şekkin tespit edilmesine Avf b. Ebû Cemile'nin (146) teyemmüm rivayeti örnek verilebilir. Hadiste Hz. Peygamber'in (sav) sefer halinde olduğu bilgisi geçmekte, kafilenin gün doğana kadar uyuyakaldığı Hz. Peygamber'in (sav) ise قال لا

يضرير dediği ifade edilmektedir. Şek ise İbn Hacer'in tespitine göre Avf'dan

kaynaklanmaktadır. İbn Hacer “*Avf gün doğduktan sonra falan, falan ve falan uyandı dördüncü olarak da Ömer b. Hattâb uyandı*”²⁵³ der. Bu nokta önemlidir. Çünkü hadisi rivayet ettiği talebesi Yahya b. Said el-Kattân (198); “*(Avfin hocası) Ebû Recâ, bu isimleri tek tek sayardı ama Avf unuttu*” demekte hem hadisin müphem lafızlarının hem

²⁵² Basra hadis halkaları üzerine çalışmalarını sürdüren Ömer Faruk MADEN, yaptığımız görüşmede hicri 250'li yıllara kadar Basra'da 2500 civarında bir ravinin tespit edildiğini söylemiş, bu sayıdan en fazla 100 ismin ciddi/teknik anlamda hadis rivayetinde aktif rol oynadığını ifade etmiştir. Bu durum da rivayet trafiği içindeki etkin rolü ile şekkû'r-râvî arasındaki etkili bir iletişim olduğunu gösterir.

²⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 1/449.

de şekkin sebebine dikkat çekmektedir.²⁵⁴ Yahya'nın bu açıklamasına göre metinde yer alması gereken isimlerin müphem bırakılmasına ve şekkin ortaya çıkmasına sebebiyet veren şey Avf'ın ilgili yerleri unutmuş olmasıdır. Üçüncü örnekte verilecek hadisin bir varyantında da yine Avf'ın benzer şekilde “*unuttum*” dediği geçmektedir.²⁵⁵

Unutmaya dayalı şekkin hocanın kendi beyanıyla tespitine şu hadis örnektir. Dört rekâtlik bir namazda Hz. Peygamber'in (sav) yanıldığını aktarırken İbrahim en-Nehâî (96) “*fazla ya da eksik kıldı*” demekte ardından “*burayı unuttum (bu unutma benden kaynaklı)*” demektedir.²⁵⁶

Konuya dair başka bir örnek de hadisin farklı zamanlarda rivayet edilmesi sebebiyle şekki tespit edilen Şu'be'nin Seyyâr b. Selâme (129) hadisidir. Lafız rivayetinde hassasiyet sahibi olan, müradif kelimeler bile olsa rivayetinde meşkûk lafızlara yer veren Şu'be hakkında Ebû Velid (227) Hammâd b. Zeyd'den (179) naklen “*Şu'be hadisi bir sefer dinlemekle yetinmez ve buna rıza göstermezdi*” derken Yakub b. Şeybe de (262) Yahya b. Zekeriyâ'ya, onun bir defa dinlediği bir hadisi rivayet etmediğini aktarır.²⁵⁷ Böylesi titiz bir ravinin, hocasının farklı zamanlarda farklı rivayette bulunması ile alakalı göstereceği olası bir refleks önemlidir. Nitekim bu da rivayet kültürüne şekkü'r-râvî olarak yansımıştır.

Şu'be bir hadisin metninde geçen “*gece yarısına kadar yatsıyı geciktirirdi*” kısmını²⁵⁸ başka rivayette, “*gecenin 1/3 üne kadar ya da yarısına kadar geciktirirdi*” şeklinde rivayet etmektedir.²⁵⁹ Farklı bir tarikte de bu şekkin sebebi hakkında Şu'be şunları söyler. “*Ben daha sonra onunla (Seyyâr) tekrar karşılaştım. Ona bu hadis hakkında sordum. İkinci karşılaşmamda da hadisin bir bölümünü hatırlayamadı*”.²⁶⁰ Bu tutum, Şu'be'nin rivayet anlayışını ve şekkü'r-râvînin nasıl ortaya çıktığını gösterir. Bu durum “*râvî hadisi duyduğu gibi nakletmektedir*” ekseninde yorumlanmaya müsaittir. Ayrıca

²⁵⁴ B344.

²⁵⁵ B547.

²⁵⁶ B401; M4032.

²⁵⁷ Ebû'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Aḥmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*, thk. Abdurrahim Said (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987), 1/449-451.

²⁵⁸ M647.

²⁵⁹ M647.

²⁶⁰ N495.

tüm rivayetler incelendiğinde Seyyâr’dan hadisi nakleden Şu’be dışındaki hiçbir râvînin bu ayrıntıya girdikleri ya da meşkûk rivayette bulundukları tespit edilememiştir.

Zikretmekte fayda var ki; aynı hadisin Âdem (220) Şu’be rivayetinde diğerlerinden farklı olarak “*iki rekâtta da ya da birisinde*” şeklinde şüpheli lafız daha vardır. İbn Hacer’in açıklamasına göre bu şek de Şu’be’den kaynaklanmaktadır.²⁶¹

Unutmaya neden olan durumlara, râvîlerin hadisleri yazmaksızın hafızadan rivayet etmeleri, kitabette yazıdan kaynaklı bazı problemlerin meydana gelmesi gösterilebilir. Ayrıca bazı kişilerin birtakım nedenlerden dolayı yazdığı hadisleri silmeleri²⁶², kitabı olsa da hafızadan rivayet etmeleri²⁶³ de bu sebepler arasında sayılabilir. Eyyûb ve Said b. Ebû ‘Arûbe bu isimler arasındadır. Bu iki râvînin de tespit edilen şekki vardır. Zira zikri geçen bu durumlarda kişinin hadisi rivayet ederken müracat edeceği kitabı bulunmamaktadır. Nitekim kitaptan rivayette bulunmayan bazı râvîlerin bu sebepten rivayette sorun yaşadığı bilinmektedir.²⁶⁴ Daha önce hadis yazdığı halde yazdığı belgeyi imha etmesinden yakınan birçok ravi vardır. Urve b. Zübeyr’in bu konuda benzer bir cümlesine rastlamak mümkündür. O, yazdığı belgelere güvenip hafızayı tümünden bırakırım korkusuyla yazdıklarını imha etmiş, zaman gelip hafızası değişince yazdıklarını imha etmesinden pişmanlık duyarak “*Keşke malım, çocuklarım olmasaydı da bu yazdıklarımı silmeseydim*” demiştir.²⁶⁵ Urve b. Zübeyr’in de rivayette şüpheye düştüğü lafızlar çalışmamızda tespit edilmiştir.²⁶⁶ Yahya b. Zeyd’in hadislerini yazmadığından müracaat edeceği kitabının olmadığı söylenir. Bu sebeple de bazı merfu olması gereken rivayetlerde mevkuf rivayet yapmaktadır.²⁶⁷

²⁶¹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bâri Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 2/252.

²⁶² Yukarıda Eyyûb’un hafızadan yaptığı rivayetlerde unutmasını kitaplarının mevcut olmasına rağmen hadisleri kayda geçirdikten sonra imhâ ettiği ile açıklanmaktadır. Ömer Faruk Maden, *Hicrî II. Asır Ehl-i hadîs Halkaları (Basra Örneği)*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 78.

²⁶³ Örneğin Said b. Ebû Arûbe’nin kendine ait topladığı notlar olsa da genelde hafızadan rivayet etme alışkanlığına sahip olduğu zikredilmektedir. Eyüp Ceyhan, *Said b. Ebî Arûbe Özelinde 2./8. Asır Basra Hadisçiliği* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 74.

²⁶⁴ Ebû Bekr Ahmed b. ‘Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Haţîb el-Bağdâdî, *Takyîdu’l-İlm* (Beyrut: Dâru İhyâi’s-sünne, 1949), 58-59.

²⁶⁵ Haţîb el-Bağdâdî, *Takyîdu’l-İlm*, 60.

²⁶⁶ Örnek için bkz. B3839.

²⁶⁷ Muhammed Emin b. Abdullah b. Yusuf b. Hasan El Uremi El-Alevi Hereri, *Zehîratü’l-ukba fî şerhi’l-müctebâ* (Beyrut: Dâru’l Meâric, 1424), 2/437.

Unutma kaynaklı şekkü'r-râvîye daha fazla örnek vermek mümkündür. Ancak çalışmamızın sınırlarını düşünerek bu kadarı ile yetiniyoruz. Konuya dair genel bir değerlendirme yapmak gerekirse râvîlerin genel tavrı ve bu tavrın rivayete yansımalarıyla alakalı şunlar söylenebilir:

- İnsanoğlunun diğer yönlerinde olduğu gibi hafızasında da birtakım zaaflar vardır. Bu doğal bir haldir. Nitekim münekkittler mutlak anlamda hiçbir şekilde unutmanın meydana gelmemesi gerektiğini hadis rivayetinde şart koşturmamaktadır. Aksine, insan hafızasının (hele ki şifahi rivayet kültüründe) epeyce etkin olduğunu, hiçbir rivayetin tamamen hatadan, unutmadan, yanlış ihtimali olmasından uzak olmadığını vurgulamaktadırlar. Nitekim Yahya b. Main “(Rivayette) hata yapmadım diyen yalan söylüyordur, ben hadis rivayet edip de hata edene şaşırmam. Asıl şaşırdığım kişi hadis rivayet edip de her zaman hatasız rivayette bulunandır!” demektedir. İbn Mübarek ise hatadan “kim uzak olabilir ki, Hz. Aişe ve sahabeden birçokları hataya düşmüştür” demek suretiyle tamamen hatadan uzak hadis rivayetinin imkânsızlığına dikkat çekmektedir.²⁶⁸
- Hadis râvîlerinin güvenilirliği, rical âlimlerinin râvîler hakkındaki teftişi sonucunda belli olur. Şekkü'r-râvî kapsamında bu konu ele alındığında rivayette hata ya da unutmanın meydana geldiğini, ravi bizzat beyan etmektedir.²⁶⁹ Cerh tadil âlimlerinin tenkit kriterlerinden geçebilen bu tür râvîlerin söz konusu unutmaları cerh unsuru kabul edilmemelidir. Nitekim İbn Receb kitabında bu konuyla alakalı *Ahtâu'l huffâz* adında ayrı bir bölüm açmıştır.²⁷⁰
- Hafız olarak tanımlanan kişilerin hatırlamadıkları noktayı açıkça söylemeleri bunu dini bir vecibe olarak görmelerini ifade eder. Ayrıca bu tutumları İslami referansların ne kadar ciddiyetle zapt edilip titizlikle nakledildiğini, rivayetlere emanet bilinciyle yaklaşıldığını göstermektedir.²⁷¹

²⁶⁸ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*, 1407/1987, 1/436.

²⁶⁹ A4032.

²⁷⁰ Bkz. aynı yer.

²⁷¹ Mütercim'in açıklaması: Mehmed Sofuoğlu, *Sahih-i Buhârî ve Tercümesi* (İstanbul, 1987), 5/213.

- Rivayette, unutmadan kaynaklı şüpheyeye düşülen kısım meselenin doğrudan özü ile ilgili değildir. Nitekim daha önce takribi lafızlar altında ifade edilen açıklamalara bakıldığında da bu durum gözlemlenebilecektir.

4. Tashîf

a. Tashîfin Tanımı ve Kapsamı

ص ح ف kökünden türetilip tef'îl bâbında masdar şeklindeki kullanımıyla literatüre giren tashîf sayfada okurken hata yapmak anlamına gelir.²⁷² Hadis metin ve senedlerinde bazı harflerde zan veya vehimden kaynaklanan harfe nokta koymak, noktayı kaldırmak gibi hatalar meydana gelir. Birbirine benzer harflerden oluşan kelimelerin bu şekilde nokta ve harekelerinde yapılan hata olarak da tanımlanmıştır.²⁷³ Tasahhuf ise yapılan bu hatayı ifade eder. Hadis ilminde bu rivayetlere musahhaf denir. Tahrîf ise daha çok benzer olmaları dolayısıyla harflerin değiştirilerek okunmasına verilen addır.²⁷⁴ Senedde, metinde, görmede, duymada, lafızda ve manada olabilir.

Tashîf yazı dilinde özellikle Arapça dilinin yapısı ve tarihi düşünüldüğünde kaçınılmazdır. Zira Arap tarihinde okur-yazarlığın çok fazla yayılmaması, insanların okuma, yazma ve not etme gibi alışkanlıklarının olmaması²⁷⁵ sonucu gelişen kültürel altyapıda yetişen insanlar²⁷⁶ daha sonra yazının yaygınlık kazanmaya başlamasıyla birlikte sürece intibak sağlayamamış, ayrıca yazı dilinin işlevsel olmaması sonucu ciddi problemlerle karşılaşmıştır.

Örneklerine ve konusu geçen kitaplara bakıldığında, tashîfle eş anlamlı olarak vehl / vehel, sehv, vehm / vehem, ğalat gibi ifadelerin de tercih edildiği,²⁷⁷ tashîf ve tahrîfin de birbirlerinin yerine kullanıldığı görülecektir. Mana itibariyle bu kelimeler birbirini

²⁷² İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, 9/187.

²⁷³ Mücteba Uğur, *Tashîf* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), “Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü”, 392.

²⁷⁴ Emrullah İşler, “Tashîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/128.

²⁷⁵ “Biz ümmi birr topluluğuz. Yazı yazmaz ve hesap yapmayız” B1913.

²⁷⁶ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar, 2012), 193.

²⁷⁷ Ahmet Tahir Dayhan, *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2005), 36.

karşılasa da²⁷⁸ hadis ilminde tahrîf ve tashîfin araları bazı âlimlerce ayrılmıştır. Örneğin; İbn Hacer yazılışı aynı olmakla birlikte noktaların değişmesini tashîf olarak nitelerken, şekil itibariyle farklılık gösterip harflerin aynı kalmasını tahrîf olarak tanımlamaktadır.²⁷⁹ Ne var ki eserleri incelendiğinde bu ayrımı pratikte kullanmamaktadır. Bu ayrımı yapanların ise daha çok müteahhir döneme denk geldiği söylenebilir.²⁸⁰ Çünkü İbn Hacer öncesine bu ayrıma rastlanmamaktadır.²⁸¹ Bu sebeple çalışmamızda ilgili terimlerin arasında bulunan benzerlik sebebiyle musahhaf, muharref, müttetik, müfterik vb. örnekler tek başlık (tashîf) altında incelenecektir.

Rivayetlerdeki karşılığına bakıldığında tashîfe neden olan birtakım sebepler zikretmek mümkündür. Bunlar, hadisteki harflerin birbirine olan benzerliği, yanlış duymak, müstensihin hatası, alışılmışı hamletmek, mezhep taassubu, tabîi etkenler ve en önemlisi de hadisin kitaptan rivayetidir.²⁸²

b. Kitabet Rivayeti, Hafızanın Önemi ve Ravi Faktörü

Hadisin şeyhten değil de kitaptan rivayeti, hadis tarihinde çok revaç bulmamış çoğu zaman da eleştiri unsuru olmuştur. Hatta Hafız İbn Hacer (852) hadis ilminde bir kişinin “hafız” lakabıyla anılmasını beş şarta bağlamış son olarak da “*hadisi kitaptan değil hocadan nakletme*” şartını getirmiştir.²⁸³ Çünkü hadisin, manasının gerektiği gibi muhafaza edilmesi için lafzına sadık kalınması hadisin hocadan öğrenilmesiyle mümkün olabilir. Hadis usulü eserlerinin ilgili bölümleri konunun örnekleriyle doludur.

Hadisin orijinal metninin tespiti adına hadisin hocadan rivayeti konusu ciddi manada önemsenmiş, bu liyakatta olmayan, sadece kitaba dayalı rivayette bulunan râviler *suhufilik* kavramıyla nitelendirilmiştir. Hele ki yazılı kaynağın sayısının arttığı sahabe

²⁷⁸ İbn Salah ve Nevevi gibi âlimler bu iki terime de aynı anlamı yüklemişlerdir.

²⁷⁹ Uğur, “Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü”, *Tashîf*, 392.

²⁸⁰ Kadir Paksoy, “Hadiste Tashîf –Lafız ve Anlam Hataları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4 (2004), 99.

²⁸¹ Muhammed Sadık Hâmidî, “Hadis İlminde Tashîf, Zabt ve İlgili Eserler Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/2 (30 Aralık 2006), 165.

²⁸² Bkz. Ümmügülüm Yeşil, “Tashîf ve Tahrîf Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 18/1 (01 Temmuz 2020), 147-156.

²⁸³ İbn Hacer’in söz konusu diğer şartları “1. Hadis ilminde meşhur olmak 2. Râvîlerin tabakat ve mertebelerine vakıf olmak 3. Cerh-ta'dil ilmini bilmek 4. Sahih hadisi sakim'den ayırabilmek” şeklindedir. Mehmet Eren, “Hadis İlminde Rical Bilgisi ve İlk Kaynakları I”, *Dini Araştırmalar* 2/6 (01 Haziran 2000), 133-162.

dönemi sonrasında, rivayetlerin niceliğinde bir değişim söz konusu olmuş ve ikinci asrın ilk çeyreği geride bırakıldığında (takribi hicri 150'ye kadar) suhufilik ciddi problem haline gelmiştir. Bu noktada hicri 157'de vefat eden Evzâî'nin şu sözü dikkat çekmektedir. “*Bu ilim hocalardan alındığında şerefli idi, kitaplara yazılınca ehil olmayanlar da işin içine karıştı.*”²⁸⁴ Döneme ait benzer bir değerlendirme de Süfyân es-Sevrî'den (161) nakledilmektedir. “*Mürettebat artınca gemi batar.*”²⁸⁵

İlk iki asırda Arap dilinde suhufiliği ortaya çıkaran nedenler arasında, tabii sebepler (mürekkep akması, kâğıdın eskimesi vb. doğal etkenler) ve dönemde kullanılan yazı dilinde noktanın – harekenin bulunmaması sayılabilir. Bu ortamda yapılan hadis nakillerinin tashîfe sebep olduğu düşünülmektedir.²⁸⁶ Bunun yanında dil bilgisi eksikliği, hocasının olmaması sebebiyle kitaptan rivayet, rivayetin kitaba geçmesinden önce hatalı olması da tashîfe zemin hazırlamaktadır.²⁸⁷ Bir sonraki başlıkta verilecek listede bu durumun daha fazla açıklığa kavuşacağını düşünüyoruz.

Ali b. el-Medîni'ye göre dört kişi tashîf hatasından kurtulabilmiştir. Bu dört kişi ise Abdülvâris b. Saîd, Yezid b. Zürey', Bîşr b. Mufaddal, İsmail b. 'Uleyye'dir. Ona göre bu isimler dışında öyle ya da böyle tüm râvîlerin tashîfi bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel ise bu konuda kimsenin tashîf hatasına düşmeden rivayette bulunmasını mümkün görmemektedir.²⁸⁸ Ahmed b. Hanbel'in ifadesi üzerinden düşünüldüğünde tashîf yapmak ile suhûfilik aynı kabul edilecek, bu ravi terkedilecekse hadis kabul kriterlerini aşip da sika olarak kabul edilecek ravilere rastlamak mümkün olmayacaktır. Her ikisinin de açıklamalarına göre tashîfin bir cerh unsuru olarak değerlendirmeye alınması ve ravilerin tashîf hatasında bulunmaları sebebiyle zayıf kabul edilmesinin belli şartları olması gerektiği açıktır. Buna göre sahifeden yaptığı rivayetteki hatası

²⁸⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî ed-Dımaşkî Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü Risâle, 1985), 7/114.

²⁸⁵ Üsâme Bozkurt, “Sadrın Zaptından Satrın Zaptına: IV./X. Asırda Hadis Tashîfât Edebiyatının Gelişim Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (30 Haziran 2022), 453.

²⁸⁶ Ahmet Yücel, “Bir Hadis Terimi Olarak Sahafî”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997), 198.

²⁸⁷ İrfan Zahitoğlu, “Hadislerde Görülen Dil Kaynaklı Hataların Sebepleri”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/1 (30 Haziran 2022), 323-326.

²⁸⁸ Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri* (İstanbul: İFAV, 2015), 102-103.

sebebiyle bir râvînin suhufî olarak nitelendirilmesinin birbirinden farklı şeyler olduğunu söylemek mümkündür.²⁸⁹ Şekkini tespit ettiğimiz ravilere baktığımızda tashîf ihtimalinin bulunduğu meşkûk rivayetleri bulunmakta ancak bu râvîler hakkında suhufî şeklinde bir tenkit terimi kullanılmamaktadır.

c. Tashîf ve Şekke Dair Bazı Ortak Noktalar

Şekk sözcüğünün tanımı çerçevesinde dil bilginlerinin işaret ettiği bir nokta da شك fiili ile اشتبه fiilleri arasındaki anlamsal yakınlıktır. Bu iki kelime arasında bir nevi sebep – sonuç ilişkisi vardır. اشتباه zaman zaman اختلاط anlamlarında kullanılırken karışık olma, benzer olma gibi anlamlar kastedilir. İştibâh ve ihtilât sebebiyle aralarında tashîf-şekkü’r-râvî ilişkisi kurabileceğimiz rivayetlerin tüm meşkûk rivayetlere oranı %8’dir. Örneklerine bakıldığında ise harflerin birbirine benzer olma durumu sonucunda okunamaması, manası aynı (en azından yakın) olmakla birlikte hangisinin rivayet edilen nüshada yazdığının kesin bilinmemesi sonucu iki muhtemel kelimenin de kayda geçirildiği görülecektir.²⁹⁰ Bu belirsizlikler, şekkü’r-râvî ve tashîf konularının her ikisinde de اشتباه olarak isimlendirilmektedir.

Tashîfin şekke neden olmasında birkaç ihtimalden söz edilebilir.

- ✓ Yazılı rivayet kültürünün yaygınlaşmasıyla hafızaya olan itimadın azalması,²⁹¹
- ✓ Hocanın her ne kadar hafızadan rivayette bulunduğu bilinse de hadis meclisine gelmeden rivayetleri kitabından mütalaa etmesi, bu sırada bazı kelimelerin kendisine karışık gelmesi,²⁹²

²⁸⁹ Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 104.

²⁹⁰ Ahmed, *eş-Şekkü ve'l vehmu fi'r râvî ve'r rivayeti (el-İmam Şu'be b. el-Haccâc)*, 54-55.

²⁹¹ Bu durumun neden olacağı olumsuzlar hakkında Evzâî'nin (157) daha önce geçen “Bu ilim hocalardan alındığında şerefli idi, kitaplara yazılınca ehil olmayanlar da işin içine karıştı.” sözü hatırlanmalıdır.

²⁹² Bir sonraki başlıkta verilecek rivayette Süfyân'ın medâr olduğu tariklerde tashîf kaynaklı şek bulunmaktadır. Süfyan ise musannif bir râvîdir. Mezkûr sebepten kaynaklı ders öncesinde kaynağına müracaat ederken cübbe-cünne şekline karıştırmış, bu iki kelime arasında tereddütte kalmış olabilir.

✓ Hocanın uzun bir aradan sonra hadisi rivayet etmek istemesi ancak takıldığı yerlerde notlarına/kitabına müracaat ettiğinde benzer bir durum yaşaması.²⁹³

d. Tashîf – Şekkü’r-râvî Çerçevesinde Bazı Örnekler

Tashîf’in neden olduğu şekkü’r-râvîye şu hadis örnek olarak zikredilebilir. Hz. Peygamber bir konuşmasında sadaka vereni ve cimriyi “üzerinde cübbe ya da zırh (جَبْتَان) (أو جَبْتَان) bulunan adam” olarak ifade etmektedir. Râvî hadiste cübbenin mi yoksa zırhın mı yer aldığından emin değildir. Hadiste yer alan ilgili bölüm جَبْتَان ile جَبْتَان kelimelerinin ihtimalli olarak zikredildiği yerdir. Hadis farklı kaynaklarda farklı şekillerde (sadece جَبْتَان sadece جَبْتَان ve ikisi birlikte meşkûk) rivayet edilmiştir. Buhârî’nin rivayeti şu şekildedir.

«مَثَلُ الْبَخِيلِ وَالْمُنْفِقِ، كَمَثَلِ رَجُلَيْنِ عَلَيْهِمَا جَبْتَانٌ مِنْ حَدِيدٍ، مِنْ لَدُنْ تَدَيَّيْتَهُمَا إِلَى تَرَاقِيهِمَا، فَأَمَّا الْمُنْفِقُ: فَلَا يُنْفِقُ شَيْئًا إِلَّا مَادَّتْ عَلَى جِلْدِهِ، حَتَّى تُجَرَّ بَنَانُهُ وَتَعْفُو أَثَرُهُ، وَأَمَّا الْبَخِيلُ: فَلَا يُرِيدُ يُنْفِقُ إِلَّا لَرِمَتْ كُلُّ حَلَقَةٍ مَوْضِعَهَا، فَهُوَ يُوسِعُهَا فَلَا تَتَّسِعُ»

“Cimri ile sadaka verenin durumu, üzerinde, göğsünden köprücük kemiğine kadar demir zırh bulunan iki kimseye benzer. İnfak eden kimse, sadaka verdiği zaman üzerindeki zırh genişler, parmak uçlarına kadar uzanır ve (hatalarını) siler. Cimri kimse ne zaman sadaka vermek istese zırh biraz daha daralır. Kişi bunu genişletmeye çalışır ama yine de genişlemez.”

Hadisin devamında farklı isnadlar getirilerek burada bulunması gereken kelimenin جَبْتَان olduğu Buhârî tarafından vurgulanmaktadır.²⁹⁴ Aynı hadisin farklı rivayetinde Buhârî

²⁹³ Şekki tespit edilen Urve b. Zübeyr’in kitaplarına itimat edip hafızayı bir kenara bırakması endişesi nedeniyle kitaplarını imha ettiği, Eyyûb’un daha sonra nüshalarını silmesi, Said b. Ebû A’rûbe’nin her ne kadar hafızadan rivayette bulunuyorsa da aslında kendisine ait bir kitabın var olduğu bilgisi daha önce paylaşılmıştı.

جنتان kelimesiyle rivayet ettikten sonra farklı iki isnad daha zikrederek rivayetin جنتان kelimesiyle de mervî olduğuna işaret etmektedir.²⁹⁵ Bu rivayet Buhârî’de meşkûk olarak yer almamaktadır.

Müslim’e gelince, *Sahih*’inde üç kez yer verdiği rivayetin biri meşkûk diğer iki rivayet de aynı hadisin devamında cezmle جنتان kelimesiyle yer almaktadır.²⁹⁶ Bu bilgiler dikkate alındığında hadisin, Buhârî’ye göre جنتان Müslim’e göre ise جنتان kelimesiyle rivayet edilmesinin doğru olduğunu söylemek mümkündür. Hadisin şerhinde İbn Hacer (852) doğru rivayetin جنتان olduğunu savunmakta ve cünnenin zırh anlamına geldiğini söylemektedir. Hadiste yer alan حديد من kaydı bu giysinin demirden yapıldığını gösterir.

Ancak İbn Hacer’e göre bu durum cübbe olarak isimlendirilmesine engel değildir. O, demirden yapılma bu elbisenin cübbe olduğunu savunmakta ayrıca bu kelimeyi “nûn” harfi ile okuyanların tashîf yaptığını söylemektedir.²⁹⁷ İbn Hacer hadisin *Sahih*’teki başka bir varyantını şerh ederken bu sefer nûn ile okunmasının (جنة) zırh manasına daha uygun düştüğünü tekrar ifade eder, hadiste yer alan cübbe kelimesinin özellikle seçildiğini vurgular.²⁹⁸ Üçüncü bir rivayette de Buhârî’nin Cafer b. Rebi’a’dan (132) gelen hadisteki lafzın cübbe olduğunu söyleyerek bu rivayetleri doğrulamaktadır.²⁹⁹ Bedrüddin Aynî’nin konuyla alakalı fikri bunun aksine olup جنتان rivayetinin çoğu ravi tarafından rivayet edildiğini, doğrusunun, İbn Hacer’in aksine “bâ” ile değil “nûn” ile

²⁹⁴ B5299. Hadisin Buhârî’deki başka versiyonu مَثَلُ الْبَخِيلِ وَالْمَتَّصِدِّ، كَمَثَلِ رَجُلَيْنِ عَلَيْهِمَا جُبَّتَانِ مِنْ حَدِيدٍ، حَتَّى تَغْشَى أُنَامِلَهُ وَتَغْفُو قَدِ اضْطُرَّتْ أَيْدِيهِمَا إِلَى ثُدْيَيْهِمَا وَتَرَاقِيَهُمَا، فَجَعَلَ الْمَتَّصِدُّ كُلَّمَا تَصَدَّقَ بِصَدَقَةٍ انْتَبَسَطَتْ عَنْهُ، وَأَخَذَتْ كُلُّ حَلَقَةٍ بِمَكَانِهَا وَجَعَلَ الْبَخِيلُ كُلَّمَا هَمَّ بِصَدَقَةٍ فَلَصَّتْ، وَتَغْفُو قَدِ اضْطُرَّتْ أَيْدِيهِمَا إِلَى ثُدْيَيْهِمَا وَتَرَاقِيَهُمَا، فَجَعَلَ الْمَتَّصِدُّ كُلَّمَا تَصَدَّقَ بِصَدَقَةٍ انْتَبَسَطَتْ عَنْهُ، وَأَخَذَتْ كُلُّ حَلَقَةٍ بِمَكَانِهَا وَجَعَلَ الْبَخِيلُ كُلَّمَا هَمَّ بِصَدَقَةٍ فَلَصَّتْ، وَتَغْفُو قَدِ اضْطُرَّتْ أَيْدِيهِمَا إِلَى ثُدْيَيْهِمَا وَتَرَاقِيَهُمَا، فَجَعَلَ الْمَتَّصِدُّ كُلَّمَا تَصَدَّقَ بِصَدَقَةٍ انْتَبَسَطَتْ عَنْهُ، وَأَخَذَتْ كُلُّ حَلَقَةٍ بِمَكَانِهَا. B5797.

²⁹⁵ B1442, B1443, B1444.

²⁹⁶ M1021.

²⁹⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 3/305-309.

²⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 6/101.

²⁹⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 10/286.

olması gerektiğini savunur.³⁰⁰ قال بعضهم diyerek İbn Hacer'in "demirden yapılmış olmasının cübbe olarak isimlendirilmesine engel değildir" sözünü, zırhın demirden yapılmış olması gerektiği, hadiste تَحَنُّ ifadeinin insanı koruyacağı anlamına geldiğinden, cübbenin insanı korumakla bir bağlantısının kurulamayacağını öne sürerek eleştirmekte, "nûn" ile yapılan rivayetin doğruluğunu savunmaktadır. Endülüslü hadisçi İbn Kurkûl'dan yaptığı nakille³⁰¹ bu görüşünü tercihe şayan bulduğunu söylemekte³⁰² Zemahşerî'den yaptığı nakille de bu düşüncesini desteklemektedir.³⁰³ Her ne kadar Aynî Buhârî'nin, lafzın cübbe olduğu konusundaki görüşüne katılmasa da eserinde bu hadisleri şerh ederken hem cübbe hem de cünne rivayetlerine farklı manalar yüklemektedir.³⁰⁴ Aynî'nin bu tavrını yadırgamamak gerekir. Hadiste yer alan her iki kelimenin farklı anlam taşıması ve Buhârî'nin getirdiği bâb başlığıyla hadis arasındaki uyum, Aynî'nin bu açıklamalarını anlamlı kılmaktadır.

Şerh edebiyatına bakıldığında bu hadiste tashîf yapıldığı yorumu ile alakalı atıf yapılan kaynağın, Kadı 'İyâz'ın (544) *İkmâlû'l-mu'lim bi fevâid-i müslim* adlı eseri olduğu görülür. Nevevî³⁰⁵ (676), İbn Melek³⁰⁶ (821), Aynî, Ahmed b. Abdurrahman es-Sââtî³⁰⁷ (1378), Muhammed Emin el-Herî³⁰⁸ (1441) gibi isimler Kadı 'İyâz'dan aynen yaptıkları nakillerle konuya açıklık getirmiştir. Kadı 'İyâz'ın bu ifadeleri şu şekildedir.

³⁰⁰ Ebû Muhammed Maḥmûd b. Aḥmed Bedruddîn el-'Aynî, *'Umdetu'l-Kârî Şerhu Şaḥîhi'l-Buḥârî* (Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâsî'l-'Arabî), 21/303.

³⁰¹ İbn Kurkûl'a göre de doğru rivayetin nun ile dir. Çünkü hadisin devamında yer alan كل حلقة ifadeisi ile فخذت كل حلقة موضعها kısmı bu durumu kanıtlamaktadır.

³⁰² el-'Aynî, *'Umdetu'l-Kârî Şerhu Şaḥîhi'l-Buḥârî*, 8/308; Aynî ile aynı görüşü paylaşan başka yazarlar da vardır. Bkz. Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Ṭîbî, *el-Kâşif 'an hakâ'iki's-sünen (Şerhu/Hâşiyetü Mişkâtî'l-Mesâbîh)*, thk. 'Abdulḥamîd Hindâvî (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 5/1524.

³⁰³ Aynî'nin verdiği bilgilere söz konusu eserde rastlayamadık.

³⁰⁴ el-'Aynî, *'Umdetu'l-Kârî Şerhu Şaḥîhi'l-Buḥârî*, 14/194. Ayrıca şârih, müellifin tercihi katılmamasına rağmen aynı disiplin içinde hadisi müellife göre şerhetmesi hayret konusudur. Bu islam dinin temel metinlerine verilen saygının somut bir örneği olarak yorumlanabilir.

³⁰⁵ Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi saḥîhi Müslim b. el-Haccâc (Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim)*, 7/108.

³⁰⁶ Abdüllatîf B. Abdülaziz Er-Rûmî El-Hanefî İbn Melek, *Mebâriku'l ezhâr şerhu meşâriku'l-envâr*, thk. Tefîk Mahmud Tûkle (Beyrut: Daru'l Lübbâb, 2019), 2/510.

³⁰⁷ Ahmed b. Abdurrahman Sââtî, *Fethu'r-rabbânî li tertibi müsnedi'l-imâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî ve mahu bulûğu'l emânî min esrârî'l-fethi'r-rabbânî* (Beyrut: Dâru İḥyâi't-Turâsî'l-'Arabî), 8/183.

³⁰⁸ Muhammed Emin b. Abdullah b. Yusuf b. Hasan El Uremi El-Alevi Hereri, *el-Kevkebû'l vehhâc ve'r-ravdatü'l behhâc fî şerhi saḥîhi'l müslim b. el-haccâc* (Mekke: Dâru'l Minhâc, 2009), 12/83.

“Hz. Peygamber (sav) bu hadiste cimri ve sadaka veren kişi hakkında bir benzetme yapmaktadır. Bunun dışındaki birtakım rivayetlerde de aynı şekilde geçmektedir. Bu hadise gelince metinde râvîlerden kaynaklanan birçok yanılgi, tahrîf, tashîf, takdim, tehir vardır. Diğer rivayetler bu noktaları açıklamaktadır. Bu hatalardan biri ravînin جبتان ifadesidir. Hâlbuki doğrusu –bir sonraki rivayette geçtiği üzere- “nûn” ile جنتان kelimesidir. Başka rivayetlerde böyle yer almaktadır. Cünne zırh demek olup (hadisin devamındaki) و أخذت كلّ حلقة موضعها ifadesi جنتان rivayetin sahih rivayet olacağını gösterirken, hadisin manasına göre bu kelimeyi tercih etmenin daha doğru olacağını desteklemektedir.”³⁰⁹

Hadisle ilgili açıklamaları bir kenara; Kâdî İyâz, hadisin meşkûk rivayet edilmesini râvîden kaynaklanan tashîfe bağlamaktadır. İlk bakışta görüleceği üzere – hele ki dönemin yazım standartları ve Arap yazısının gelişmişlik durumu göz önüne alınırsa- şu çıkarımlarda bulunulabilir.

- a) Râvî yazılı kaynağından rivayette bulunmaktadır. Hocasından sema’ı hatırlayamaması nedeniyle ن harfi ile ب harfi arasında kalmıştır. Bu harflerin de tashîfte en çok karşılaşılan harflerden olduğu görülmektedir.³¹⁰
- b) Râvî talebelerine rivayette bulunurken dersin öncesinde, hocasından aldığı rivayetleri kaydetmiş olduğu kitabına/fasikülüne (en azından ders notuna) bakarak derse hazırlanmakta, söz konusu kelimenin zırh mı yoksa cübbe mi olduğu konusu kendisine karmaşık gelmektedir.
- c) Râvî yazılı rivayete dayalı rivayette bulunmaktadır. Hocadan sema’ı bulunmaması sebebiyle hadiste yer alması muhtemel bulunan جبتان kelimesi

³⁰⁹ Ebû'l-Faḍl 'Iyâḍ b. Mûsâ el-Yahşubî el-Kâdî 'Iyâḍ, *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâ'idil-Muslim*, thk. Yahyâ İsmâ'îl (Dârul Vefâ, 1419/1998), 3/545.

³¹⁰ Bu konudaki ilgili açıklama bir sonraki başlıkta yapılacaktır.

ile جنتان arasında tercihte bulunamamıştır. Böylelikle yazıya dayalı hata kaçınılmaz hale gelmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki; bu kıyasa göre kişinin sadaka vermesi hali onun, üzerine geçirmiş olduğu zırha benzer. Bu benzetmeden maksat şudur. Tarihte sıkça kullanılmış olan ve binlerce küçük demir halkanın birbirine geçirilmesi sonucu örülmüş savaş zırhları, nasıl ki insanı kılıç vb. şeylerin darbelerine karşı koruyorsa sadaka da insanı korumaktadır. Nitekim bu zırhın / giysinin, insanın parmaklarını, elini örttüğü, yürüdüğünde ayak izlerini sildiği hadiste zikredilmektedir. Buna göre kişinin üzerindeki bu eşyanın demirden yapılmış bir malzeme olması dolayısıyla hadisteki lafzın جنتان olması şeklinde bir kanaat oluşabilir. Bu pekâlâ mümkündür.

İbn Hacer bu konuda “*Cübbe kelimesinin de zırh anlamında kullanılmasını, sadece demirden yapılması (من حديد) ile ilgili olarak bunun cübbe olamayacağını savunmak yanlış bir yorumdur*” der. Sadece lügat açısından yaklaşıp görüşlerden birini tercih etmek yerine, İbn Hacer’in ifadelerine de anlam yüklemek gerekir. Bu iddiaya göre hadise şöyle mana verilebilir.

Hadiste teşbih vardır. مثل البخيل والمتصدق ifadesi normal bir anlam taşımamaktadır. Burada bir dil inceliği olduğu aşikardır. Hadiste yer alan bilgiler bu çerçevede ele alınmalıdır. Sözlük anlamını öne sürerek bu zırh / elbise hakkında sadaka veren kişiyi sıkmadığı, hatta bol geldiği ifade edilmektedir. Çünkü bu elbise cimriye sıkıntı vermektedir. Buna göre bu giysinin kişiye sıkıntı vermemesi için bolluğunun yanı sıra aynı zamanda hafif de olması gerekir. Oysaki demirden yapılma zırh oldukça ağırdır. İbn Hacer bu mana üzerinden düşünüp جنتان kelimesinde istiâre yapılmış olduğunu savunuyor olabilir. O halde hadisin “bâ” harfi ile rivayet edilmesi de mümkün gözükmemektedir. Bu açıklamaya göre mana şöyle olur. Sadaka öyle bir zırhtır ki insanı hem her türlü tehlikeden korur hem de normal şartlarda içinde durulması zor, taşınması güç olması gerekirken bu sadaka zırhı, sadakadan hâsıl olan bereketten dolayı kişiye ağır da gelmez.

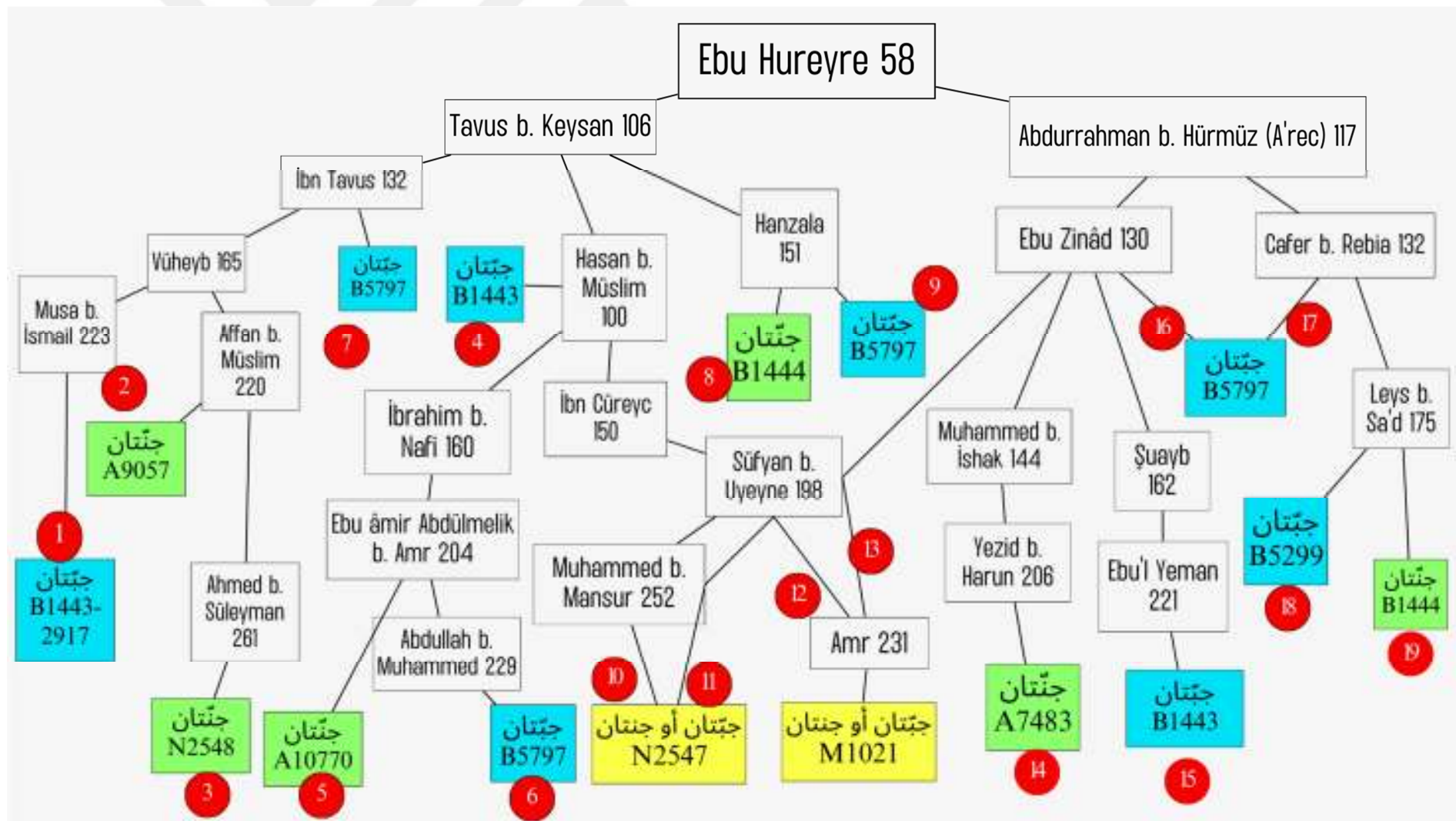
Görüleceği üzere bu iki lafızdan birinin yekdiğerine tam anlamıyla tercihe sebep olacak bir üstünlüğü yoktur. Hadisten muradın insanı koruyacak demir zırhın olduğu söylenmiş olsa da cübbenin de rivayet edilmiş olma ihtimaline karşın her iki kelimeye de kelamın siyak ve sibakı gözetilerek- uygun bir mana verilmeye çalışılmaktadır. Dolayısıyla bu hadiste Hz. Peygamber'in (sav) her iki kelimeyle de örnekleme yapmış olması muhtemeldir.³¹¹

Her ne kadar hadisin anlamını idrake çalışılsa ve farklı yaklaşımlara müsait yorumlamalar ortaya çıksa da Hz. Peygamber bu ifadelerden sadece birini kullanmıştır. Bu hadisi rivayet eden râvîlerin de hadis hakkındaki algıları bu yönde farklılık arz etmiş olacak ki rivayetlerin kimilerine göre cübbe kimilerine göre cünne ile gelenleri tercih edilmiştir. Hatta dikkat çekici bir rivayet vardır ki aynı kişiler tarafından farklı zamanlarda rivayet edilmesine rağmen bir rivayette cünne diğesinde cübbe zikredilmiştir. İsnadı Ebû Hüreyre > Abdurrahman b. Hürmüz > Cafer b. Rebi'a > Leys b. Sa'd şeklinde olan iki rivayetten biri Buhârî tarafından *Kitabu'z-zekat'ta* diğeri yine Buhârî tarafından *Kitâbu't-talak'ta* rivayet edilmiştir.³¹²

İlgili rivayetin isnad şemasını vermek, hem râvîlerin bu lafızlara karşı bakış açıları hem de lafızların nasıl değerlendirilmesi gerektiği açısından önemlidir. İsnad şeması şu şekildedir.

³¹¹ Ebû Hâfş 'Omer b. 'Alî b. Ahmed el-Mısrî İbnu'l-Mulakkın, *et-Tavdîh li Şerhi'l-Câmi'i's-Şahîh* (Dimaşk: Dâru'n Nevâdir, 1429/2008), 10/348.

³¹² B5299; B1444.

Şemada meşkûk rivayetler sarı, sadece جَبَّتَان lafzının yer aldığı rivayetler mavi, sadece جَنَّان lafzının yer aldığı rivayetler de yeşille gösterilmiştir. Hadisler eser müellifinin meşhur adının ilk harfi ile rumuzlanmış, yanına da kitaptaki yeri hadis numarasıyla belirtilmiştir. Ayrıca her tarikin altına numara koyarak şema daha net hale getirilmiştir. Bu şemaya göre Kütüb-i Tis'a'da hadisin 19 tariki bulunmakta olup sahabe râvîsi tektir.

Mana cihetiyle bir farklılık arz etmeyen hadiste lafız rivayeti açısından bakıldığında ufak farklılıkların olduğu görülmektedir. Rivayetler şemada açıklandığı için baştan sona tek tek verilmeyecek konumuzla alakalı olan rivayetlerin isnadı tekrar edilerek tashîf – şekkü'r-râvî konusuna açıklık getirilecektir

Daha önce Buhârî ve Müslim'in kitaplarında yer alan bu metin hakkında bilgi verilmiş tercihe şayan olan belirtilmişti. Müslim'in *Sahîh'ine* ek olarak Nesâî'de meşkûk olarak geçmektedir. Nesâî'nin, hocası Muhammed b. Mansur kanalıyla (10 ve 11 nolu) yaptığı rivayetinde Süfyân b. Uyeyne yer almaktadır. Yine Süfyân hadisi Müslim'de hem İbn Cüreyc'den (12 nolu rivayet) hem de diğer hocası Ebû Zinâd'dan (13 nolu rivayet) aktarmaktadır. Meşkûk ifadenin bu iki tarikin birleştirilmesi cihetiyle (yani bir kelimenin İbn Cüreyc diğer kelimenin Ebû Zinad tarikinden alınma olup Süfyân tarafından) birleştirilerek aktarılmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira (1, 2 ile 18, 19 nolu) Tâvus ve A'rec rivayetlerinde her iki kelime de farklı râvîler tarafından rivayet edilmektedir. Dolayısıyla bu, rivayet esnasında ortaya çıkan bir şüphedir. Şüphenin kaynağı sorgulanıp rivayet şeması dikkate alındığında sonuç Ebû Hüreyre olarak çıkmaktadır. Ancak bunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Nitekim Ebû Hüreyre'nin iki talebesi Tavus ve A'rec'in rivayetlerinde bu iki kelime yer almaktadır ve 19 tarikin 15'inde bu rivayet meşkûk olarak kaydedilmemiştir. Çünkü şüphe Ebû Hüreyre'den kaynaklı olsaydı 19 tarikten sadece 4'ünde meşkûk şekilde gelmemesi gerekirdi. Ayrıca Buhârî doğru rivayetin hangi kelime ile olması gerektiğini Hasan b. Müslim, Ebû Zinâd, Cafer ve Hanzala gibi isimlerden (4, 8, 9, 16 ve 17 nolu rivayetler) ta'lik yoluyla aktarmaktadır. Bu da hadisin Ebû Hüreyre'den tek lafızla rivayet edildiği

anlamına gelmektedir. Diğer taraftan şemada yer alan 24 isimden 9'u³¹³ dışında çalışmamızda şeklini tespit edebildiğimiz başka râvî³¹⁴ de bulunmamaktadır. Kaldı ki bu 9 râvîden 6'sının rivayetleri cezmle gelmiştir. Şek bulunan tarikler ise Süfyân'da birleşmektedir. Öte yandan 19 tarikten 8'inde bir kelime, 6'sında da diğer kelime yer almaktadır. Bu metnin meşkûk rivayet olmasını bir kenara bırakırsak aynı rivayetin farklı ravilerce hem "nûn" hem de "bâ" ile aktarılması tashîf ihtimali üzerinde yoğunlaşılması gerektiğini göstermektedir. Bu da daha önce yer verdiğimiz Kadı 'Îyâz'ın ilgili ifadelerini doğrulamaktadır.³¹⁵ Meşkûk rivayetlerin medarı Süfyân b. Uyeyne'nin de *Muvatta (Sahih)* adlı bir kitabının ve hadis Cüz'ünün var olduğu unutulmamalıdır.³¹⁶ Ayrıca Süfyân b. Uyeyne hadis tahammül ve eda yollarından olan icazete bitişik münaveleyi caiz görmektedir. Süfyân'ın bu doğrultuda rivayette bulunduğu da olmuştur.³¹⁷ Buna göre yazı kaynaklı karışıklık (tashîf) Süfyân b. Uyeyne'nin şekkine neden olmuştur.

Bu rivayette ilgi çekici bir durum da Buhârî'nin kitabına almış olduğu rivayetlerdir. Buhârî'nin *Sahih*'inin farklı yerlerinde aynı isnaddan hadis mükerrer olarak rivayet edilmiştir. (Ör. 1 ve 2, 6 ile 16, 17 nolu rivayetler) 1 nolu rivayette Buhârî hadisi aynen tekrar eder. 18 ve 19 nolu rivayetlerde ve yine *Sahih*'inin farklı yerlerinde sened tamamen aynı olmasına rağmen söz konusu kelimeler farklıdır. Üstelik 17 nolu rivayette Cafer'den, kanaatini destekler nitelikte aktarımda bulunurken 19 nolu rivayette Cafer'den gelen rivayette tam tersi yer almaktadır. Buhârî yine görüşünü desteklemek adına Hanzala'dan (9 nolu tarik) ta'lik yoluyla alıntı yapmaktadır ama başka bir yerde (8 nolu tarik) yine aynı isimden, Hanzala'dan tam zıt bir rivayet aktarmaktadır.

Nesâî tariklerine baktığımızda durum yukarıdakinden farklı değildir. Ahmed b. Süleyman rivayetine bakıldığında (no 3) bir kelime varken iki isim yukarı çıkıldığında Vüheyb'den gelen rivayette diğer kelime bulunmaktadır (no 1). Ahmed b. Hanbel'in

³¹³ Bu râvîler Züheyr, Musa b. İsmail, Affan b. Müslim, İbn Cüreyc, Ebû Âmir, Süfyan Amr b. Muhammed, Yezid b. Harun, Şuayb b. Hamza'dır.

³¹⁴ Şekkin Ebû Hureyre'den kaynaklanmaması gerektiği ifade edildiği için Ebû Hureyre dışarıda tutulmuştur.

³¹⁵ Bu hadise gelince râvîlerden kaynaklanan birçok yanlış, tahrif, tashîf, takdim, tehir vardır. Kâdî 'Îyâd, *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâ'idî'l-Muslim*, 3/545.

³¹⁶ Bkz. Karabulut, *Süfyân b. Uyeyne (H. 107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri*.

³¹⁷ Karabulut, *Süfyân b. Uyeyne (H. 107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri*, 112.

Müsned'inde de durum aynıdır. Buhârî, Abdullah b. Muhammed'den cübbe ile rivayet ederken (no 6) aynı rivayet *Müsned*'de, Abdullah'ın hocası Ebû Amir cünne ile aktarmaktadır (no 5). Aynı hocaların farklı râvîler tarafından rivayetlerinin farklı aktarılması yine rivayette tashîf ihtimalinin yüksek olduğunu kanıtlamaktadır. Bu bakımdan Nesâî'de ve Müslim'de yer alan (no 10, 11, 12 ve 13) rivayetlerdeki şekkin sebebinin tashîf olduğu netlik kazanmaktadır.

Buhârî Cafer'den ta'likan yaptığı rivayette جبتان demektir (no 17). Buna göre Cafer tarikinin جبتان şeklinde olması beklenmelidir. Ne var ki talebesi Leys'e bakıldığında bir defasında hadisi Buhârî'ye “bâ” harfî ile bir defasında da “nûn” harfî ile rivayet etmektedir (no 18, 19). Bu da tashîfe işaret etmektedir. Çünkü Leys bu hadisi Cafer'den kitabet usulüyle almıştır. Leys bu şekilde aldığı hadisleri rivayet ederken tahdîs حَدَّثَنَا siğasını kullanmakta³¹⁸ bu rivayette de aynı siğayla hadisi rivayet etmektedir.³¹⁹

Rivayetler arasındaki (bâ – nûn arasındaki) farklılığın nüsha kaynaklı olduğu düşünülebilir. Buhârî'yi 10 farklı nüshadan tahkik edip rivayet-nüsha farklılıklarına da ayrıca yer veren Sehârenpûrî (1927) nüshasından kontrol edildiğinde 1, 4, 8, 15, 19 nolu Hanzala tariki³²⁰ ile 16 nolu Ebû Zinad tarikinde³²¹ bir problem olmayıp 17 nolu Cafer tarikinde ve 9 numaralı Hanzala tarikinde nüsha farklılığı mevcuttur. 9 numaralı Hanzala rivayeti Buhârî'nin Yunînî nüshasında جبتان kelimesi mevcut iken Ebû Zer nüshasında ise جبتان mevcuttur. Benzer bir durum 17 nolu Cafer tarikinde de vardır.³²²

Bu rivayetlerin tümü birden değerlendirildiğinde Buhârî nüshaları arasındaki farklılıklara ve şekkü'r-râvî – musahhaf rivayet ilişkisine dayanak olarak kabul edilmelidir. Diğer eserlerin farklı nüshaları incelendiğinde farklı bir durumla karşılaşılmamıştır.

³¹⁸ İbn Receb'in bu bilgiyi münavele bahsinde vermiş olması da ilgi çekici bir konudur. İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*, 1407/1987, 1/525.

³¹⁹ Her iki rivayette de rivayet sıgası *haddesenî* şeklindedir. B1444, B5299.

³²⁰ Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî, *Sahih-i Buhârî (Ta'lik)* (Beyrut: Şeyh Ebû'l Hasan en-Nedvi, 2011), 3/466.

³²¹ Sehârenpûrî, *Sahih-i Buhârî (Ta'lik)*, 11/599.

³²² Sehârenpûrî, *Sahih-i Buhârî (Ta'lik)*, 11/601.

Tashîf-şekkü'r-râvî çerçevesinde buraya kadar anlatılan konu, yazı kaynaklı örneklerdir. Bunun yanı sıra bir de semaya dayalı problemler tashîfe neden olmaktadır. Kıyamette tekrar diriltilemeyle alakalı bir hadisin Mâlik rivayetinde الحياة أو الحيا şekki³²³ bu tür tashîfe örnek olarak zikredilebilir.³²⁴ Bu şekkin kaynağı Mâlik olarak tespit edilmiştir. Hadisin başka tariklerine baktığımızda الحبة/الحمئة/الحمية kelimeleri yer almakta olup benzer durum söz konusudur.³²⁵ Yine فاسحقوني أو فاسهكوني، غطيط أو مضعة أو بضعة، فاسحقوني أو فاسهكوني، غطيط أو مضعة rivayetleri bu bağlamda yukarıdaki iddiayı desteklemektedir.³²⁶

e. Şekkü'r-râvî Çerçevesinde Tashîf İhtimali Bulunan Bazı Rivayetler

Tashîf ile ilgili Muhammed Sadık Hâmidî,³²⁷ Ümmügülsüm Yeşil,³²⁸ Ali Sevdî,³²⁹ Hızır Yağcı³³⁰ ve İrfan Zahitoğlu'nun³³¹ çalışmalarında verdiği örnekler incelenmiş, birbiri ile karıştırılan harfler tespit edilmiştir. Bu doğrultuda tashîfin hangi harfler üzerinde gerçekleştiğine bakıp tespit edilen harfleri tezimizde vereceğimiz rivayetlerle karşılaştırarak tashîf – şekk arasındaki bağlantıyı ortaya koymak amaçlanmaktadır. İlgili çalışmalarda musahhaf kelimeler şunlardır.

³²³ يُدْخِلُ اللَّهُ أَهْلَ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ، يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ بِرَحْمَتِهِ، وَيُدْخِلُ أَهْلَ النَّارِ النَّارَ، ثُمَّ يَقُولُ: انْظُرُوا مَنْ وَجَدْتُمْ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ مِنْ إِيمَانٍ، فَأَخْرِجُوهُ، فَيَخْرِجُونَ مِنْهَا حُمًّا قَدِ امْتَحَسُوا، فَيُلْقَوْنَ فِي نَهْرِ الْحَيَاةِ - أَوْ الْحَيَاةِ - فَيَنْبُتُونَ فِيهِ كَمَا تَنْبُتُ الْحَبَّةُ إِلَى جَانِبِ السَّيْلِ، أَلَمْ تَرَوْهَا كَيْفَ تَخْرُجُ صَفْرَاءَ مُلْتَوِيَةً؟

³²⁴ M184.

³²⁵ M184.

³²⁶ Sırasıyla N165; B6481, B697.

³²⁷ Hâmidî, "Hadis İlminde Tashîf, Zabt ve İlgili Eserler Üzerine".

³²⁸ Yeşil, "Tashîf ve Tahrîf Üzerine Bazı Mülâhazalar".

³²⁹ Ali Sevdî, "Arap Dili Literatüründe Şiir Perspektifinde Tashîf Ve Tahrîf", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (31 Aralık 2022), 604-626.

³³⁰ Hızır Yağcı, "Lahn Meselesinin Hadisçilere Göre Değerlendirilmesi", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (31 Mayıs 2022), 193-211.

³³¹ Zahitoğlu, "Hadislerde Görülen Dil Kaynaklı Hataların Sebepleri".

Doğrusu	Tashîf Örneği	Doğrusu	Tashîf Örneği
لشبر من الجنة	ليسير من الجنة	عمرو بن خالد	عمر بن خالد
ابن مزاحم	ابن مراجم	احتجر في المسجد	احتجم في المسجد
عاصم الأحول	عاصم الأحذب	وأتبعه ستا من شوال	وأتبعه شيا من شوال
أحص	أخص	كان يغسل حصى حماره	كان يغسل حصى حماره
زُنِيرٌ	زُنَيْنٌ	الغزعة	الغرة
يُعْتَدُّ بها	يعيدها	تغترق	تعترق
أَنَّ	أَزَّ	الحُطْب	الحُطْب
بِذا الدالِ	بذا الراء	يُدَيِّ	تُدَيِّ
مستثيب	مستثيب	أَتَأْمَلُ	أَتَأْهَلُ
كثب	كثم	يستحبّ الغسل يوم الجمعة	يستحبّ الغسل يوم الجمعة
ما فعل النغير	ما فعل البعير	الحياء	الحيا
سِدَاد	سَدَاد	جبار بن صخر	حيان بن ضمرة
اسيد بن خضير	سعيد بن حصين	قرّ الدجاجة	قرّ الزجاجة
الحياء ³³²	الحِناء	يَذْبَح	يَذْبَح
بشير	بُسَيْر	خالد الحذاء	جلد الحذاء
النوم	الثوم	بُجَيْر	بُجَيْر

Bu rivayetlerde birbiri ile en fazla karıştırılan harfler, tashîf ihtimali bulunan rivayetler ve ravi bilgisi aşağıdaki gibidir. Bu tablolardan ilkinde tashîf sebebiyle hata yapılan harflerin doğrusu ilk sütunda, yanlış okunduğu hali ise ikinci sütunda verilmiştir. İkinci

³³² Bu kelime biraz önce ifade edildiği gibi meşuk şekilde de aktarılmıştır.

tabloda ise hadis kaynağı, tashîf sebebiyle şekke düştüğü düşünülen ravi, vefatı, bu ravinin karıştırdığı harfler ve musahhaf meşkûk rivayet örnekleri yer almaktadır.

Tashîf Sebebiyle En Fazla Karıştırılan Harfler										
ع	س	ج	ص	ب	ي	ر	ح	م	د	ن
غ	ش	خ	ض	ل، ن	ت، ث	ز، د	خ، ج، م	ر، ه، ب	و، ز، ذ	ث، ي، ر، ز

	Kaynak	Râvi	Vefat	Harf	Musahhaf Meşkûk Rivayet
1.	B91	?	?	ك، ع	«اعْرِفْ وَكَاءَهَا - أَوْ قَالَ وَعَاءَهَا - وَعِصَّاصَهَا
2.	B112	Ebû Nuaym Fadl b. Dukeyn	218	ي، ت	إِنَّ اللَّهَ حَبَسَ عَنْ مَكَّةَ الْقَتْلَ - أَوْ الْفِيلِ
3.	B2220	Ebû'l Yemân Hakem b. Nâfi' ³³³	222	ث، ت	قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَرَأَيْتَ أُمُورًا كُنْتُ أَتَحَنَّنُ أَوْ أَتَحَنَّنُ بِهَا فِي الْجَاهِلِيَّةِ
4.	B745	Nâfi'' b. Ömer	169	ي، ا	وَلَا أَرْسَلْتُهَا تَأْكُلُ مِنْ خَشِيشٍ أَوْ خَشَاشِ الْأَرْضِ ³³⁴
5.	B3600	Abdülaziz b. Ebû Seleme	164	ش، س	يَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ تَكُونُ الْعَنَمُ فِيهِ خَيْرَ مَالِ الْمُسْلِمِ، يَتَّبِعُ بِهَا شَعْفَ الْجَبَالِ - أَوْ سَعْفَ الْجَبَالِ - فِي مَوَاقِعِ الْقَطْرِ، يَقْرُ بِدِينِهِ مِنَ الْفِتَنِ
6.	Bâb Başlığı ³³⁵	Zeyd b. Erkam	68	ش، س	بَابُ غَزْوَةِ الْعُسَيْرَةِ، أَوْ الْعُسَيْرَةِ ³³⁶ قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: أَوَّلُ مَا غَزَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْأَبْوَاءَ، ثُمَّ بُوَاطَ، ثُمَّ الْعُسَيْرَةَ

³³³ Ebû'l Yemân'ın bu hadisi iki farklı rivayette hem meşkûk olarak hem de cezmle rivayet ettiği bilinmektedir. Gerek kitaptan rivayeti olsun gerek hafızadan, buradaki tahsif göze çarpmaktadır. Kelimenin ت harfi ile herhangi bir anlamı da bulunmamaktadır. Ayrıca aynı kelime İsmâîlî'de أَتَجَبَّ olarak geçmekte olup bu da tashiftir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/424.

³³⁴ Kadı 'İyâz'a göre bu rivayette tashîf bulunmaktadır. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/231.

³³⁵ Buhârî'nin Kitâbu'l meğâzi'nin başındaki bâb başlığında getirdiği hadis hemen sonraki rivayettir. İbn İshak'tan ta'lik kanalıyla yaptığı rivayetdeki tercihi Buhârî'nin meşkûk lafızlardan hangisini tercih ettiğini göstermektedir.

³³⁶ Aynı rivayet Tirmizi'de de geçmektedir. Lafızlar ise العسیر أو العسير olarak gelmiştir.

7.	B3949	Zeyd b. Erkam	68	س، ش	قَالَ الْعُسَيْرَةُ، أَوْ الْعَشِيرُ. فَذَكَرْتُ لِقَتَادَةَ، فَقَالَ: الْعُشَيْرُ
8.	B4277	?	?	ا، ل	فَلَمَّا اسْتَوَى عَلَى رَاحِلَتِهِ دَعَا بِإِنَاءٍ مِنْ لَبَنٍ، أَوْ مَاءٍ فَوَضَعَهُ عَلَى رَاحَتِهِ، أَوْ عَلَى رَاحِلَتِهِ، ثُمَّ نَظَرَ إِلَى النَّاسِ
9.	B3616, B5656	?	?	ف، ث	كَأَلَا بَلْ هِيَ حُمَى تَفُورُ أَوْ تَثُورُ عَلَى شَيْخٍ كَبِيرٍ
10.	B6560	?	?	ية، يل	فَيُخْرِجُونَ قَدِ امْتَحَشُوا وَعَادُوا حُمَمًا، فَيُلْقُونَ فِي نَهْرِ الْحَيَاةِ، فَيَنْبُتُونَ كَمَا تَنْبُتُ الْحَبَّةُ فِي حِمْلٍ السَّيْلِ ". أَوْ قَالَ: حِمْيَةُ السَّيْلِ
11.	M66	?	?	ويح، ويل	قَالَ فِي حَجَّةِ الْوُدَاعِ: وَيُحْكُمُ - أَوْ قَالَ: وَيُلْكُمُ
12.	M439	?	?	ت، ي	لَوْ تَعْلَمُونَ - أَوْ: يَعْلَمُونَ
13.	A6555	Numan b. Salim	?	ط، ظ	مَطَرًا كَأَنَّهُ طَلٌّ أَوْ الظِّلُّ
14.	M1676	Ahmed b. Hanbel	241	لل، ال	ثلاثة نفر؟ التارك الاسلام، المفارق للجماعة أو الجماعة - شك فيه احمد-
15.	M1940	Hişâm Hassan ³³⁷ b.	146	ر، ن	إِنَّ اللَّهَ وَرَسُولُهُ يَنْهَيَانِكُمْ عَنْ تُحُومِ الْحُمْرِ، فَإِنَّمَا رِجْسٌ أَوْ «رِجْسٌ»
16.	M2157	Hammad b. Zeyd	179	ا	أَنَّ رَجُلًا أَطْلَعَ مِنْ بَعْضِ حُجَرِ النَّبِيِّ ﷺ، فَقَامَ إِلَيْهِ بِمَشْقَصٍ أَوْ مَشَاقِصَ
17.	M2175	?	?	ر، ي	إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنَ الْإِنْسَانِ بَحْرَى الدَّمِ، وَإِنِّي خَشِيتُ أَنْ يُقْذِفَ فِي قُلُوبِكُمْ شَرًّا أَوْ قَالَ «شَيْئًا»
18.	ED336	Musa b. Abdurrahman	?	ر، ب	إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيهِ أَنْ يَتَيَمَّمَ وَيَعْصِرَ أَوْ يَعْصِبَ

³³⁷ M1940 da tashîf ihtimali bulunan şek vardır. Bir öncesinde ise cezmle aynı râvînin rivayeti bulunur. Aynı rivayet D2034'de yer alır ama buradaki şek başka yerdedir. Bu durum, zaman zaman farklı hataların ortaya çıktığını ve şeklin, doğal sürecin bir ürünü olduğunu göstermektedir.

30.	B87				قَالَ شُعْبَةُ: رُبَّمَا قَالَ: «التَّعْيِيرُ» وَرُبَّمَا قَالَ: «الْمُقَيَّرُ»
31.	B117	Şu'be b. Haccâc ³⁴⁰	160	ن، م غ، خ	ثُمَّ نَامَ حَتَّى سَمِعْتُ غَطِيطَهُ أَوْ خَطِيطَهُ ثُمَّ خَرَجَ إِلَى الصَّلَاةِ
32.	B697				ثُمَّ نَامَ حَتَّى سَمِعْتُ غَطِيطَهُ أَوْ قَالَ خَطِيطَهُ
33.	B2638	Şuayb b. Ebû Hamza	162	ر، ز	وَابْنُ صَيَّادٍ مُضْطَجِعٌ عَلَى فِرَاشِهِ فِي قَطِيفَةٍ لَهُ فِيهَا رَمْرَمَةٌ أَوْ زَمْرَمَةٌ
34.	B6581	Hudbe b. Halid	235	ب، ن	فَإِذَا طِينُهُ أَوْ طَبِيبُهُ
35.	M184	Vüheyb b. Halid	165	ث، ل	وَفِي حَدِيثٍ وَهَيْبٍ: كَمَا تَنْبُثُ الْحَبَّةُ فِي حِمَّةٍ - أَوْ حِمْلَةٍ - السَّيْلِ
36.	B22			الحيا طًا، قًا	فَيَخْرُجُونَ مِنْهَا قَدِ اسْوَدُّوا، فَيُلْقَوْنَ فِي هَرِّ الْحَيَا أَوْ الْحَيَاةِ - شَكَّ مَالِكٌ - فَيَنْبُثُونَ كَمَا تَنْبُثُ الْحَبَّةُ فِي جَانِبِ السَّيْلِ
37.	B407	Mâlik b. Enes	179		رَأَى فِي جِدَارِ الْقُبْلَةِ مُحَاطًا أَوْ بُصَافًا أَوْ نُخَامَةً فَحَكَّهُ
38.	M184				فَيَخْرُجُونَ مِنْهَا حُمًّا قَدِ امْتَحَشُوا، فَيُلْقَوْنَ فِي هَرِّ الْحَيَاةِ - أَوْ الْحَيَا ³⁴¹ - فَيَنْبُثُونَ فِيهِ كَمَا تَنْبُثُ الْحَبَّةُ إِلَى جَانِبِ السَّيْلِ
39.	B5189	İsa b. Yunus	181	غ، ع	الْبَثَّ قَالَتْ السَّابِغَةُ رُوحِي غَيَّايَاءُ أَوْ عَيَّايَاءُ طَبَاقَاءُ كُلُّ دَاءٍ لَهُ دَاءٌ

³⁴⁰ Şu'be b. Haccâc (160): Hz. Peygamber'in (sav) yasakladığı kapların bulunduğu rivayette Şu'be dedikten sonra nekîr ya da mukayyer geçmektedir. Açıkça görüleceği üzere rivayette şekke düşen kişi Şu'be b. Haccâc'tır. Tashîf ihtimalinin bulunduğu da açıkça anlaşılmaktadır. Zaten Şu'be'nin de rivayetlerde bazen tashîf yaptığı bilinmektedir. Bir rivayette "zerre" yerine "züre" dediği için Yezid b. Zürey' (182) Şu'be'yi tashîf yapmakla nitelemiştir. (أَنَّ شُعْبَةَ جَعَلَ مَكَانَ الدَّرَّةِ : ذُرَّةً. قَالَ يَزِيدُ : صَحَّفَ فِيهَا أَبُو بَسْطَامَ).

Nevevi de bu rivayetdeki farklılığın Şu'be'den kaynaklandığına dair hadis bilginlerinin görüş birliğinde olduğunu aktarmaktadır. en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi sahihi Müslim b. el-Haccâc (Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim)*, 3/61.

³⁴¹ Semaya dayalı tashîf ihtimali söz konusudur.

40.	B7437	Ebû İshak İbrahim b. Sa'd	182	ب، ث	فَاتَّهَا مِثْلُ شَوْكِ السَّعْدَانِ، غَيْرَ أَنَّهُ لَا يَعْلَمُ مَا قَدَّرَ عَظَمَهَا إِلَّا اللَّهُ، تَخَطَّفُ النَّاسَ بِأَعْمَالِهِمْ، فَمِنْهُمْ الْمُؤْتِقُ بَقِي يَعْمَلِهِ - أَوْ الْمُؤْتِقُ يَعْمَلِهِ - وَمِنْهُمْ الْمُخَرِّدُ، أَوْ الْمُجَازَى أَوْ نَحْوُهُ
41.	M1973	Abd el-Alâ	189	وَزَّ، جَزَّ	وَانْكَفَأ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ إِلَى كَبِشَيْنِ فَدَبَّحَهُمَا، فَقَامَ النَّاسُ إِلَى غُنَيْمَةٍ فَتَوَزَّعُوهَا، أَوْ قَالَ: فَتَجَزَّعُوهَا
42.	M596	Hicri 200'den önce vefat eden bir râvî	200	فا، قا	مُعَقِّبَاتٌ لَا يَحِبُّبُ قَائِلُهُنَّ - أَوْ فَاعِلُهُنَّ - : ثَلَاثٌ وَتَلَاثُونَ تَسْبِيحَةً
43.	M2051	Yahya b hassan	208	ا	نِعَمَ الْأُدْمُ - أَوْ الْإِدَامُ - الْحَلُّ
44.	B2769	Abdullah b. Mesleme	220	بح، يح	بَحَّ ذَلِكَ مَالٌ رَابِعٌ أَوْ رَابِعٌ ³⁴²
45.	ED5039	Ahmed b. Yunus	227	ش، س	يَا رَسُولَ اللَّهِ، رَجُلَانِ عَطَسَا فَسَمَّتْ أَحَدَهُمَا. قَالَ أَحَدُهُ: أَوْ فَسَمَّتْ أَحَدَهُمَا
46.	B3020	Müsedded b. Müserhed	228	و، ر ف، ب	وَالَّذِي بَعَثَكَ بِالْحَقِّ مَا جِئْتُكَ حَتَّى تَرْكُتَهَا كَأَنَّهَا جَمَلٌ أَجُوفٌ أَوْ أَجْرَبٌ
47.	ED4100	Ebû Kâmil	237	ر، ز	لَمَّا نَزَلَتْ سُورَةُ النُّورِ عَمَدَنَ إِلَى حُجُورٍ، أَوْ حُجُورٍ
48.	ED4886	Muhammed b. Ubeyd	238	ي، م	أَيُعْجِزُ أَحَدُكُمْ أَنْ يَكُونَ مِثْلَ أَبِي ضَيْعِمٍ أَوْ ضَمْضَمٍ
49.	M1087	Yahya b. Yahya	264	ن، ت	نَكَتْفِي أَوْ تَكَتْفِي

Listede verilen metinlerde meşkûk kısımların yazı ve lafız açısından benzerlik barındırdığı rahatlıkla söylenebilir. Bir önceki tabloda yer alan harfler, 5'inci (harf sütunu) sütunda verilen harfler ile kıyaslandığında ilk tablodaki tüm harflerin ikinci tabloda yer aldığı görülecektir.

³⁴² B2769 hadisi malikten alan İsmail, Abdullah b. Yusuf, Yahya b. Yahya رايح olarak rivayet etmektedir.

Tablo hadis tarihi açısından da yorumlanabilir. Çünkü kitabet sebebiyle musahhaf rivayette bulunma hadis tarihi ile yakından ilgilidir. Verilen bu musahhaf-meşkûk rivayetlerde 27 isim tespit edilmiştir. Bu raviler hicri 100 ile 200 yılları arasında yaşamış olup vefat tarihlerinin ortalaması hicri 172'dir. Üçüncü bölümde şekki tespit edilen tüm ravilerin verileceği genel listede ise hicri 100 ile 200 arasında vefat eden toplam ravi sayısı ise 156 dır. Bu da genelin %62,5'ine karşılık gelmektedir. Başka açıdan yaklaşıldığında 200 yıl içinde gerçekleşen şek 94 iken, 100 yıl içinde gerçekleşen şek 156'dır. Bu oranlama kitabete dayalı rivayetin hafızaya olan olumsuz etkisini göstermektedir.

Yukarıda yer alan (tashîf kaynaklı hata eden) ravilerden Zührî (124) tedvinde başat rol oynamış, Eyyüb es-Sahtiyânî'nin de ders notları olup onları daha sonra imha etmiş, Şu'be (160) rivayette tashîf yapmıştır.³⁴³, Abdülaziz b. Ebû Seleme'nin (164) ise *Muvatta* adlı bir eseri³⁴⁴, Abd el- 'Alâ'nın (189) rivayetlerini kaydettiği kitabı³⁴⁵ vardır. Ebû Nuaym el-Fadl b. Dukeyn hadis kitabetine önem verir ve rivayetlerini kaydettiği bir kitabı vardır.³⁴⁶ Abdullah b. Mesleme'ye (220) ait *Muvatta* nüshası³⁴⁷ ve Müsedded b. Müserhed'e (228) ait de bir *Müsned*³⁴⁸ bulunmaktadır. Mâlik b. Enes'in ve Ahmed b. Hanbel'in ve Tirmizî'nin ise musannif ravi oldukları zaten malumdur. Diğer raviler de araştırıldığında benzer sonuçlarla karşılaşılacağı tahmin edilmektedir. Öte yandan Hakem b. Nâfi' (222) Şuayb'den (162) rivayetlerinde eleştirilmiştir. Bu iddiaya göre Şuayb'dan bir hadis dışında semai bulunmamaktadır. O, rivayetlerini Şuayb'dan icâzet

³⁴³ Kadir Paksoy'un tespitine göre Şu'be شعبة ifadesini شعت şeklinde, İrfan Zahitoğlu'nun tespitine göre de شُبه ifadesini شُبه diye okumuştur. Bir gün Asma'î'nin yanında iken bir hadis için “Bunu ondan alın çünkü bu hususta o bizden daha bilgili” der. İlgili rivayetle alakalı tashîf ihtimali, tashîfte de dil bilgisi önemli bir rol oynamaktadır. Şu'be, hadis semâ'ını hatırlamış olsaydı mutlaka buna açıklık getirirdi. Ancak Asma'î'nin itirazına cevap vermemesi aslında onun hadisi kitaptan takip ettiğini göstermektedir. Ebû Ahmed el-Hasen b. 'Abdullâh b. Sa'id b. İsmâil el-Askerî, *Ahbâru'l-Muşahhifin*, thk. Mis'ad Abdülhumeyd es-Sa'denî (Kahire: Mektebetü'l kurân, 1406/1985), 24.

³⁴⁴ Mansur Koçinkağ, “Abdülaziz b. Abdullah b. Ebî Seleme el-Mâcişûn ve Kadere Dair İki Risalesi”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (15 Eylül 2016), 81-108.

³⁴⁵ Ceyhan, *Saïd b. Ebî Arûbe Özelinde 2./8. Asır Basra Hadisçiliği*, 96.

³⁴⁶ Hadis kitabetine önem verdiği ve kitabının olduğu bilinir. Serhan Özişik, *Ebû Nuaym el-Fadl b. Dukeyn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 52.

³⁴⁷ Salahattin Polat, “Ka'nebî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/305.

³⁴⁸ Zekeriyâ Güler, “Müsedded b. Müserhed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/82.

ile almıştır.³⁴⁹ Tabloda tespit edilen meşkûk-musahhaf rivayeti de (B2220) Şuayb b. Ebû Hamza'dandır. Yine Hammad b. Zeyd (179) hadislerini yazmış,³⁵⁰ Züheyr b. Muaviye (173) hadislerini genellikle imlâ ile almıştır.³⁵¹ Şuayb b. Ebû Hamza (162) Zührî'den aldığı hadisleri yazmış hatta bir sepet içinde muhafaza etmiştir.³⁵² Şekke düştüğü rivayette de (B2638) hocası Zührî'dir. Yine Haccâc b. Ertât (145) hadis yazımı hususunda talebelerini uyarmış عمرو kelimesini عمر şeklinde yazma tehlikesini örnek göstererek hadis yazmamalarını istemiştir.³⁵³ Daha önceki çalışmalardan seçilen örneklerin oluşturduğu tabloda yer alan musahhaf rivayetlerden biri de عمروve عمر kelimeleri ile ilgilidir. Bu da dönemde yaşanması muhtemel problemlere dikkat çekmektedir. Amr mı yoksa Ömer mi? hususunda meşkûk rivayetlerden de örnek bulmak mümkündür. Ravi isnadda yer alan ismin Osman b. Ömer ya da Osman b. Amr olduğu noktasında tereddüt etmiş ve عُمَرُ بْنُ عُثْمَانَ أَوْ عُثْمَانُ بْنُ عَمْرٍو şeklinde ikisini birden zikretmiştir.³⁵⁴

5. Nüsha Farklılıkları

Araştırmacıların hadislerle buluşmasını sağlayan temel unsur isnadlardır. Bu bağlamda musannif ve kitabını günümüze taşıyan râvîler de bu silsilenin bir parçasıdır. Çünkü lafızların tespitinde nüshalar büyük önem oynamaktadır. İbn Hacer'in Neseî, Serahî, Keşmehunî, Ebû Zerr, Yununî gibi Buhârî râvîlerine şerhinde yer vermesi bu sebeptendir.³⁵⁵ Ancak bir kitabı rivayet edenlerle musannifine kadar isnadda yer alanların durumu aynı değildir. Çünkü tasnif dönemi öncesinde her ne kadar yazılı kaynağa rastlansa da çoğu âlim kitabetin yanında ezberi de şartı koşturmuş. Tasnif

³⁴⁹ Akif Köten, "Ebû'l-Yemân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/350.

³⁵⁰ Tayyar Altıkulaç, "Hammâd b. Zeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/489.

³⁵¹ Bünyamin Erul, "Züheyr b. Muâviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/543.

³⁵² Abdülkadir Şenel, "Şuayb b. Ebû Hamza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/223.

³⁵³ Selman Başaran, "Haccâc b. Ertât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/425-426.

³⁵⁴ Ebû'l-Hüseyn 'Abdübâkî b. Kâni' bel-Bağdâdî İbn Kâni', *Mu'cemu's-Şahâbe*, thk. Şalâh b. Sâlim el-Mısrâfî (Medine: Mektebetu'l-Gurebâ'i'l-Eseriyye, 1418/1997), 2/287.

³⁵⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 4/492.

dönemi sonrasında ise kitaplar daha çok hadis meclislerinde imla yoluyla aktarılmıştır. Bunun neticesi olarak da nüshalar arası farklılıklar meydana gelmiştir. Şekkü’r-râvîye delalet eden وُ edatı ile atıf edatı و arasında tek harf olması şekkü’r-râvîye neden olan bu nüsha farklılığının daha da belirginleşmesinde bir rol oynamıştır. Şekkü’r-râvî çerçevesinde de bu örneklerle rastlamak mümkündür.³⁵⁶

Nüshanın söz konusu etkisi sebebiyle rivayeti koruma amacına yönelik sema ya da imlâdan sonra nüshalar mukabele edilmektedir. Öyle ki “*mukabele edilmemiş nüshalar yazılmış sayılmaz*” anlayışı ortaya çıkmıştır.³⁵⁷ Bu konuda ortaya çıkan tereddütlere *Muvatta* râvisi Abdullah b. Mesleme’nin rivayeti örnek verilebilir. Birkaç kitapta farklı şekillerde yer alır. Aslında bu farklı nüshalar anlamına gelmektedir. Örneğin, Hz. Peygamber’e (sav) gelip de abdesti soran bedeviye o üçer defa abdest azalarını yıkayarak nasıl abdest alınacağını göstermiş ve akabinde هذا الوضوء فمن زاد على هذا فقد این buyurmuş, hadis Ebû Dâvûd ve İbn Mâce’de bu şekilde yer almıştır.

³⁵⁸ Fakat aynı rivayete Nesâî’de bakıldığında, metinde yer alan وُ lafızları atıf harfî olan vavla ifade edilmiştir.³⁵⁹ Bu noktada nüshalar arasındaki farklılıklar, hadiste yer alan lafızlara farklı anlamlar yüklemeye neden olmuştur. Hadisin aslında bulunan “vâv” harfî “ev” edatı olarak algılanmıştır. Aynı şekilde Buhârî’nin اَنَّ امْرَأَتَيْنِ كَانَتَا تَخْرُجَانِ فِي بَيْتٍ، اَوْ فِي rivayeti³⁶⁰ konuya örnektir. Burada yer alan “ev” edatının şek anlamına geldiği düşünülebilir. Ancak doğrusu “وُ” şeklinde değil “وُ” şeklindedir. Çünkü buradaki وُ atıf harfî olan و anlamındadır. Bakıldığında çoğu nüshalarda da benzer durum söz

³⁵⁶ B2316, B4552.

³⁵⁷ Ataullah Şahyar, “Mukabele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/101.

³⁵⁸ ED135; İ422.

³⁵⁹ N140.

³⁶⁰ B4552.

konusudur.³⁶¹ Yine ربيعة سعيد وأبي هريرة rivayetinde de nüsha farklılığı sebebiyle şekkü'r-râvî ortaya çıkmıştır.³⁶²

Tashîf hataları sadece ev edatı ile sınırlı değildir. Aynı zamanda birtakım nüsha farklılıkları hadiste yer alan kelimelerde tereddüt oluşturmuş ve şekkü'r-râvînin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu noktada müstahreç türü eserlerin önemine dikkat çekmek gerekir. Hadisin farklı formlarını inceleme fırsatı sunan bu eserler, konu ile alakalı alan taraması yapma olanağı sağladığından doğru lafızların tespitinde önemli rol oynar. Bu açıdan çoğu meşkûk rivayetlerin değerlendirilmesinde gerek bir kitabın farklı nüshaları gerek istihrâc ameliyyesi başvuru kaynağı olmuştur.³⁶³

6. Rivayette İhtisâr / İktisâr

İhtisar, bir hadisi mânasını esas alarak daha az kelimelerle rivayet etmek anlamına gelirken iktisâr ise lüzum görülen bölümünün rivayet edilmesi demektir. Her ikisi de bir ravi tasarrufu olup hadisin anlaşılmasında zaman zaman olumsuz sonuçlar doğurur. Bazı hadis usulü bilginleri bu tasarrufa mutlak manada caiz demekte bir kısmı da caiz değil demektedir. Çoğunluk ise belirli şartları taşıması halinde bu tasarrufun caiz olduğu görüşündedir. İhtisârı, mânanın bozulmaması için ihtisar edilen kısmın niteliğini iyi bilen âlim kişiler tarafından yapılması şarttır. İhtisarda bulunulurken hadiste mutlaka bulunması gereken unsurlardan herhangi birinin atılmaması gerekir. Gerek cümle yapısı gerek mana bütünlüğü açısından hadisi etkilememesi gerekir diyenler de olmuştur.³⁶⁴ İmam Mâlik ve İbn Uleyye'nin yaptığı gibi rivayet esnasında şüphe edilen kısımlar ihtisar edilip hadisten çıkarılarak zikredilmeyebilir. Bu tür ihtisar konumuzla alakalıdır.

Buhârî'nin rivayet ettiği bir hadiste sahabe râvîsi İbn Abbas (68) bir gece Hz. Peygamber (sav) ve teyzesi Meymune (51) ile kaldığını, o gece Hz. Peygamber'in (sav) namaza kalktığını tekrar yatıp tekrar kalktığını aktarır. Hadis İbn Abbas > Kureyb (98) üzerinden, hem Mahrame b. Süleyman (130) kanalıyla hem de Şerik b. Abdullah (144)

³⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 8/215.

³⁶² Muhammed el-Hıdır el-Cekeni Şenkîfî, *Kevseru'l-me'ânî'd-derârî fî keşfi habâyâ sahihi'l-buhârî* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1995), 8/389.

³⁶³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 4/492.

³⁶⁴ Abdullah Aydın, "İhtisar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/572-573.

kanalıyla gelmektedir.³⁶⁵ Mahrame'nin yer aldığı tariklerin tamamında Hz. Peygamber'in (sav) “*ya gece yarısında ya biraz öncesinde ya da biraz sonrasında kalktığı*” geçmektedir. Şerik'in rivayetinde ise o gece Hz. Peygamber'in (sav) sadece bir defa değil gecenin yarısında ve daha sonra da son üçte birlik kısmında kalktığı yer almaktadır. Gece zaman zaman kalkıp uyuduğu bilgisi Mahreme tariklerinde yoktur. Buradan hareketle Mahreme'ye hocası Kureyb, hadisi ihtisarla aktarmış, Mahrame de bu sebeple şekk edatı kullanarak 3 vakti de “*tekrar uyuyup uyanma kaydı*” olmaksızın hadisinde zikretmiştir. Bakıldığında şüpheyeye düşenin Mahreme olduğu doğrudur fakat şekkü'r-râvîye zemin hazırlayan durum Kureyb'in rivayetteki tutumu yani ihtisarıdır. Oysa Şerik, Mahreme ile aynı hocadan rivayette bulunmasına rağmen ihtisara gitmemiştir.³⁶⁶ Mahreme, Şerik'in yaptığı gibi konuya dair açıklamada bulunsa idi, zikrettiği lafızlar meşkûk gibi addedilmeyecekti. Ancak ihtisar sebebiyle zikredilen “ev” edatlı kısım şekkü'r-râvî olarak nitelendirilmiştir.

Râvî tarafından yapılan ihtisar, rivayeti nakledenler tarafından yanlış değerlendirmelere neden olmaktadır. Şöyle ki şekke delalet eden lafızlar arasında incelediğimiz “,” harfi kendisinden önce ya da sonrasıyla değerlendirildiğinde şek, tahyir, tenvi' gibi anlamlar kazanacaktır. Söz konusu bu durum da hadiste bulunması gereken bölüm ihtisar edilerek çıkarıldığında “ev” sadece şekkü'r-râvîye delalet eden bir lafız olarak görülebilir. Örneğin hayız döneminde meydana gelen birleşmeden dolayı ödenmesi gereken kefaretin (ya da sadakanın, bazı fukaha kefaret olmadığını savunmaktadır) miktarı tam dinar ya da yarım dinardır. Hadise göre hayzın ilk dönemlerinde 1, son dönemlerinde yarım dinar ödenmesi gerekir. Rivayetler arasında ödenmesi gerek bu miktar farklı lafızlarla, “*Kim eşiyle hayız döneminde birleşirse 1 dinar sadaka versin. yarım dinar sadaka versin ... 1 ya da yarım dinar versin, 2/5 dinar versin*”³⁶⁷ olarak gelmiştir. Aslına ihtisarla aktarıldığından bu rivayette yer alması gereken, açıklama bulunan kısım zikredilmemiştir. Rivayetlerden hareketle hadisin tam metni ise “*Kim hayzın ilk başlarındayken (kanın kırmızı / taze olduğu zamanlarda) eşine yaklaşırsa 1*

³⁶⁵ Mahreme rivayeti, B922, Şerik rivayeti B4569.

³⁶⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 2/404.

³⁶⁷ Bu rivayet mu'dal ve şaz olarak kabul edildiğinden değerlendirilmeye alınmayacaktır. Ayrıntı için bkz. ED266.

dinar, kim sonuna doğru (kanın kesilme / sarardığı zamanında) yaklaşırsa yarım dinar versin.” şeklindedir. Ebû Dâvûd’a göre sahih rivayet دينار أو نصف دينار şeklinde olup³⁶⁸ rivayet şeması aşağıdaki gibidir. Meşkûk rivayetler kırmızı, sadece ev edatıyla yarım ve 1 tam dinarın zikredildiği ancak açıklamanın mevcut olmadığı rivayetler sarı, sadece yarım dinarın yer aldığı rivayetler yeşil, sadece 1 tam dinar ifadesinin yer aldığı rivayetler ise mavi ile gösterilmiştir. “*Hayzın başında 1 sonunda ½ dinar gerekir*” açıklamasının bulunduğu rivayetler ise turuncu ile gösterilirken “duruma göre” kaydı da koyulmuştur.

³⁶⁸ ED264.

İbn Abbas																	
Miksem															Ata		
Ha-kem	İbn Ebi Leyla	Abdülhamid				Husayf				Abdülkerim				Ebu'l Ha-sen	İbn Ebî Leyla		
Ameş	Ubeydul-lah	Hakem				Şerik			Süfyan	Ebu'l Ah-ves	Ebû Ham-za	İbn Cüreyc	Ebû Cafer	Ali	Halid	Ubeydul-lah	
Hafs	D1155	Şube				Ebû Velid	Muham-med	Ali b. Hu-cr	Muham-med	Abdullah	Fadl	Süfyan	Ubeydul-lah	Cafer	Amr	D1158	
Abdullah	1 ya da ½ dinar	Said b. Amir	Ebû Velid	Yahya			D1145	ED266	T136	D1149	İ650	Huseyn	Muham-med	D1151	Abdüsse-lam	D1153	1 Dinar
D1152		D1147	D1146	Muh. b. Beş-şar	Amr	Müsedded	½ Di-nar	½ Dinar	½ Di-nar	½ Dinar	½ Dinar	T137	D1148	Duruma göre	ED265 ED2169	1 ya da ½ Di-nar	
1 ya da ½ dinar		1 ya da ½ di-nar	1 ya da ½ di-nar	İ640	N289 N370	ED264						Duruma Göre	Duruma Göre		Duruma göre		
				1 ya da ½	1 ya da ½	1 ya da ½											

Şemadan anlaşılacağı üzere hocadan hadisi nakleden kişilerin farklı tutumları sebebiyle rivayet 5 farklı şekilde anlaşılıp aktarılmıştır. Husayf tariklerinin tümünde yarım dinar zikredilmiştir. Bu, Husayf'ın rivayetteki tavrını hiç değiştirmedığı anlamına gelmektedir. Hakem'de de durum aynıdır. O, rivayetlerinde hep yarım ya da 1 dinar demekte ama ilgili açıklamaya yer vermemektedir. Abdülkerim'e bakıldığında hem yarım ya da 1 dinar, hem durumuna göre yarım ya da 1 dinar hem de yarım dinar rivayetleri gelmektedir. İbn Ebû Leyla'da da benzer şekilde iki farklı rivayet söz konusudur. Bu durum her defasında farklı usul sergilediğini göstermektedir. Bu farklılıkları Miksem'e bağlamak zordur. Bunun yerine şema şu şekilde de okunabilir. Hadisin ravisi Miksem açıklamaya da yer vererek hadisi nakletmiş ancak talebeleri hadisi farklı şekillerde aktarmıştır. Abdülkerim, Ebû'l Hasen, Ebû Hamza hadisi rivayet ederken açıklamaya yer vermişler, diğer raviler ise metnin tümünü rivayet etmek yerine ihtisar yapmışlardır. Bu husus ise Şu'be > Ebû Velid rivayetinde problem oluşturmuş ve rivayete meşkûk gözüyle bakılmıştır.

D. ŞÜPHEYİ ORTADAN KALDIRMA İMKÂNI VE YÖNTEMLERİ

1. Kur'an'a Arz

Hadisler Kur'an'dan sonra teşrî'de ikincil kaynağı oluşturmaktadır. Sünnet ise Kur'an'a karşı fonksiyonlarında, karşımıza mübeyyine ve müekkide şeklinde çıkmaktadır. Bu nedenle ayette de işaret edildiği üzere³⁶⁹ dinin asli omurgasını Kur'an oluştururken sünnet/hadis hem nass yönüyle hem de ahkâm yönüyle Kur'an'ın tamamlayıcısıdır.³⁷⁰ Dolayısıyla İslam Tarihi boyunca Kur'an'ın ve hadislerin anlaşılması birbirinden ayrı düşünülmemiştir. Zira aynı kaynağın (vahyin) farklı iki ürünüdür.

Ayet ve hadislerin üslubu düşünüldüğünde dönemin Arap dünyasında tedavülde olan kelimelerle aynı olduğu görülecektir. Konunun en bariz örneği الصلاة kelimesidir.

Nitekim mutlak anlamda hayırla yâd etmek, duada bulunmak gibi anlamları³⁷¹ varsa da risalet sonrasında daha çok bu anlamlardan ziyade terim anlamında yani namaz olarak

³⁶⁹ "...ancak bana vahyedilene uyarım..." el-En'âm /50, el-Ârâf /203, el-Yunus /15, el-Ahkâf 46/9

³⁷⁰ Âlûsî, *Rûhu 'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Şur'ânî 'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*, 13/166.

³⁷¹ M1054.

kullanılmıştır.³⁷² Bu iki anlama da meyli olduğu için kelimeyi incelerken gerek konu bütünlüğünü gerek o konunun Kur'an ve hadis eksenli karşılaştırmada kelimeye yüklenen anlamı dikkate almak gerektiği aşîkârdır.

Bu bağlamda bir rivayette meydana gelen şüphe sonucunda hangi kelimenin tercih edilmesi gerektiği ile ilgili bahsi geçen yol kullanılabilir. Çünkü konuya bakış açımızı belirleyecek olan şey hadisi ayet, ayeti de hadis ışığında okumaktır. Örneğin; Ebû İshâk Amr b. Abdullah (129) tarafından rivayet edilen Hz. Peygamber'in (sav) gazvelerini konu edinen hadiste geçen yerin adı العشير şeklinde mi yoksa العسيرة şeklinde mi gelecektir? Bu nokta –her ne kadar Buhârî'ye göre ilki olsa da- ilgili rivayette şüphe vardır.

Bu hadisin Türkçe metni şu şekildedir.

“(Ebû İshak) Ben Zeyd b. Erkam'ın yanındaydım. Ona Hz. Peygamber (sav) kaç gazveye çıkmıştır? diye soruldu. O da on dokuz dedi. Senin de kendisiyle beraber olduğun kaç gazve vardır deyince on yedi dedi. Bu sefer ben ilki hangisidir diye sordum. ‘Useyra ya da ‘Uşeyr dedi. (Hadisin râvîlerinden Şu'be b. Haccâc diyor ki) Ben Katede'ye bundan –hangi kelime daha doğrudur diye- bahsettim o da ‘Uşeyr dedi.”³⁷³

Zübeyde ÖZBEN yukarıda zikredilen muhtemel iki kelimeyi şekkü'r-râvî kapsamında değerlendirmemektedir. Bölgenin her iki isimle de maruf olduğunu ifade etmiş doğru olan kullanımının el-Uşeyr olduğunu zikretmiştir.³⁷⁴

Bölgenin her iki şekilde de anılmadığını, adının el- ‘Uşeyr ya da el-‘Uşeyra olduğunu (müzekker de müennes de kullanılmıştır) söylemek kanaatimizce daha doğrudur. Nitekim Buhârî bâb başlığını da meşkûk getirmiş, İbn İshak'tan ta'likan yaptığı rivayetle bu konudaki doğru kullanımın el- ‘Uşeyr olduğunu savunmuştur.³⁷⁵

³⁷² Ali b. Meedüddin el- Bistâmî Musannifek, *Kitâbu'l-hudûd ve'l ahkâm* (Beyrut: DKİ, 1991), 20.

³⁷³ B3949.

³⁷⁴ Özben, *Hadislerde Geçen Yer İsimleri (Buhârî Özelinde)*, 132-133.

³⁷⁵ Buhârî'nin fikhî –görüşü- bâb başlıklarındadır sözü meşhurdur. Çünkü bu tarz ifade uslûbu, Buhârî'de sıkça gördüğümüz bir durumdur. Hadislerde geçen konularla alakalı tartışma varsa Buhârî'nin bu konuda

‘Uşeyr (ya da başka bir ifadeyle Zül ‘Uşeyre) bölgesi Mekke ile Medine arasındadır. Medine’nin 210 km. batısında bulunan Yenbu‘(Yenbu‘u’n-nahl) bölgesinde bulunur. Mekke-Suriye arası ticaret yolu üzerindeki bu bölgede gerçekleşen ve Bedir Savaşı’nın sebeplerini hazırlayan gazve de hicretin 2. yılında burada gerçekleşmiştir.³⁷⁶

Meselenin Kur’an-Hadis ile ilgili kısmına gelince, hadiste her iki lafızda yer almakta olup bu tereddüt Kur’an’a arz ile giderilebilir. Sîn harfi ile yazılan ‘Useyra gazvesi ise daha çok Tebük Savaşı / Gazvesi olarak bilinmektedir. Tebük adı verilen bölge, Medine ile Suriye arasında bulunan ticaret yolunun üzerinde yer almakta olup Medine’ye 700 km. uzaklıktadır. Büyük güçlük ve ciddi sıkıntı yaşandığı için savaşın bulunduğu zaman dilimine Kur’an’da “*sâatü’l-usre*” (güçlük zamanı) tabiri kullanılmıştır.³⁷⁷ Bu sebeple orduya “*ceşü’l-usre*”, gazveye “*gazvetü’l-usre*” adı verilmiştir.³⁷⁸ Öte yandan Tebük Seferi Hz. Peygamber’in (sav) çıkmış olduğu son gazvedir.³⁷⁹ Bu konuda sahabeye yöneltilen soru “*Sen ilk hangi gazveye katıldın?*” sorusudur. 17 defa gerçekleşmiş olan gazvelerin sonuncusunun ‘Useyra gazvesi olduğunu söylemek, buna göre pekâlâ mümkündür. On yedinci yani son olarak gerçekleşmiş Tebük / ‘Useyra gazvesinin bu sahabenin katıldığı ilk savaş olması ise aklen mümkün değildir. Hadiste geçen meşkûk lafızlardan hangisinin tercih edilmesi gerektiği sonucu, ayrıca bu gazvenin ve bölgenin

doğrusunu işaret ettiği bilinmektedir. Bir konu hakkındaki kanaatini ya da en azından bir rivayetin farklı lafızlarının da olduğunu işaret ederek dile getirdiğini Buhârî’de sıklıkla görürüz. Konuya ilişkin birkaç örnek vermek gerekirse hacda, bir adamın eşlerinin vekâleti olmaksızın onlar adında kurban kesebileceğini ifade eden rivayetin bâb başlığında ذبح kelimesini kullanırken hadisin metninde نحر رسول الله şeklinde gelmektedir. (B1709.) İlki mutlak anlamda boğazlama ve daha çok küçükbaş kurban etme anlamında kullanılırken ikincisi özel bir anlam ifade etmekte olup deveyi ayakta bir vaziyette göğüs kafesinin bittiği yer ile boynunun başladığı yerden kesmek demektir. Buhârî’nin açmış olduğu bâb başlığı ile hadis her ne kadar uyumluluk arz etse de hakikatte tam bir girişimlilikten söz edilemez. Sebebi ifadelerin değişmesi ile kurban edilmiş olan hayvanın da değişmesi ihtimalidir. Her ne kadar açıktan söylenmese de bu نحر fiili ile gelen bu rivayetin ذبح fiili ile gelen varyantları da vardır. (ED1782.)

Buhârî’nin böyle bir yol izlemesinin sebebi ise rivayetler arası farklılıklara kısaca temas işaret etmektir. Sofuoğlu, *Sahih-i Buhârî ve Tercümesi*, 1620; Hadiste sadece ilgili bölümü rivayet –takti’-, bazen sadece ravi bilgisi vermek için konuyla doğrudan ilgisi bulunmayan rivayetlerin ve râvîlerin kitaba alınması gibi birçok örneği Buhârî’de görmek mümkündür. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İFAV, 2008); M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

³⁷⁶ Elşad Mahmudov, “Uşeyre Gazvesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 229-230.

³⁷⁷ Et-Tevbe 9/117.

³⁷⁸ İsmail Yiğit, “Tebük Gazvesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/228-230.

³⁷⁹ Yiğit, “Tebük Gazvesi”, 230.

adının hem ‘Useyra hem de ‘Uşeyra şeklinde iki tane olmaması gerektiği kendiliğinden anlaşılmaktadır. Siyer ulemasının bu rivayetteki genel kabulü hadiste yer alan bu gazvenin el- ‘Uşeyra olduğu yönündedir.³⁸⁰

2. Hadisin Tahrici ve Şeyhin Diğer Talebeleriyle Mukayese

Hem hadis meclislerinde hem de hususi hoca talebe ilişkilerinde hadisi aktaran ravi genelde yalnız kalmamakta aynı rivayeti farklı râvîler de aktarmaktadır. Bu durum hadis metin tenkidinin yapılması, râvînin rivayetinde ne kadar tutarlı olduğu, hadisin sıhhatiyle alakalı metni de ilgilendiren şazz ve muallél gibi konuların sorgulanması, hadisin fikhî nitelikli bir bağlamı varsa mana rivayetinden kaynaklı ortaya çıkabilecek sorunların tespitine olanak sağlamaktadır. Örneğin Yahya b. Main, Hammad b. Seleme’nin kitabını 17 öğrencisinden dinlemiş, kendisine neden bu kadar fazla araştırma gereği sorulduğunda *“Hammad’ın rivayetlerinde bazen hata olur. Bu hata kendisinden mi kaynaklanmakta yoksa talebelerinden mi kaynaklanmakta? Onu sorguluyorum. Eğer öğrencileri ittifak ederse hatanın Hammad’dan, ittifak etmezler de biri diğerine aykırı rivayette bulunursa hatanın öğrencilerinden kaynaklandığını anlıyorum.”* cevabını vermektedir.³⁸¹ Bu örnek hadisler hakkında incelemede ve kanaatte bulunmak için rivayet karşılaştırmalarının temel esas olduğunu vurgulamaktadır.

Farklı rivayetlerin karşılaştırılıp değerlendirilmesi sadece hadis metninin hükmü ya da yorumlanmasında etkili değildir. Hadislerin otantik lafızlarının tespitinde de sıklıkla uygulanan bir yöntemdir. Hangi ravinin lafızlarda tereddüt ettiği bilgisi isnad içinde verilmiyorsa rivayetlerin birbirleriyle karşılaştırılmasından (muaraza/mukabele) başka bir usul takip edilemez. Bu metotta meşkûk rivayetlerin senedine bakılarak ortak râvîler bulunur. Bu medar râvîden gelen nakiller birbiri ile kıyaslanır. Tümünde şek yer alıyorsa bir önceki raviye geçilir. Burada yer alan hadislerin de kıyaslaması yapılır. Meşkûk olan ve olmayan rivayetler birbirinden ayrılır. Şekkin bulunduğu ravinin talebeleri incelenir ve tereddüt eden ravinin sağlaması yapılır. Söz gelimi bu raviden 5 talebe nakilde bulunuyorsa en az ikisinde şekkin bulunması gerekir. Eğer sadece bir

³⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 6/113.

³⁸¹ Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (İstanbul: İnsan, 2011), 198.

rivayette bulunuyorsa bu durumda şekkin o hocadan kaynaklanmadığı sonucu ortaya çıkar.

Tespiti yapılan isnadların ortak tevafuk ettiği noktalar kendi içinde bakılır. Şayet yüksek oranda lafız yönünden benzerlik bulunuyorsa hadisin bu bölümünün lafzen rivayet edildiği sonucuna ulaşılabilir.

Bu yöntemi spesifik bir örnekle göstermek yerine tüm rivayetlerde kullanılan bir üslup olduğunu, hadis şerh edebiyatında lafızların tespiti ile ilgili başat yöntemin bu olduğunu ifade ile yetineceğiz. Çalışmamızda da şekke düşen ravilerin tespitinde temelde bu yöntem kullanılmıştır.

3. Dil Bilgisine Göre Tercih

Tarih boyunca hadislerin dili olan Arapça ve o dilde konuşan Hz. Peygamber'in (sav) kullandığı kelimeler üzerinde dikkatle durulmuştur. O'nun cevâmi'u'l-kelim oluşu söz konusu bu araştırma sahasına zemin hazırlamıştır. Zira bazı kelimeler aynı manaya delalet etse de aralarında küçük anlam farklılıkları bulunabilir. Örneğin, Arapça'da طرق fiili ile قدم fiillerinin her ikisi de “gelmek” anlamı taşıırken طرق “gece gelmek” قدم ise “uzak bir diyardan gelmek” anlamındadır. Bu bakımdan şekkü'r-râvî özelinde aynı anlamı taşıdığı halde hadisin ravisi tereddüt halinde iki muhtemel kelimeyi de rivayet etmiştir. Şerh edebiyatında ise bu olası anlam farklılıklarına göre her iki kelimeye de mana yüklenmiştir. Bu, Arap dilindeki anlam zenginliğinin bir uzantısıdır.

Şekkü'r-râvî başlığı altında sıklıkla adı geçip rivayette lafza bağlı kalması sebebiyle eleştirilere maruz kalan Şu'be b. el-Haccâc'ın (160) şu sözü oldukça önemlidir. “*Hadis talep edip de Arapça'yı bilmeyen kişinin durumu tıpkı şapkası olup da kafası olmayan kişinin durumuna benzer.*”³⁸² Yine Şu'be'nin, Asma'î'nin de (216) bulunduğu bir mecliste talebelerine حرش الطير şeklinde rivayette bulunmuş Asma'î buna müdahale ederek جرس الطير olarak düzeltmiştir. Bunun üzerine Şu'be “*Bunu ondan alın çünkü bu*

³⁸² Ali b. Ahmed b. Musâ el-Etyôbî, *Gurretü 'ayuni'l-muhtâc fî şerhi sahihi'l-imâm müslim b. el-Haccâc*, (Dammâm: Daru İbnü'l Cevzî, 1424)1/460.

hususla o bizden daha bilgili” der.³⁸³ Ayrıca Buhârî, özellikle hadislerin lafızlarını tespite önem vermiş bu çerçevede kendisi için nahiv ilminde derinlik sahibi bir verrâk edinmiştir.³⁸⁴

İbn Abbas’ın (r.a) bir gece teyzesi Meymune (r.a) ile Hz. Peygamber’in (sav) yanında kaldığı rivayeti bu meyanda değerlendirilebilir. İbn Abbas> Said b. Cübeyr > Hakem > Şu’be; Âdem, Süleyman b. Harb, İbn Ebi Adî, İbn Müsennâ, Hüseyin, Behz; İbn Abbas, Kureyb ve Said b. Cübeyr tarikleri³⁸⁵ ile gelen rivayetin Şu’be rivayetinde meşkûk bir kısım vardır. Hz. Peygamber’in (sav) uyurken çıkardığı hırıltıyı tasvir için Şu’be hadisi غطيطة ve خطيطه kelimeleri ile şek edatı أو ‘i kullanarak anlatmaktadır. Bu da Şu’be’nin, hadisin rivayetinde hangi kelimenin yer aldığı, hocasından hangisini duyduğu ya da yazılı malzemedan rivayet ediyorsa bu kelimenin zaptının nasıl olduğu konusunda emin olamadığı anlamına gelir. İbn Battâl (449) ve Kadi ‘Îyâz (544) خطيط kelimesinin sözlükte bir karşılığı olmadığını, aksine bunun ravi (Şu’be) kaynaklı bir hata olduğunu ifade ederler.³⁸⁶ Bu sebeple tercihe şayan ifâde “غ” ile gelen غطيطة ‘dir.

Aynı şekilde Hz. Peygamber’in (sav) veda haccında “*benden sonra küfre geri dönmeyin*” emri öncesinde ويلكم ya da ويحكم dediği hakkında tereddüt vardır.³⁸⁷ Bu tereddüt dil bilgisi esas alınarak netleştirilebilir. Nevevi’nin Zemahşeri’den aktardığına göre bu iki kelime arasında farklılık olup biri teaccüb diğeri teveccu’ (şaşıрма / acıma duygusu) anlamı taşır. Acıma manasını içeren kelime, buraya da uygun düşen ويح kelimesidir. Görünen o ki Nevevi’ye göre de durum böyledir. Zira o ويح kelimesi ile rivayet edildiğini söyleyerek Hz. Ömer rivayetini şâhid olarak zikreder, ardından da

³⁸³ el-Askerî, *Âhbâru’l-Muşahhifîn*, 24.

³⁸⁴ Alhila, *Hadis Lafızlarının Tespiti*, 303.

³⁸⁵ Sırasıyla B117, B697; ED1357; A3170, A3175.

³⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 2/483.

³⁸⁷ M66.

“hadisin söylendiği ortam merhamet ortamıdır, ويل ise merhameti hak etmemiş kişilere söylenir” diyerek meşkûk lafızlarda dil bilgisine dayalı bir tercihe varır.³⁸⁸

Örneklerin çoğunda tashîf ihtimalinin bulunması, hadislerin kitaptan rivayet olduğunu göstermektedir. Meşkûk bir rivayet olmasa da Şu’be’nin جرس kelimesini حرش şeklinde okuması onun kimi zaman kitaptan rivayet ettiğini göstermekte ve tashîf yaptığını netleştirmektedir. Bu tür durumlar aynı zamanda mana rivayetiyle yetinmeyip lafzen rivayetin öncelendiğini kanıtlamaktadır. Mana rivayetinden çok lafzen rivayetin bulunduğu bu örneklere göre manası olmayan ya da hadise uygun düşmeyen lafızlar elbette rivayette tercih edilmeyecektir.

E. HADİSÇİLER VE RÂVÎLERİN ŞÜPHELİ RİVAYETLERDEKİ TAVRI

Bir talebenin hocasından aldığı meşkûk rivayeti aktarırken lafızları aynen (şekle) rivayet edip etmediği konusu râvîlerin şekkü’r-râvîye bakış açılarının anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Şu’be’nin rivayetteki bir kelimeyi “Katâde’ye sordum” demesi ve onun da el-Uşeyr cevabı vermesi, Şu’be’nin bakış açısını yansıtır. Zira o, rivayet esnasında meydana gelen bir şüpheyi dikkat çekmektedir. O, bu sorusuyla sadece hadisi aktarma gayretinde değil aynı zamanda hadislerin otantik formunu aktarmak istediğini göstermektedir. Buhârî’nin de bâb başlığında önce “el-Uşeyr ya da el-Useyr” olarak şüpheyi işaret ederek sadece temas etmesi, ama İbn İshâk’tan ta’lik yoluyla ilkinin tercih ettiğini göstermesi, hadis rivayetinde şekkin giderilmesi ile alakalı önemli bir örnektir.³⁸⁹ Zira tercih ya da hanginin daha doğru bir rivayet olduğu aynı hadisi rivayet etmelerine nazaran Müslim, Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel’in kitaplarında yer almamaktadır.³⁹⁰

Fâtıma b. Münzir’in Esmâ’dan rivayet ettiği şu hadis konuya başka bir örnektir. Fâtıma hadiste geçen الموقن ile وَأَمَّا الْمُؤْمِنُ ve الْمُرْتَابُ ile وَأَمَّا الْمُنَافِقُ ve قَرِيبًا من فتنة الدجال ile مِثْلُ فتنة الدجال kelimelerini beraber zikretmekte her birinin ardında da لا أدري أيّ ذلك قالت أسماء

³⁸⁸ en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi sahihi Müslim b. el-Haccâc (Şerhu’n-Nevevî ‘alâ Muslim)*, 2/55.

³⁸⁹ B3949.

³⁹⁰ M1254; T1676; A19339.

demektedir. Hadisi Buhârî, Esmâ (73) > Fâtîma (d.48 ö.?) > Hişâm (146) > Vüheyb (165) > Musa b. İsmail (223) kanalıyla rivayet etmektedir.³⁹¹ Farklı tarik olan Hişâm > Mâlik (179) > Musa b. İsmail³⁹², Hişâm > Mâlik > Abdullah b. Yusuf (218)³⁹³, Hişâm > Mâlik > Abdullah b. Mesleme –Ka’nebî- (220)³⁹⁴ rivayetlerinde de durum aynıdır. Fâtîma, hadisi rivayet ettiği Esmâ’nın hangi kelimeleri telaffuz ettiğinden emin değildir. Bu da Fâtîma’nın, hadis lafızlarının orijinallliğini koruma içgüdüsünden kaynaklanmaktadır. Farklı tariklerde aynı bilginin yer alması ve meşkûk lafızların tercih edilmeyip aynen rivayeti, râvînin rivayetteki tutumunu gösterir. Buna göre râvîler hadisi nasıl aldılarsa o şekilde nakletmişlerdir. Bu tutumları da hadise emanet bilinci ile yaklaşıldığını göstermektedir. Ayrıca hadisin senedinde yer alan Hişâm (aynı zamanda Fâtîma’nın kocası ve amcasının oğlu) tüm İsnadlarda yer alan Fâtîmâ’nın لا أدري اي ذلك قالت أسماء açıklamasını nakletmektedir. Hişâm’ın öğrencileri Vüheyb, Mâlik, ve İbn Nümeir ve onların da öğrencileri Musa b. İsmâil, İsmail, Abdullah b. Yusuf, Abdullah b. Mesleme de³⁹⁵ bu bilgi akışını devam ettirmişlerdir. Bu tür hassasiyetlere ilk dönemlerden itibaren önem verilmediği varsayıldığında sonraki dönemlerde metinlerin otantik tespitine imkânın kalmayacağı söylenebilir. Rivayetin diğer İsnadları dikkate alınarak tek bir metin inşa edilmesi bu şekilde mümkün olmuştur. Nitekim Mahmud b. Ğaylân el-Adevî (239) ya da hocası Ebû Üsâme (201) ...أدري لا açıklamasına vermediği için bir ravi tasarrufu kaynaklı bir hata meydana gelmiştir.³⁹⁶ kanalıyla Hişâm’dan rivayet ettiği aynı hadiste üç meşkûk ifade yer almakta³⁹⁷, şekkin kaynağı شك هشام açıklaması ile Hişâm gösterilmektedir.³⁹⁸ Bu durum şekkü’r-râvî olgusuna râvîlerin bakış açılarını

³⁹¹ B86.

³⁹² B184.

³⁹³ B1053.

³⁹⁴ B7287.

³⁹⁵ İlgili rivayetler için sırasıyla bkz: B86, B184, B1053, B7287, B922; MU510; A26925.

³⁹⁶ Burada iki ihtimal söz konusudur. Ya Ebû Üsâme hocası Hişâm’ın ya da Mahmûd hocası Ebû Üsâme’nin Fâtîma’nın müdrec ifadesi لا أدري açıklamasını rivayet etmediğinden daha sonraki raviler şekkin kaynağını tespitte yanılmıştır.

³⁹⁷ B922.

³⁹⁸ Kanaatimizce bu tarikte ilgili şekkin Hişâm’a isnadı isabetli değildir. Bu durum râvîlerin tasarruflarından kaynaklanmıştır. Çünkü tüm rivayetler ele alındığında شك هشام şâzzdır. Açıklamanın Hişâm’a değil de Fâtîma’ya ait olması daha doğrudur. Çünkü bu açıklamanın sahibi Hişâm olsaydı cümlede Esmâ geçmezdi. Onun yerine “Fâtîma ya da Hz. Peygamber (sav) hangisini dedi bilmiyorum”

yansıtması açısından önemlidir. Buhârî'nin de diğer dört rivayette zikredip son rivayette bu açıklamaya yer vermemesi metinde yer alan lafızları aynen nakletmesi ile ilgilidir.

Bu tür bilgi akışları râvîlerin özel gayreti ile ortaya çıkmamıştır. Rivayet esnasında ravi şekkin kaynağını sorgulamamakta metinle gelen mevcut bilgiyi aktarmaktadır.

1. Ravinin Algısı ve Tasarrufu Çerçevesinde Şekkü'r-râvî

Bir ravinin rivayet etmiş olduğu hadis hakkındaki tasavvuru ve buna paralel olarak da o hadisteki tasarrufu oldukça önemlidir. Bu durum gerek hadis gerek fıkıh âlimleri tarafından da dile getirilen bir husustur. Örneğin mana ile rivayette hadisçilerin çoğu manen hadis rivayet edecek kişinin hadis lafız-mana dengesini iyi bilmeli demektedir. Eğer lafzı değiştirecekse yeni kelime ile ilk lafzın arasındaki farklar ve bu değişikliğin ortaya çıkaracağı anlamsal sonucu iyi kavramalıdır. Öte yandan Hanefî fukahası ise zahir lafzı rivayette râvînin, İslam'ın hükümlerini ve hüküm çıkarma metotlarını bilmeli, fıkıh ve dil bilgisi sahasında da mahir olmalı demektedir. Şekkü'r-râvî özelinde ise bu durum, rivayet esnasında ravinin hocasından aldığı metindeki meşkûk lafızlara bakış açısıyla ilgilidir. Örneğin hadislerde geçen أو kelimesi şekke (teşvik), tahyire, tenvî'a ya da tahdide delalet ediyor olabilir. Eğer ravi أو lafzı ve metindeki fonksiyonuna tam anlamıyla vâkıf değilse bu durumda sadece şekk anlamını aktaracak diğer üç

denmesi gerekirdi. Zira açıklama sözün sahibi Hz. Peygamber (sav) ya da kendisinden rivayette bulunan Fâtıma için getirilecektir. لا أدري ifadesi de fiilin birinci tekil şahsa yani Fâtımâ'ya isnadını gerektirir. Buhârî'nin Mahmud b. Ğaylân el-Adevî (239) – Ebû Üsâme (201) kanalıyla Hişam'dan rivayet ettiği aynı hadiste üç meşkûk ifade yer almakla birlikte bu şekkin kaynağı olarak Hişam gösterilmektedir. Bu noktada أو şek edatı ile her iki kelime zikredildikten sonra شك هشام açıklaması yapılmaktadır. Ayrıca ilgili tüm isnatlar hakkında Buhârî'nin bir açıklamasına rastlanmamaktadır. (B922) Bu, Buhârî'nin meşkûk hadislerdeki tavrını sürdürmediği anlamına gelir. Bu hadiste yer alan şekkin Hişam'a isnadı isabetli görülmemekte, bu durum râvîlerin rivayetdeki tasarruflarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilişkili olarak son isnatta yer alan bilgiye göre شك اي ذلك قالت أسماء açıklamasının Hişam'a ait olduğu şeklinde bir itiraz yapılabilir. Kanaatimizce bu itiraz doğru olmayacaktır. Açıklamanın Hişam'a değil de Fâtıma'ya ait olması daha doğru olur. Çünkü bu açıklamanın sahibi Hişam olsaydı cümlede Esmâ geçmezdi. Onun yerine “Fâtıma ya da Hz. Peygamber (sav) hangisini dedi bilmiyorum” demesi gerekirdi. Zira açıklama sözün sahibi Hz. Peygamber (sav) ya da kendisinden rivayette bulunan Fâtıma için getirilecektir. لا أدري ifadesi de fiilin birinci tekil şahsa yani Fâtımâ'ya isnad edilmesinin doğru olduğunu ifade etmektedir. İlk aktarılan isnatlardaki şek ile son olarak getirilen isnadda bulunan şekkin sahibi arasındaki bu farklılığın sebebi Mahmud b. Ğaylân ya da Ebû Üsame tarafından Fâtıma'nın müdrec (açıklama) ifadesinin raviler tarafından aktarılmamasıdır. Bu da şekkü'r-râvî olgusuna râvîlerin nasıl baktıklarını anlatması açısından önemlidir. Son rivayette ilgili açıklamanın Buhârî tarafından getirilmemiş olması muhtemel değildir. Çünkü Buhârî'nin diğer dört rivayette bu açıklamaya yer verip diğerinde yer vermemesi bir amaç taşımamaktadır.

ihtimali göz ardı edecektir. Örneğin kişinin, eşi hayızlı iken eşine yaklaşması ile alakalı bir ya da yarım dinar ödemesi gerektiğini ifade eden hadiste bu sebepten bir hata meydana gelmiştir. Bu, ravi tasavvurunun hadiste geçen ifadelerin şekkü'r-râvî olarak anlaşılması hususunda nasıl etkili olduğunu gösteren açık bir örnektir. Hadisi Hakem'den rivayet eden Şu'be ve onun da öğrencisi Ebû Velid yahut kitabın musannifi Dârimî (255) tenvî'a³⁹⁹ delalet eden وُ edatını şekke delalet ediyormuşçasına rivayet edip شك حكم demektedir. Bu durum râvînin tasarrufunun şekkü'r-râvîye etkisi olarak yorumlanabilir. Esasında rivayet meşkûk olmasa da Hakem'in şekke düştüğü iddia edilmiştir. Konuya dair Hâkim'in *Müstedrek*'inden “ağaçtaki meyveyi tahmin ederek zekatının hesaplanacağı” konusundaki rivayet bir başka örnek olarak verilebilir.

Sehl b. Ebû Hasme (3) > Abdurrahman b. Mesud (32) > Hubeyb b. Abdurrahman (132) > Şu'be (160) kanalı ile gelen rivayet Şu'be'den sonra üç kola ayrılmaktadır. Hâkim bu rivayetlerin ilkini, Ebû'l Abbâs Muhammed b. Ya'kub > İbrahim b. Merzûk > Vehb b. Cerir > Şu'be; ikinci ve üçüncüsünü ise bir arada Ahmed b. Cafer > Abdullah b. Ahmed b. Hanbel > Ahmed b. Hanbel > Yahya ve Abdurrahman > Şu'be şeklinde vermektedir.⁴⁰⁰ Üç rivayetin de kaynağı olan Şu'be hadisin metninde geçen “...eğer almadıysanız ya da üçte birini bıraktıysanız” kısmını şek ile rivayet etmiştir. Hâkim'in de değerlendirmesine göre diğer tariklerde bulunan Şu'be'nin öğrencilerinden Yahya ve Abdurrahman, hocaları Şu'be'nin rivayetinde tereddüt ettiğini bildirir. Cerir'in rivayetinde konu ile alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. Bu farklılığın sebebini hem ravi tasarrufu hem de hadis meclislerinin farklılığı⁴⁰¹ ile açıklanabilir. Ancak Şu'be'nin üç

³⁹⁹ Bu rivayette eşi ile adetli iken birlikte olan kocaya kanın koyu renkli olduğu adet in ilk dönemi için tam dinar, kanın inceli p kızillaştığı, sarardığı dönem olan adet in sonralarına doğru yarım dinar vermesi emredilir. Bu bakımdan iki emir ayrı cinsler içindir ve rivayetteki وُ lafzına tenvî' anlamı yüklenir. Fıkıh kitaplarında ise bu lafzın tenvî' değil tahyîr anlamına geldiğı, emrin de vüçüb değil muhayyerlik / ibâha anlamına geldiğı savunulur. Bu bakımdan da metindeki وُ edatı tenvî' değil tahyîr olarak düşünölmüştür. Ebû'l-Feth Muḥammed b. Muḥammed el-Ya'mûrî İbn Seyyidi'n-Nâs, *en-Nefḥu's-Şezî Şerḥu Câmi'i't-Tirmizî*, thk. Ebû Cafer Ensârî (Riyad: Daru Semî'i, 2007), 3/221. Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme es-Seraḥsî, *el-Mebsûṭ*, thk. Ḥalîl Muḥyiddîn el-Meyyis (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993), 10/159.

⁴⁰⁰ Ebû Abdillâh Muḥammed b. Abdillâh b. Muḥammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî Hâkim-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: DKİ, 1990), 1/560.

⁴⁰¹ Zîrâ hadisin rivayet lafızlarının farklı olması, hadisi farklı sema meclislerinde dinledikleri anlamına gelmektedir.

talebesinden hepsinin aynı rivayet sigası ile hadisi rivayet etmiş olmaları hadisi aynı mecliste almış olmaları ile yorumlanabilir. Bu durum kabul edildiğinde geriye İbn Cerir rivayetinde bulunmayan kısım ile ilgili olarak, İbn Cerir'in rivayette tasarrufa gittiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Hadis *Kütüb-i Sitte*'de de yer almaktadır.⁴⁰² Diğer rivayetlerle kıyaslandığında Hâkim, Tirmizî, Nesâî ve Ahmed b. Hanbel'in iki rivayetinin aksine Muhemmed b. Cafer tarikinde ikinci şek de 1/3 ile ¼ arasındadır.⁴⁰³

Müslim'in rivayet ettiği başka bir hadis de râvînin tasarrufuna örnektir. Said b. Ebû Arube'den gelen bu rivayetlerin ilkinde şek mevcuttur ve şekkin kaynağı Said olarak anılmıştır. Bu hadise Müslim'in şahid olarak getirdiği diğer rivayetlerde ise Said'in talebesi İbn Ebi Adî, iki öğrencisi Muhammed b. Beşşâr ve Muhammed b. Müsennâ'ya hadisi şekkle değil cezmle rivayet etmektedir. İncelendiğinde ortaya çıkan durum şudur. Müslim hadiste ihtisar yaparak *bi misli İbn 'Uleyye* demekle rivayeti cezmle aktarmış gibi yapmaktadır.⁴⁰⁴

2. Râvîlerin Meşkûk Rivayeti Başka Rivayetlerle Ele Alması

Hadis kitaplarında yer alan hadislerin yüz binlerle ifade edilen hadisler arasından seçilip telif edildiği ehline malumdur. Bu, hadis ilmini ayrıcalıklı hale getiren bir özelliktir. Sayıları binlere ulaşan bu hadisler birçok kişinin rivayet etmesiyle kitaplarda yerlerini almış, bir metnin pek çok yoldan değerlendirilmesi mümkün olmuştur. Söz gelimi bir hocanın tüm talebelerine rivayetleri kıyaslanıp orijinal metnin inşası yapılabilir. Bu sayede tüm hadis kitapları/rivayetleri günümüze ulaşamamış olsa da diğer isnadları üzerinden kıyaslayarak bir rivayetin izi rahatlıkla sürülebilir.⁴⁰⁵

Birden fazla tarike ulaşmak ve bir rivayetin başka varyantlarını kıyaslama imkânı şekkû'r-râvî konusunda da önemlidir. Metin tek hocadan değil de başka hocalar tarafından da nakledilmesi halinde râvîler nasıl tutum sergileyecektir? Söz gelimi bir ravi hocasının şekkini olduğu gibi mi aktaracak yoksa cezmle gelen rivayetlerle

⁴⁰² ED1605; T643; N2491; D2661; A15713, A16093.

⁴⁰³ A16093.

⁴⁰⁴ M18.

⁴⁰⁵ Polat, *Hadis Araştırmaları*, 189.

kıyaslayacak mıdır? Her iki ihtimal de söz konusudur. Çoğu ravi metne müdahale etmese de bazı râvîler hocasından aldığı metni olduğu gibi aktarmak yerine metin tenkidi de yapmıştır. “*Râvîlerin Meşkûk Rivayeti Başka Rivayetlerle Ele Alması*” başlığı altında bir râvînin hocasından aldığı meşkûk lafzı başka rivayetlerle ele alarak tasarrufta bulunup aktarmasını inceleyeceğiz.

H. Peygamber (sav), içinde Abdullah b. Ömer’in (r.a) de bulunduğu birliği Necid tarafına göndermiştir. Bu seriyyeden ganimet olarak birçok deve elde eden ashap develeri aralarında paylaşmıştır. Bu paylaşmanın adedinin 11 ya da 12 olduğu hakkında ravi tereddüt etmektedir.⁴⁰⁶

Tespitlerimize göre rivayetteki şekk Mâlik’ten kaynaklanmaktadır.⁴⁰⁷ Çünkü hadisi Mâlik’in tüm öğrencileri her iki lafzı zikrederek (şekle) aktarmıştır. Bu isimler şöyledir: Abdurrahman b. Mehdî (198), Halid b. Mahled (213), Abdullah b. Yusuf (218), Yahya b. Yahya el-Minkarî (226)⁴⁰⁸. Mâlik dışındaki Nâfi’ in diğer öğrencileri Eyyûb es-Sahtiyânî (131), Muhammed b. İshâk (144), Ubeydullah b. Amr (147), Abdullah b. Avn (151), Şuayb b. Ebû Hamza (162), Leys b. Sa’d (175) bu hadisi cezmle rivayet etmiştir.⁴⁰⁹ Nâfi’nin altı talebesin 5’i hadisi cezm ile rivayet ederken sadece Mâlik rivayetinin meşkûk oluşu şekkin Mâlik kaynaklı olduğunu göstermektedir.

Mâlik’in zikri geçen ravileri dışında diğer öğrencisi Velid b. Müslim bu hadisi şekle aktarmamaktadır. Bu rivayet tavrı hatalıdır. Çünkü bu metnin meşkûk hali şâzz meşkûk hali mahfûzdur.⁴¹⁰ Çünkü cezmle rivayet hususunda Velîd’e mutabaat eden ravi bulunamamıştır. Konumuzu da burası oluşturur.

Velid b. Müslim’in rivayeti cezmle aktarması şu şekilde açıklanabilir. O hadisi Nâfi’nin Mâlik dışındaki öğrencilerinde olduğu gibi cezmle rivayet etmiş, hocası

⁴⁰⁶ B3134.

⁴⁰⁷ M1299.

⁴⁰⁸ Rivayetler sırasıyla Abdurrahman b. Mehdî A2588, Halid b. Mahled D2524 Abdullah b. Yusuf B3134, Yahya b. Yahya el-Minkarî M1749.

⁴⁰⁹ Rivayetler sırasıyla Eyyûb es-Sahtiyânî, B4338, Muhammad b. İshâk ED2743, Ubeydullah b. Amr M1749, Abdullah b. Avn M1749, Şuayb b. Ebû Hamza ED2741, Leys b. Sa’d M1749.

⁴¹⁰ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. ‘Abdillâh b. Muḥammed b. Abdilberr en-Nemerî İbn ‘Abdülber en-Nemerî, *el-İstizkârü'l-câmi li-mezâhibi fukahâ'i'l-emsâr ve 'ulemâ'i'l-akṭâr fîmâ teẓammenehü'l-Muvaṭṭa' min me'âni'r-re'y ve'l-âsâr*, thk. Sâlim Muḥammed ‘Aṭâ - Muḥammed ‘Alî Mu‘avviḍ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000), 5/41.

Mâlik'in kendisine aktarımındaki lafızlara bağlı kalmamıştır. Onun yerine hocasından aldığı metni aynı hadisin başka bir tariki Şuayb rivayeti ile kıyaslamıştır. Meşkûk rivayeti meczûm rivayete hamlederek hem meşkûk lafızlarda tercihini ortaya koymuş hem de birden fazla hocadan aldığı rivayeti tek metin haline getirmiştir. Bu bakımdan Velid'in Mâlik'le olduğu gibi aynı şekilde Şuayb ile aralarında hocalık-talebelik ilişkisi bulunması dikkat çekicidir. Velid b. Müslim'in bu rivayetteki tavrı İbn Abdülberr en-Nemerî (463) gibi müellifler tarafından bu şekilde açıklanmaktadır.⁴¹¹

Ebû Dâvûd'da geçen rivayette tahvil usulü ile üç tarik zikredilir. Hocası Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (220) yoluyla Mâlik'ten aldığı rivayeti Nâfi'ye dayandırmakta ayrıca yine Abdullah b. Mesleme ve diğer hocası Yezid b. Halid (232) kanalıyla Leys > Nâfi' yoluyla rivayet etmektedir. Bu rivayetin Leys tariki mana rivayetidir. Lafız Mâlik'e ait olmasına rağmen şekle değil cezmle gelmiştir.⁴¹² Yezid b. Hâlid'in Leys'ten cezmle yaptığı rivayet doğal karşılanmaktadır. Zira yukarıdaki paragrafta da görüldüğü gibi Leys rivayetinde şek bulunmamaktadır.⁴¹³ Ancak Ka'nebî > Mâlik üzerinden Ebû Dâvûd'un yaptığı rivayetin meşkûk olması beklenir. Çünkü *el-Muvatta'* rivayetleri meşkûktur. Ebû Dâvûd da tahvil yapacak olduğunda hangi rivayeti lafızla hangi rivayeti mana ile aktardığını, ilgili râvînin yanına el-ma'nâ المعنى ya da bu lafızlar ona aittir anlamında هذا لفظه gibi usullerle belirtir. Bu onun rivayet âdetidir.⁴¹⁴ Buna göre bu rivayette şek bulunması gerekirken rivayet cezmle gelmiştir. Ya da cezmle gelse de Ebû Dâvûd'un aynı usulle şekke işaret etmesi gerekmektedir. Buna göre iki yorum yapılabilir.

- ✓ Ebû Dâvûd bu hadisin iki rivayetini birbirine hamlederek meşkûk lafız yerine hadisi cezmle rivayet etmiştir.

⁴¹¹ İbn 'Abdülberr en-Nemerî, *el-İstizkâr*, 5/41; İbn Hacer (852), Azîmâbâdi (1329) gibi isimler tarafından da bu konuda işaret edilen ve alıntı yapılan kaynak da İbn Abdülder'dir. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şaḥîḥ el-Buḥârî*, 6/; Azîmâbâdi, *'Avnû'l Ma'bûd*, (*İbn Kayyım'ın Ebû Dâvûd Haşiyesi ile birlikte*), 7/297.

⁴¹² ED2744.

⁴¹³ Çünkü şekkin kaynağı Mâlik'tir. Leys ise hadisi Mâlik'in de hocası Nâfi'den almıştır.

⁴¹⁴ Ebû Dâvûd *Sünen'de* ihtisar ve bu lafızlara dair örnek oldukça fazladır. Nitekim bu rivayette de mana ve lafız rivayetlerini belirtmektedir.

- ✓ Ka'nebî kendine ait Muvattâ nüshasında bu bilgiye meşkûk olarak yer verirken Ebû Dâvûd'a yaptığı rivayetini Leys tarikine hamlederek meşkûk kısma yer vermemiştir.

Kanaatimize göre her iki şıkkın da doğruya ihtimali vardır. Zira Ebû Dâvûd bu hadiste meczûm rivayeti manen, Mâlik rivayetini de lafzen rivayet ettiğini belirtmektedir. Bu Ebû Dâvud'un tasarrufa gidip rivayetleri mezcettiği anlamına gelir. İbn Abdülberr ilk şıkkı tercih etmekte,⁴¹⁵ Nevevî ise Mâlik'in şekkini (diğer rivayetlerle mukabele ettiğinden) ihtisar yapmasına bağlamaktadır. Bu da onun rivayetlerde ravi tasarrufuna değindiğini göstermektedir.

3. Musanniflerin Meşkûk Rivayetteki Tutumu

a. *Sahihayn*

Bir hadis kitabı Hz. Peygamber'in (sav) hadislerinden ve sonraki nesillerin sözlerinden oluşması kadar müellifinin eseridir. Bu meyanda *فقه البخاري في تراجمه* ifadesine yer vermek gerekir. Şekkü'r-râvî özelinde de Buhârî'nin usulü aynıdır. Meşkûk bir rivayeti kitaba alma sebebine bakıldığında temel amacının hadisi sadece kaydetmek / nakletmek olmadığı söylenebilir. Nitekim onun hadisi rivayet etme ve hatta kitabını yazma amacı; fıkıh, akaid, cerh-tadil usulleri gibi konularda görüşünü söylemek, ilgili yerde bu görüşünü ayet ve hadislerle desteklemektir. Bu tutumunun en bariz örneği bir rivayet kitabı olmasına rağmen bâb başlıklarını ayetlerle vermesidir.⁴¹⁶ Hatta açtığı bâb başlığını sadece bir ayet zikrederek sonlandırması bu iddiayı doğrulamaktadır.⁴¹⁷ “*el-Câmi 'u'l-müsnedü's-sahîh...*” şeklindeki⁴¹⁸ isminden hareketle dinin genel konularına ait merfu ve muttasıl karakterli rivayetlerini (delillerini) barındırma iddiası taşımaktadır. Bu doğrultuda, eserde yer alan hadislerin merfu olması beklenir. Fakat sahabe⁴¹⁹ ve tabiin fetvalarını aktarması da⁴²⁰ bu amaca yöneliktir.

⁴¹⁵ İbn 'Abdülber en-Nemerî, *el-İstizkâr*, 5/41.

⁴¹⁶ Buhârî, Zekât 49.

⁴¹⁷ Buhârî, Mezâlim 6, 7.

⁴¹⁸ Kandemir, “*el-Câmiu's-Sahîh*”, 81.

⁴¹⁹ Buhârî, Zekât 48.

⁴²⁰ Buhârî, Zekât 55.

Hadis rivayeti ile eseri telif metodolojisi arasındaki bu irtibat çerçevesinde şekkü'r-râvî konusunda da değinilmelidir. Meşkûk rivayetin aktarılması halinde kitabın diğer bölümlerinde bu şekkin giderilip giderilmediğine bakmak müellifin şekkü'r-râvî hakkındaki tavrını açıklayacaktır.

Buhârî'nin kitabı yazma amacının yanı sıra özel bir telif metodolojisinin olduğu görülmektedir. Müellifin, bir hadisin içerdiği farklı hükümlere göre birden fazla yerde hadisin sadece gerekli bölümünü rivayet etmesi (taktî'), daha önce geçmiş bir rivayete işaret yoluyla değinmesi (ihtisar), konuyla ilişkili olarak senedin tamamını zikretmeden sadece hadis hakkında destekleyici rivayette bulunması (ta'lik) ve hadisin içinde içerdiği hükümlere göre hadisi kitabın farklı yerlerinde rivayet ederek tekrarlara sıkça başvurusu⁴²¹ bir hadise, kitabında hangi amaçla yer verdiğini gösteren hususlardır.

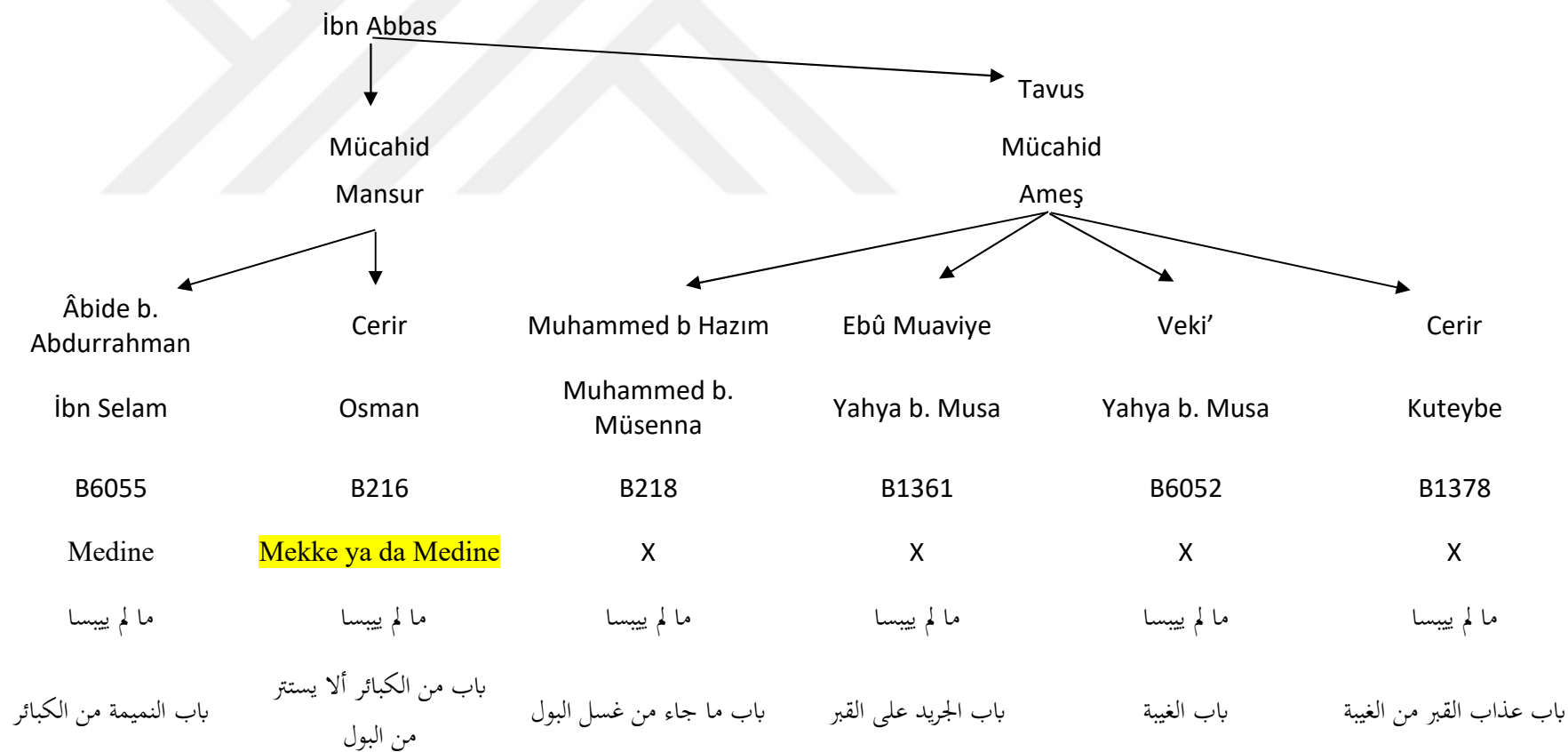
Eserler, müellifleri hakkında hadisin içerdiği hükme bakışı kadar usul düşüncelerini de aktarmaktadır. Söz gelimi, bir ravinin meşkûk rivayetini kitabına alması, musannife göre o ravinin kabul şartlarını taşıyıp şekkinin kabul problemi olmadığını gösterir.⁴²² Peki, bu musannif şekk ile rivayet edilen bir hadisi kitaba alırken şekle ilgili düşüncesini de aktaracak mıdır? Konu ile ilgili olarak şu rivayetleri incelemeyi uygun buluyoruz.

“Hz. Peygamber (sav) Medine’de ya da Mekke’de bir bahçedeydi. Kabirlerinde azap gören iki insanın sesini duydu. Bunun üzerine şöyle dedi. Azap görüyorlar, büyük şeyler sebebiyle azap görmüyorlar. Aksine [küçük şeylerden azap görüyorlar] bir tanesi [tuvalette] bevlinden sakınmaz diğeri de laf taşırdı. Devamında iki hurma dalı istedi ve iki parçaya ayırdı. Her bir kabre bir parça dikti. Ona Ya Resulallah! Neden böyle yaptınız? denilince, belki kurumadıkça ya da kuruyana kadar azapları hafifletilir dedi”

⁴²¹ Müellifin amacı doğrultusunda, bu tekrarların çoğunda senedin aynı olmadığı, kaynak olarak kullanılan rivayetlerin i'tibâr ve istishâd amaçlı tekrar edildiği bilinmelidir.

⁴²² Kaldı ki müelliflerin de rivayette tereddüt ettikleri olmuştur. Buhârî için bkz. B313, B3916, B4563, B5930, B7035, B7123; Ebû Dâvûd için bkz. ED1994, ED3594; İmam Mâlik için bkz. B22; ED2610; N310, N1493; T2391; Dârimî için bkz. D2277, D2531, D2691; Ahmed b. Hanbel için bkz. M1676; Abdullah b. Mübarek için bkz. B5626 Süfyan b. Uyeyne için bkz. B4890, B5627, B6042, B6829, B7042, B7313; M189; T1900, T1996; N2514, D1530; Abdürrezzâk b. Hemmâm için bkz. A74, A7734, A7739, A19072.

İlk tereddüt bahçenin Medine’de ya da Mekke’de oluşunda, ikinci şek de “*kuruyana kadar ya da kurumadıkça*” kısmındaki الى أن تيبسا ما لم تيبسا ile arasında. Hadiste geçen Mekke ya da Medine ifadesi bir defasında şekle bir defasında da cezmle gelmiştir. Buhârî *Sahîh*’te toplam altı yerde karşımıza çıkan bu rivayeti belli bir bâb başlığı altında art arda bulamamaktayız. Hem cezmle gelen rivayetin hem de şekle gelen rivayetin belli bir sistematikte bir arada bulunmaması Buhârî’nin şekki gidermek için hususi gayret etmediği ve bu doğrultuda hadis rivayetinde bulunmadığı anlamına gelmektedir. Öyle ki hadis, ilk yerde büyük günahlar hakkında, sonrakinde abdestle ilgili olarak rivayet edilmiştir. Diğer rivayetler ise kabri yeşillendirme bahsinde, kabir azabına delil olarak, gıybetin günahı ile ilgili ve laf taşımanın büyük günahlardan biri olduğu konusunda delil olarak zikredilmiştir. İlgili hadislerin İsnad şeması aşağıdaki gibidir. Her bir sütun ayrı rivayeti gösterirken en altta yer alan satır “*kuruyana kadar ya da kurumadıkça*” anlamındaki meşkûk kısımdır. Onun hemen üstündeki satırda ise kabirlerin nerede bulunduğu bilgisi yer alır. İlgili kısım metinde yer almıyorsa “X” ile gösterilmiştir. Bu satırla isnad arasında da hadisin kaynağı verilmiştir.

Yine Buhârî, namaz vakitleri ile ilgili meşkûk bir hadisi 5 İsnadla eserinin farklı yerlerinde rivayet etmiştir. İçeriğine bakıldığında ise Seyyâr b. Selame'nin namazların vakitlerini anlatan hadisinin Buhârî rivayetleri, “Hz. Peygamber (sav) yatsı namazı öncesi uykuyu sonrasında da konuşmayı sevmezdi, yatsı namazını ertelerdi, yatsı namazını erteler öncesinde uykuyu sonrasında konuşmayı sevmezdi, yatsı namazını gecenin üçte birine kadar erteler öncesinde uykuyu sonrasında konuşmayı sevmezdi, gecenin yarısına ya da üçte birine kadar ertelerdi” şeklindedir.⁴²³ Bu ve benzeri lafızlarla diğer eserlerde de farklı rivayetler bulunmaktadır.⁴²⁴

Esasen fıkıh alanında da tartışmalı bir konu olan yatsı namazının son vakti ile alakalı Buhârî'nin tepkisi dikkat çekicidir. Muhaddis kimliği ile şartlarına uygun râvilerin isnadlarına yer veren musannif aynı zamanda da kendi görüşünü *Bâb-u vakti'l- 'işâ ilâ nısfı'l-leyli* adında bir bâb açarak da göstermiştir.⁴²⁵ Şunu ayrıca belirtmek gerekir ki Buhârî bu görüşünü ilgili hadisle değil bâbın altında Enes > Humeyd > Zâide > Abdürrahîm el-Muharibî kanalıyla rivayet ettiği hadisle dile getirmektedir. Ayrıca Buhârî, bâbın ismini zikrettikten sonra yukarıdaki hadisin sahabe râvisi Ebû Berze'den muallak olarak *وقال أبو برزة: كان النبي صلى الله عليه وسلم يستحب تأخيرها* ilavesini rivayet ederek fikhî görüşünü de söylemektedir. Buhârî'nin şekke dair hususi bir açıklaması yoktur. Bu sebeplerle Buhârî'nin şekki gidermeye yönelik özel bir amaç taşımadığı, meşkûk rivayetin delil niteliği taşıması yönünde negatif bir düşünceye sahip olmadığı söylenebilir.

Buhârî'ye nazaran Müslim'in meşkûk rivayetlerde daha sistematik bir yaklaşım sergilediği görülür. Müslim'in en belirgin özelliği, bir hadisin farklı isnadlarını bir arada vererek farklı rivayetleri aynı anda görme imkânı vermesidir. Farklı rivayetleri bir arada verme usulü Buhârî ile Müslim kıyaslanırken sıklıkla dile getirilen bir durumdur. Buhârî daha çok hadisin fikhına odaklanarak yeri geldiğinde kullanmış olduğu taktî', ihtisar vb. usullerle daha çok bir hüküm kitabı olarak karşımıza çıkarken Müslim en sahihinden başlayarak konu ile alakalı ulaştığı rivayetleri art arda

⁴²³ B541, B547, B568, B599, B771.

⁴²⁴ M647; ED398, ED4849; N495, N525; T168.

⁴²⁵ B572.

sıralamaktadır.⁴²⁶ Müslim çoğu zaman şekkü'r-râvî ekseninde de aynı usulünü sürdürmektedir. Bu usulü şekkü'r-râvî konusunda araştırmacıların elini kolaylaştırmaktadır.

Müslim'in *Sahih*'inden konumuza dair birkaç örnek aktarılabilir.

“Allah (c.c) Cennet ehlini Cennete, rahmetiyle de dilediği kişileri cennete dâhil eder. Cehennem ehlini de cehenneme sokar. Sonra (meleklerine) şöyle seslenir: Bakınız! İman bakımından kimin kalbinde hardal tanesi kadar bir şey bulursanız o kişiyi çıkarın.” Onlar da (adeta) yanmış kömür gibi çıkarılırlar sonra hayat – ya da hayâ- [şekkü'r-râvî] nehrine daldırılırlar da tohum nasıl sel süprüntüsünün kenarında bitiyorsa öyle yeşerirler.”⁴²⁷

Hadisin metninde köşeli parantezle verilen yerde Hz. Peygamber (sav) الحياة mı yoksa الحياة mı dediği hakkında ravinin şüphesi bulunmaktadır. Ayrıca hadisin son kısmı جانب السيل olarak geçmekte ve şüphe bulunmamaktadır. Hadisin isnad zinciri Hârun b. Said (253) > İbn Vehb (197) > Mâlik b. Enes (179) > Amr b. Yahyâ (130) > Yahyâ b. 'Umâre (?) > Ebû Said el-Hudrî (74) şeklindedir.

Müslim bu hadisi rivayet ettikten hemen sonra diğer rivayete geçmeden iki tariki birleştirerek bir rivayet daha getirir –ki dikkati câlib bir nokta- bu rivayetlerde nehrin adı söylenmeyerek *bir nehre daldırılırlar* denilmekte ardından açıklama sadedinde *bu nehre hayat denir* الحياة يقال له: ifadesine yer verilmektedir. Bu, hadiste yer alan ilave, şekki ortadan kaldırma hususunda Müslim'in şekkü'r-râvîye katkısını göstermektedir. Müslim'in konu ile alakalı tutumunu bize gösteren asıl nokta ise rivayetten sonraki şu ifadesidir. *“Benim ikincil olarak rivayet ettiğim bu iki hocam da bu hadisi rivayet ettiler ama şekke düşmediler (cezmle rivayet ettiler.)”* Müslim bu açıklaması ile konuya daha yakın bir pencereden bakmamızı sağlar. Sadece bu rivayette değil Muhammed b. Cafer'den gelen Şu'be rivayetini, Şu'be'nin diğer iki öğrencisi olan İbn Adî ve Yahya rivayetlerine kıyaslamakta ve bu ikisinin isnadının cezmle geldiğini söylemektedir.

⁴²⁶ Bkz. Kandemir, “el-Câmiu's-Sahîh”.

⁴²⁷ M184.

Bunu da açıkça ولم يشكّ ifadeyle dile getirmektedir.⁴²⁸ Müslim'in *Sahih*'inde bu açıklamalara sıklıkla rastlanmaktadır.⁴²⁹ Bu açıklamayı yaptığı tüm örneklerde önce meşkûk rivayete yer vermiş arkasından yeni bir isnad eklemek suretiyle kimin şekke düştüğüne ya da metnin otantik lafzına dikkat çekmiştir.

Yukarıda zikredilen rivayet şekkü'r-râvî konusunda epey öneme sahiptir. Çünkü ek olarak getirilen hadis de farklı bir kısmında meşkûk lafızlar barındırır. كَمَا تَنْبُثُ الْحَبَّةُ فِي حَمَلَةٍ - şekki bu rivayetin son kısmında yer alır. Aynı metni nakleden râvîlerin birbirinden bağımsız bir şekilde tereddüt etmesi şekkü'r-râvînin hadis rivayetinde tabi bir unsur ve potansiyel olarak hep var olduğunu göstermektedir.⁴³⁰

Müslim aynı rivayetinde farklı bir bölümünde meydana gelen tereddütü gidermek adına aynı usulünü devam ettirerek ikinci meşkûk kısmı da bir açıklamak ister. Bunun üzerine aynı sahabe râvîsinden bir rivayet daha getirerek bu rivayette bir şek bulunmayıp mezkur nakilde حميل السيل ifadesinin geçtiğini aktarır. Ardından musannif yine Muhammed b. Müsennâ ve Muhammed b. Beşşâr > Muhammed b. Cafer > Şu'be > Ebû Mesleme kanalıyla ama Yahyâ b. 'Umâre'nin yerine Ebû Nadra'nın (108) yer aldığı hadisi getirir. Bu hadis de cezmle rivayet edilmiştir. Yine ilk rivayette olduğu gibi Müslim burada da meşkûk kısım için ayrıca açıklama yapmış حميل السيل ifadesinin doğruluğuna işaret etmiştir.⁴³¹

Sahih'te Müslim'in حميل السيل lafzını desteklemek için getirdiği rivayette bahsi geçen iki yerde de değil üçüncü bir kısımda yine meşkûk bir lafız yer almaktadır.⁴³² Bu durum “şekkin rivayette potansiyel olarak varlığı / rivayetin doğal bir unsuru olduğu” tezimizi doğrulamaktadır.

⁴²⁸ M2042.

⁴²⁹ M627, M763, M1730, M1794, M2051, M2362, M2448, M2919.

⁴³⁰ Daha önce *Mana Rivayetinin Bir Tezahürü Olarak Şekkü'r-râvî* başlığı altında verilen hadisin 16 isnadından 9 tanesi meşkûktür. B405, B406, B407, B417, B1213; M549; D1436; MU523; A4877. Bu durum da aynı minvalde değerlendirilmelidir.

⁴³¹ M185.

⁴³² M183.

Müslim'in bu tavrını yine sürdürerek şu rivayeti getirir. فَإِنَّ لَكَ مِثْلَ الدُّنْيَا وَعَشْرَةَ أَمْثَالِهَا، أَوْ إِنَّ Altı çizilerek meşkûk لَكَ عَشْرَةَ أَمْثَالِ الدُّنْيَا، قَالَ: فَيَقُولُ: أَتَسْحَرُ بِي - أَوْ أَتَضْحَكُ بِي - وَأَنْتَ الْمَلِكُ ؟ وَعَشْرَةَ لَكَ الَّذِي تَمْنَيْتَ وَ أَصْعَافِ الدُّنْيَا. قَالَ: فَيَقُولُ: rivayetini getirmiş ve tereddütü ortadan kaldıracak açıklamayı yapmıştır.⁴³³

Aynı rivayet Buhârî'de de geçmektedir.⁴³⁴ Buhârî hadisin metninde şekkin Mâlik'ten (179) kaynaklandığını söylemekte, Mâlik'le bu hadisi aynı hocadan dinleyip cezmle rivayet eden Vüheyb'in (165) tarikini zikrederek ilgili lafzı göstermektedir. Ancak Buhârî'nin bu usulünü Müslim kadar sürdürdüğü söylenemez.⁴³⁵

Müslim'in meşkûk rivayetlerdeki bu tavrını Muhammed b. Müsenna (252) ve Muhammed b. Beşşâr (252) > Muhammed b. Cafer (193) > Şu'be (160) > Katâde (117) > Ebû Hasan (130) Abîde b. Amr (63) > Hz. Ali kanalıyla, Hendek Savaşı'nda müşriklerin, Hz. Peygamber'i (sav) ikinci namazından alıkoyduğu için söylediği şu hadiste de görmek mümkündür.

“Bizi salât-ı vustâdan alıkoydular. Güneş batıyor. Allah onların kabirlerini ateşle doldursun. -Şu'be diyor ki- evlerini ya da karınlarını demiş de olabilir. [Müslim diyor ki] Şu'be burada şüpheye düştü”⁴³⁶

Müslim bu hadisi rivayet ettikten hemen sonra Muhammed b. Müsennâ > İbn Ebî Adiyy (194) > Said b. ebû Arube (156) Katâde ve devamı (aynı isnadla) bir rivayet daha getirip orada “...evlerini ve karınlarını... [Katâde'nin Şu'be dışındaki diğer bir öğrencisi olan Said] şüpheye düşmedi.” ifadelerine yer verir.

⁴³³ M186.

⁴³⁴ B22.

⁴³⁵ Örneğin aynı bölümde Müslim'den naklettiğimiz rivayette yer alan حَمِيل السَّيْلِ bölümü Buhârî'de de meşkûk bir şekilde geçmiştir. (Bkz. B6560) Bu rivayetin Buhârî'de cezmle rivayet edilmiş halini bulmak da mümkündür ama yukarıdaki kadar sistematik değildir. Sahih-i Buhârî'de takip edilen yukarıda bahsi geçen metodoloji çerçevesinde düşünüldüğünde konu daha anlaşılır hale gelecektir. Konunun örneği olarak bu rivayetin cezmle rivayetini Buhârî'de özel bir çaba ile bulabiliriz. (B806)

⁴³⁶ M627.

Müslim yapmış olduğu bu rivayet desteği ile hem hadisin orijinal lafzını tespit etmiş olmakta, hem de kendi hocalarından aldığı rivayetlerin kıyaslamasını yaparak şüphenin kimden kaynaklandığına dikkat çekmektedir. Bu noktada kullandığı usulün rivayetlerin beraberce ele alınması / kıyaslanması olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Müslim takip eden rivayetlerde aynı olayla ilgili Hz. Ali'den (r.a) gelen bir rivayeti daha aktarır. İsnadı sahabe ravisinden sonra ilk rivayetle değişiklik arz eden tarikte yine Şu'be b. Haccâc olup tereddüt eden yine odur.⁴³⁷ İki rivayet sonra aynı olay anlatmaya devam eden Müslim⁴³⁸ ve getirdiği metinde başka meşkûk lafızlar bulunmaktadır.⁴³⁹ Bu rivayetin senedi diğerlerinden tamamen farklı olup yukarıdaki meşkûk lafızlar cezmle gelirken buradaki şekk metnin farklı bir yerindedir. Müslim daha sonra konuyu salât-ı vustâ ve namaza devamın önemiyle ilgili rivayetleri sıralayarak devam eder. Bu son örnekte zikredilen rivayetteki şekle ilgilenmez. Bu da şekkin hadis naklinde potansiyel olarak hep var olduğu, hadislerin doğal bir serüvenle rivayet edildiği, yapay metinler olmadığı tezimizi doğrulamaktadır.

b. Diğer Eserler

Müslim kadar yaygın olmasa da rivayette geçen şekle alakalı çözüm yolu sunan bir kitap da Tirmizî'nin *es-Sünen*'i (Câmi) dir. Eserinin dört yerinde önce meşkûk rivayet aktarılmakta ardından Tirmizî tarafından farklı isnadlar verilmektedir. Böylece ilgili lafız hususunda müellif tercihi göstermiş ve hangi râvîden kaynaklı olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁴⁰

Benzer bir usul de Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır. O 24 rivayette farklı isnadları kıyaslayıp "*filan kişi şekke düşmüştür / düşmemiştir şeklinde*" açıklama yaparak şekkü'r-râvî alanına katkı sağlamaktadır.⁴⁴¹

⁴³⁷ M627

⁴³⁸ M628

⁴³⁹ احْمَرَّت الشَّمْسُ أَوْ اصْفَرَّت... مَا لَئِذَا قَالَ حَشَا لِلَّهِ

⁴⁴⁰ T64, T2391, T2671, T3110.

⁴⁴¹ A2845, A3153, A3374, A4120, A5491, A5695, A6758, A7350, A7584, A7735, A7740, A7767, A11410, A12725, A12801, A13874, A15833, A20637, A22308, A22358, A22404, A24009 .

4. Meşkûk Rivayete Bakış ve Şerh Edebiyatında Şârihlerin Tutumu

Hiz. Peygamber'in (sav) hadislerini anlama ve yorumlama girişimi çerçevesinde hadis ilmi sahası genişlemiştir. Bu ilimlerin gelişerek ilerlemesinde şerh edebiyatının tartışmasız büyük bir payı vardır. Hadisi yorumlayan şârihlerin metne bakışları yorumlarına etki etmiş ve kendi şerh usullerini ortaya koymuşlardır. Bu eserler asıl metindeki müellifin muradını da açıklamaktadır. Bu sebeple başlık altında hem şerh edebiyatına değinmeye hem de hadisçiler nazarında meşkûk rivayetlere nasıl yaklaşıldığına dair ışık tutmaya çalışacağız.

Genel anlamıyla şerh edebiyatı incelendiğinde meşkûk rivayetler karşısındaki tutum hadisçilerin muhtelefü'l-hadis konusundaki yaklaşımlarından farklı değildir. Bu usul, İslam kültür dünyasına bir şekilde mâl olmuş malzemenin gerekli sıhhat şartlarını taşıdığına, bilgi kaynağı olarak en azami ölçüde değerlendirilmesi / işleme alınması anlamına gelir. Bu düşünce الإعمال أولى من الإهمال (hadisi amelile konu etmek onu rafa kaldırmaktan evladır / hadisin ziyana mâni olmak evladır) şeklinde kaideleştirilmiştir.⁴⁴² Bu bakımdan hadiste yer alan her lafza anlam yüklemek için üstün gayret sarfedilmiştir. Örneğin Hiz. Peygamber (sav) Necid tarafından gelen bir adamın sorduğu sorulara cevaplar vermiş, adamın söyledikleri üzerine “doğru söyledi ise kurtuldu” demiştir. Bazı râvîler tarafından bu kısım meşkûk bir şekilde “ya da cennete girecektir” şeklinde aktarılmıştır. Kadı İyâz bu rivayette, birbiri ile aynı anlama gelen farklı ifadelere aynı manadadır deyip geçmemiş ikisine de müstakil anlamlar yüklemiştir. İlgili ifadeyi “ikincisi ilkinin tefsiri etmektedir” şeklinde değerlendirmiştir.⁴⁴³

Hadis şerh edebiyatında müellifler manaya odaklanıp şekki merkeze koyup giderilmesi gereken bir problematik bakışına sahip olmamışlardır. İbn Hacer'in أو كما قال lafzı ile alakalı “bu ifade, mananın oluşmasıyla birlikte hadisin lafzında ravinin şekki bulunduğunu gösterir” sözü konuyu özetler mahiyettedir.⁴⁴⁴ Zira o hadisin metninde yer alan her ifadeye anlam yüklemeyi doğru bulmakta, bir şekilde metne dahil olmuş veriyi kaybetmemek istemektedir. Bu noktada yukarıdaki (amel ihmalden evladır) kaideye sıkı

⁴⁴² Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelefü'l-Hadis İlmi)*, 180.

⁴⁴³ Kâdî 'İyâd, *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâ'idil-Muslim*, 1/221.

⁴⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 7/411.

bir şekilde bağı olduğunu söylememiz mümkündür. Örneğin ahir zamanda insanın en hayırlı malının koyun sürüleri olacağını haber veren Hz. Peygamber (sav) kişinin dini uğruna [uzlete çekilerek] dağların tepelerinde koyun güdeceğini eklemektedir.⁴⁴⁵ Dağların tepelerinde ifadesi hadisin metninde yer alan شَعَف kelimesidir. Râvî bu kelimeyi şekle سَعَف أو diyerek şekle rivayet etmiştir. Diğer tariklere bakıldığında ش harfi ile شَعَف kelimesinin ağırlıkta olduğu görülmektedir. İbn Hacer bu bilgiyi verdikten sonra *Metâli*’ sahibi İbn Kurkûl’dan (569), bu kelimenin س’le okunmasının hata olduğunu, aslının ش’la olması gerektiğini söylemektedir. Ardından bu râvînin yanıldığını aynı müelliften aktarmakta ancak onun bu fikrine katılmamaktadır. Çünkü bu kabul edildiğinde hadisin metninde yer alan iki kelimedenden biri tercih edilecek, diğer kelimeye bir mana yüklenmeyecektir. İbn Hacer’e göre kelimeler iki türlü de okunabilir. İlgili ifadeleri şu şekildedir.

*“Sin harfi ile okunduğunda hurma sopası anlamına gelmektedir. Ancak (manası itibariyle anlaşılmaz olarak bakılmamalıdır) buna da mana vermek mümkündür. [Hz. Peygamber (sav)] Dağın zirvesini hurma ağacının en üst noktasına benzetmektedir”.*⁴⁴⁶

Bu usulün hadis şerh edebiyatına hâkim olduğu söylenebilir. Nitekim bir meşkûk rivayet karşısında şarihlerin temel ve başlıca sorusu “Hz. Peygamber bunların hangisini söyledi? Elbette ikisini birden söylemiş olamaz o halde birini tercih edeceksek hangisini tercih edelim? Bu şazzdır, bu mahfuzdur.” gibi meşkûk kısımdaki iki ifadeden birini dışarıya atmayı öngören sorular değildir. Bunun yerine “şayet bu sahih ise şöyle mana verilir, eğer sahih olan bu ise o zaman da mana şu şekilde olur” yaklaşımlarıdır. Bu bakımdan şekkü’r-râvî, tam anlamıyla bir belirsizlik, kararsızlık hali değil manayı daha iyi kavrama, lafız rivayetine daha yakın olma gibi karşılanmıştır. Tabiri caizse müellifler krizi fırsata çevirmişlerdir. Zira ekseriyetle râvînin zihninde hadis bir

⁴⁴⁵ B3600.

⁴⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şaḥîḥ el-Buḥârî*, 6/614.

emanettir. Konuya dair veda haccı sırasında yaşanmış bir olay yerinde bir örnek olacaktır. Hadis kitaplarında genelde muhrimin yıkanması ve kefenlenmesi, kefenin asgari ölçüsü, kefende güzel koku kullanılması gibi konularda istişhad için kullanılan bu olay şöyle gerçekleşmiştir.

“Bir adam Arafat’ta vakfede iken bineğinden düştü, deve de adamın boynunu kırdı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: “Onu su ve sidr ile yıkayın ve iki kat ihramı (ridâ ve izâr) içinde kefenleyin. Ona koku sürmeyin, başını da örtmeyin. Çünkü o kıyamet gününde telbiye getirerek diriltilecektir.”

Hadisin metninde yer alan “deve adamın boynunu kırdı” وقصته " ifadesi diğer rivayetlerde farklı şekillerde yer almakta ve bu farklılıklara göre anlam verilmektedir. İlgili kısım فأوقصته إذ وقع من راحلته şeklinde olup çoğu rivayette وقص fiili yer alır (وقص) kullanımı yaygın ve mahfuzdur).⁴⁴⁷ Sahabe râvîsi İbn Abbas’tan gelen bu hadis Said b. Cübeyr kanalıyla (incelediğimiz kaynaklarda) 6 kola ayrılmaktadır. Eyyûb, Ebû Bîşr, Amr b. Dinar, Ebû Zübeyr, Mansur, Hakem. Toplam 26 tarikten 14 tanesinde fiil وقص’dır. Bu tariklerin tamamı cezmle rivayet edilmiş olup şekk barındırmamakta ve bu cezmle gelen rivayetlerde Eyyûb es-Sahtiyânî râviler arasında yer almamaktadır. Eyyûb rivayeti ise 6 tane olup biri (Müsedded rivayeti) hariç tamamı meşkûktür. Eyyûb dışındaki rivayetlerin de biri hariç (Amr b. Dinar’dan Hammad b. Zeyd rivayeti) diğerlerinde şekk bulunmamaktadır. Hammad’ın aynı rivayeti farklı şekillerde rivayet etmesini, hadisi iki farklı hocadan rivayet etmesiyle açıklayabiliriz. Şöyle ki hadisi diğer hocasından aldığı rivayete kıyasla bir defasında şekki ekleyerek meşkûk, bir defasında şekki çıkarmak suretiyle cezmle rivayet etmiş olabilir. İlgi çeken taraf ise şekk Eyyûb rivayetlerinde de aynı şekilde tekrarlanmamaktadır. Söz gelimi şekk sadece أوأوقصته şeklinde değil birbirinden farklı altı şekildedir. Bu altı rivayet de Eyyûb’ün talebesi Hammad b. Zeyd tarafından aktarılmaktadır. Hammad’ın Amr b. Dinâr’dan cezm ile rivayeti dikkate alındığında şekkin Hammad’dan değil de Eyyûb’dan kaynaklandığını

⁴⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şaḥîḥ el-Buḥârî*, 3/136.

söylemek gayet mümkündür. O halde bu rivayetleri kendi içinde değerlendirmek gerekecektir. Hammad'ın öğrencisi Ebû Numan rivayetinde şekk وقص-أوقص, Kuteybe b. Said'in Buhârî rivayetinde أقصع - أقصع, yine Kuteybe'nin Nesâî rivayetinde - أقصع - أقصع, Müsedded rivayetinde وقص, Ebû Rebi' rivayetinde أقصع-أوقص, Süleyman b. Harb rivayetinde أقصع - أقصع şeklinde yer almaktadır.

Hadislere yüklenen anlam çerçevesinde bu kelimelere boynunu kırdı, aniden öldü, düşerek öldü gibi anlamlar verilmektedir. Hadisin geneline bakıldığında manalar birbirini karşılamaktadır.

Hadis şerhleri içerisinde şekkü'r-râvîye en fazla dikkat çeken, farklı rivayetleri kıyaslayarak asıl metni ortaya koymak isteyen, bu noktada müstahreclerden de büyük oranda faydalanan eserin İbn Hacer *Fethu'l-bârî* olduğunu ifade etmek gerekir. Yahya Kahloul da bu konuda aynı kanaati taşımaktadır.⁴⁴⁸ Bunun yanı sıra 'Aynî'nin de şekkü'r-râvîye önem verdiği söylenebilir. Bununla birlikte hangi ravinin şekke düştüğü hakkında Kirmânî'nin, hem İbn Hacer'in hem de 'Aynî'nin kaynağı olduğu söylenebilir. İbn Hacer bu tür bilgilerde nakille yetinirken 'Aynî çoğu zaman Kirmanî'nin verdiği bilgilerin doğrulamasını da yapmaktadır.⁴⁴⁹

5. Şüphenin İki Yönü: Lafzen Rivayet Etme Arzusu ve Zabt Problemi

Meşkûk rivayetlere bakıldığında ilk etapta insanın aklına bir cerh unsuru olma ihtimali gelmektedir. Ancak birbirine mana olarak yakın, birkaç istisnası hariç hemen hepsinin hadisin anlamına ve hadisten çıkarılabilecek hükümlere etkisi olmadığı anlaşılabacaktır. Bu ihtimalli ifadelerle yakından bakıldığında hadisçilerin, başka bir nedenden dolayı bu rivayet tavrını sergiledikleri görülecektir.

⁴⁴⁸ Kahloul, *Şekkü'r-râvî ve eseruhu fî ehâdîsi'l-ahkâm*, 583.

⁴⁴⁹ el-'Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Şahîhi'l-Buhârî*, 2/179.

Söz gelimi gerek zaptı gerek adaleti yönünden makbul bir ravi olarak kabul görmüş Abdullah b. Avn (151)⁴⁵⁰ hocası Muhammed b. Sîrîn'den yaptığı nakillerde hadisleri lafzen rivayet etmeye büyük önem göstermiştir. Örneğin İbn Sîrîn'den bir rivayetinde aralarında ciddi mana farkı olmamasına rağmen hadiste geçen olayı anlatırken sadece Hz. Peygamber'in (sav) bir vasfı ile ilgili bir ifadeyi *أَمْسَكَ إِنْسَانٌ بِخَطَامِهِ أَوْ بِزِمَامِهِ* şeklinde rivayet etmiştir.⁴⁵¹ Çünkü hocasının kendisine “*rivayette lafızlara bağlı kal*” tavsiyesi vardır. Bunun üzerine onun hadis naklinde değişiklik yapmadan harfiyen aktarmaya çalıştığı ifade edilir. Kendisinden hadis alan İbn ‘Uleyye’nin bu konuya dair şu sözleri de önemlidir. “*Abdullah b. Avn hocası İbn Sîrîn'den yaptığı nakillerde titiz davranırdı ancak hadisleri yazmazdı.*”⁴⁵² Bu ravinin şüphesi için “*Abdullah b. Avn ile Süleyman et-Teymî'nin şüphesi yakînî rivayet gibidir*”⁴⁵³ sözü ayrı bir önem taşımaktadır.

İbn Avn'nın lafız hassasiyetine başka bir örnek de Bişr b. el-Mufaddal'i imtihan etmek için özellikle evine gelip ziyaret etmesidir. Bişr eve geldiğinde onun kendisini bulamayıp geri döndüğünü öğrenir. Daha sonra Bişr, hocası İbn Avn'a ziyaretin nedenini sorunca, İbn Avn şu cevabı verir. “*Benden aldığın hadisi duyduğun gibi mi yoksa farklı mı aktaracaksın, onu denemek istedim. Sana rivayeti oku diyecektim.*” Hammad b. Zeyd ise Eyyûb es-Sahtiyânî ve İbn Avn'dan rivayette bulunurken hocalarının kendisinden, hadisi lafzen rivayet etmesini beklediğini belirterek tedirgin olduğunu ifade etmektedir. Bu örnekler ve Şu'be'den Abdullah b. Avn hakkında rivayet edilen “*onun şüphesi sizin yakîninizden evlâdır...*” sözü⁴⁵⁴ İbn Avn'ın ve kendisi gibi lafza önem veren kişilerin şüphelerinin zapt kusuru değil, aksine lafız rivayetinde bir hassasiyetin sonucu olduğunu göstermektedir. Yukarıdaki isimlere ek olarak Şu'be'nin rivayetlerinde de bu hassasiyet sıklıkla görülmektedir. Dikkat çekici başka bir husus da İbn Avn, Süleyman et-Teymî ve Eyyûb'ün şekkleri için söylenen bu sözlerin yine kendileri gibi lafız hassasiyeti sebebiyle rivayette şüphesi bulunan râvîler tarafından da

⁴⁵⁰ Râvî hakkında değerlendirme üçüncü bölümde detaylıca verilecektir.

⁴⁵¹ B67.

⁴⁵² Salih Zeki Genel, *Abdullah b. Avn'ın Hadisçiliği ve Basra Hadis Halkalarıyla İlişkisi* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 80.

⁴⁵³ Genel, *Abdullah b. Avn'ın Hadisçiliği ve Basra Hadis Halkalarıyla İlişkisi*, 28.

⁴⁵⁴ Genel, *Abdullah b. Avn'ın Hadisçiliği ve Basra Hadis Halkalarıyla İlişkisi*, 78.

dile getirilmesidir. Nitekim hem Şu'be'nin hem Hammad'ın rivayette şekki tespit edilmiştir.⁴⁵⁵

Hadislerin aktarımında şek ihtimalinin daima söz konusu olması şarihlerin de dikkatini çekmiştir. İlk rivayette yer alan lafzın الحياة ya da الحيا şeklinde olacağı konusunda Nevevî (676) şekke odaklanmamaktadır. Bu lafızlardan muhtemelen şu lafız hadiste zikredilmiştir dememektedir. Yine şekkin kimden kaynaklandığına ya da rivayetin meşkûk olarak getirilmesinin ortaya çıkarıldığı sonuca doğrudan değinmemektedir. Hadisin aynı zamanda Buhârî hadisi olduğunu ve Mâlik'in dışındaki rivayetlerde bu şekkin yer almadığına temas etmekle yetinmektedir.⁴⁵⁶ Usullerini değerlendirecek olduğumuzda İbn Hacer ve Nevevî'nin şekke dair açıklamaları çerçevesinde aralarında ciddi farklar gözükmemektedir.

6. Meşkûk Rivayetlere / Tereddüt Eden Ravilere Güven Durumu

Muteber kitaplardaki rivayetler değerlendirildiğinde, râvîlerin şekke düştüğü lafızların büyük oranda metinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum mana rivayeti ile açıklanabilir. Metinde (bir muhalefet durumu bir kenara) hadisler hakkında verilen hüküm genelde sened ve ravilerin güvenilirliği üzerinden ortaya çıkar. Haklarında yapılan değerlendirmelere göre sıhhat ya da za'f yönünden hadise hüküm verilir. Şekkü'r-râvîde ise bu durum aksinedir. Yani bir hadisin sıhhati için metin ve sened yönünden bir araştırmacının teftişi ile metnin/senedin sorunu ortaya çıkarken burada ravi hocasının ya da kendi tereddüdünü bu doğrultuda bir talep olmaksızın belirtir. Ravinin bu tavrı metne bilinçli-menfi bir müdahalenin bulunmadığı anlamına gelir. bu durum bazı batılı yazarlar tarafından da kabul edilmektedir. Alman müsteşrik Harald MOTZKİ Abdürrezzâk'ın (211) Sevrî'den yaptığı bazı rivayetlerinde meşkûk ifadeler kullanmasını metnin orijinalliği ile açıklamaktadır. Özellikle senedde yer alan isimler hakkındaki tereddüdün uydurmacı bir yazar tarafından nakli makul değildir. Yani Abdürrezzâk uydurma bir metin ortaya koymuş olsaydı zaten asılsız olan metne

⁴⁵⁵ İlgili râvîlerin şekki bkz. için toplu halde verilen listedeki rivayetler.

⁴⁵⁶ en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi sahihi Müslim b. el-Haccâc (Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim)*, 3/37.

tereddütlü ifadeler yazıp da güven kaybına neden olmak istemezdi.⁴⁵⁷ Bu bakımdan şekkü'r-râvînin, hadisin sıhhatine doğrudan etkisi olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca sahih kaynaklarda meşkûk örneklerin sıklığı da mezkûr iddiayı doğrulamaktadır.⁴⁵⁸

Aynı yazar ravilerin hadis naklindeki ikircikli tavırlarını lafzen rivayet paralelinde değerlendirmiştir. Zira bu mutlak bir tereddütten öte şüpheli lafzın açıkça ifade edilmesi ravinin hadisi doğrudan hocasından aldığı bir kanıtı olup⁴⁵⁹ aynı zamanda da lafız hassasiyeti güdülerken hataya meydan bırakmama niyetidir.⁴⁶⁰

Şekkü'r-râvî sebebiyle ihtimalli lafızların neden olduğu belirsizlik hadise karşı bakış açımızı şekillendirecektir. Daha önemlisi şekkü'r-râvînin anlam yönünden rivayetlere olan etkisi araştırılmalıdır. Hadiste aktarılacak istenen şeyin önüne geçip geçmediği, bir rivayetin meşkûk olması ve cezmle rivayet edilmesi arasında ne türlü bir problemin olduğunu, şekkin nelere engel olup olmadığını tartışmak gerekir. Bu sebeple şekkü'r-râvînin hadisin sübutuna ve anlamına etki edip etmeyeceğini genel bir çerçevede irdelemek gerekmektedir.

a. Sened Cihetiyle

Şekkin sened yönünden hadisin kabule etkisi olup olmadığını ele almak gerekirse şöyle bir soru ile başlayabiliriz. Hadisin sahabe râvîsinin kim olduğu hakkında bir şüphe meydana geldiğinde (عن حفصة أو عن عائشة) bu rivayet kabul edilecek midir? Sahabe râvîsinin kim olduğunun belli olmaması (müphem râvî) hadisin sıhhatine etki etmemektedir.⁴⁶¹ Hadisin sahabe râvîsi bilinmediği zaman عن رجل من الصحابة gibi rivayetler kabul edilir. Çünkü sahabenin tümü 'udûldür. Hadisin hangi sahabeden geldiği değil sahabeden gelip gelmediği, hangi sahabenin Hz. Peygamber'e (sav) hadisi

⁴⁵⁷ Bu konuda alanda yapılan bir araştırma/istatistik bulunmamaktadır. Ancak görebildiğimiz kadarıyla sahih kaynaklarda geçen hadislerde olduğu kadar uydurma literatürde meşkûk rivayet örneklerine rastlanmamaktadır.

⁴⁵⁸ Harald Motzki, *İsnad ve metin bağlamında Hadis tarihlendirme metodları*, çev. Bekir Kuzudışlı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 271.

⁴⁵⁹ Yani bu tavır yapmacıklık ürünü değildir. Nakil sürecinde meydana gelecek tabi bir unsurdur.

⁴⁶⁰ Motzki, *İsnad ve metin bağlamında Hadis tarihlendirme metodları*, s. 285.

⁴⁶¹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ferî el-Laḥmî İbn Ferâh, *el-Ğarâmiyye fî Muşṭalaḥi'l-Ḥadîs*, thk. Merzûk b. Hiyâs ez-Zehrânî (Medine: Daru'l Meâsir, 1424/2003), 94.

ref' ettiği değil bir sahabe tarafından ref' edilmesi önemlidir. Ayrıca bu hadisin sahabetinin kim olduğu yönündeki ızdırab ister farklı kişiler tarafından olsun ister aynı ravi tarafından olsun aralarında bir fark yoktur.⁴⁶² Aynı şekilde hadisin râvîleri hakkındaki şek de bu yöndedir. Kişi dışarıdan ilk bakışta isnadı tam olarak sika râvîlerden oluşuyor gözüyle baksa da hadisin gizli bir kusuru olabilir. Abdullah b. Dinar ile kardeşi Amr b. Dinar hadiste meşhur isimlerdendir. Bir hadiste ravi Ebû Avane, isnadı muhtemelen İbn Dinâr olarak duyması ya da not alması sebebiyle isnadı karıştırmıştır. Hadiste bulunması gereken yerine diğer kardeşin adını vererek aslında hadisi, rivayet etmeyen bir ravi üzerinden getirmiştir. Bu durum musannifler tarafından da bilinmektedir. Ama bu konu illet-i kâdiha olarak değerlendirilmediğinden cerh unsuru olarak kabul edilmemiştir.⁴⁶³ Rivayet olduğu gibi aynen kabul edilmiştir. Söz konusu bu durum şekke düşen râvîlerde de aynıdır. Şöyle ki kişi hadisi kimden aldığını hatırlamasa da şek edatı ile iki ravi ismi zikretse şayet bu râvîler sika ise yine hadisin sıhhatini zedeleyecek bir durum ortaya çıkarmaz.⁴⁶⁴ Ancak bu durumun sadece sika râvîler arasında gerçekleşen bir tereddüt halinde söz konusu olduğu unutulmamalıdır. Nitekim hakkında şekke düşülen râvîlerden biri zayıf diğeri sika olduğunda hadisin hükmünü zayıflatmaktadır. Ebû Bekir b. Ebû Şeybe> Yezid b. Harun> Hammad b. Seleme > Sâbit (el-Bünâni) ya da Ali b. Yezid ... tariki buna örnektir. İbn Ebi Şeybe bu iki râvîden hangisinin isnadda mevcut olduğunu tam hatırlayamamaktadır.⁴⁶⁵ Sabit el-Bünâni'nin sika olduğu bilinir ancak Ali b. Yezid b. Cad'ân'nın zayıf olduğu kaydedilmiştir.⁴⁶⁶ Şekkü'r-râvî bu şekilde meydana gelirse elbette hadis kabul edilmeyecektir. Bakıldığında makbul rivayetler arasında böyle bir örneği bulmak zordur.

⁴⁶² B7000.

⁴⁶³ Mustafa Said el-Hinn - es-Seyyid el-Lahhâm Bedi', *el-Îzâh fî 'ulûmi'l hadîs ve'l ıstılâh*, (Dimaşk: Dâru'l Beyrûtî, 2018), 186.

⁴⁶⁴ B6665 Buhârî de zaman zaman bu hususta şekke düşmüş ve kitabına böyle rivayetlere yer vermiştir. B3359.

⁴⁶⁵ İbn Mâce, 3906; Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâluddîn el-Mizzî, *Tuhfetu'l-eşrâf bi ma'rifeti'l-eşrâf*, thk. 'Abduşşamed Şerefuddîn (Beyrut; Bombay: el-Mektebetu'l-İslâmî; ed-Dâru'l-Kayyime, 1403/1983), 8/363.

⁴⁶⁶ Ebû Ahmed 'Abdullâh b. 'Adiy el-Curcânî İbn 'Adiy, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, thk. Abdülfettâh Ebû Sinne (Beyrut: el-Kutubu'l-İlmiyye, 1418/1997), 6/335.

b. Metin Cihetiyle

Hadiste râvîden kaynaklanan şüphe varken bu hadise güvenilemez şeklinde bir iddianın doğru olmayacağı, Ebû Dâvûd *Sünen* üzerinde yaptığımız hesaplamamızdan belli olacaktır. Nitekim sayımlarımıza göre *Sünen*'de yer alan 422 meşkûk rivayetin %3'ü ihtiyat (نحوه-أو كما قال) %9 takribî (dilimizde aşağı yukarı şeklinde ifade ettiğimiz yaklaşık lafızlar) %40'ı ise mana rivayetinden (meşkûk iki lafzın da birbiri ile aynı manada olması) oluşmaktadır. Tashîf ihtimalini barındıran %7'lik bir oranda da genelde mana değişmemektedir. Toplamda ise bu oran tüm meşkûk rivayetlerin %61'ini ifade etmektedir. Geri kalan ise %39'dur. Râvînin hocasından hangi lafzı aldığını hatırlamadığı ve birbiri ile mana bakımından da ilgisi olmayan, hadise farklı anlamlar katabilecek %37'lik bir kısım vardır. İstatistiklerin daha sonra verileceği bölümde bu sayımlar bir tablo halinde yer almaktadır. Bu tabloda ise zikri geçen bölüm *şek* olarak ifade edilmiştir. Bakıldığında da 422 rivayetten toplamda hadisin hükmüne etki eden ve hadisin anlamına engel olan *şek* 10'u geçmemektedir. Bu da meşkûk hadise karşı güveni zedelememektedir.

c. Mana Rivayeti / Lafız Rivayeti Hassasiyeti

Râvîlerin hadis rivayetinde temelde iki yol izledikleri malumdur. Bu yollardan hadislerin rivayetinde mana rivayetinin cevazı bazı ulema tarafından tartışılmış olsa da hadislerin çoğunluğunun mana rivayeti olduğu genel kabuldür. Bununla beraber lafız rivayetine de ayrıca bir önem atfedilmiştir. Şekkû'r-râvîde hocanın ne dediğinin talebe tarafından tam zapt edilemeyip *şekle* aktarılması elbette bir zapt problemi olarak düşünülür. Ancak bu konuda asıl odaklanılması gereken husus, ravilerin, tereddütle rivayet metodunu tercih ederek hadisin naklinde verdikleri şu mesajdır. “*Tek hadis / rivayet üzerinden lafızlardaki kararsızlık önemli değildir, mana rivayetinden çok lafız rivayetine önem gösterilmiştir.*” Burada şu soruyu sormak uygun olacaktır. Râvî hadisi naklederken mana rivayeti metodunu kullandığında, bu durum kendisi için bir cerh unsuru olarak kabul edilecek midir? Konuyu incelediğimizde prensip olarak mana rivayetinin bir cerh sebebi olmadığını söyleyebiliriz. Şöyle ki; hadisin aynı hocadan alınması ve bu hocanın talebelerinin hadisi farklı şekillerde rivayet etmesine ihtilaf, ızdırâb, teâruz gibi isimler verilir. Mana-lafız rivayeti ekseninde hadisin hükmüne etki

eden ve etmeyen ihtilaf olarak bu konuyu iki başlık altında inceleyebiliriz: A- Tenevvü' İhtilafı B- Tenâfi İhtilafı.

Tenevvü' ihtilafı, bir konudaki aktarımda ihtilaf edilen yönlerin birbirini butlâna sevk etmeyecek şekilde olmasıdır. Yani bir lafız diğeriyle karşılaştırıldığında, birinin kabulü diğerrinin iptalini gerekli kılmaz. Her ikisi ile de aktarım sabit olmuş olur. Bu durumda ihtilaf zıtlığı, aykırılığı değil; çeşitliliği, renkliliği doğurur. Tenâfi ihtilafı ise bir yönü kabul edildiğinde diğerr kısmını kesinlikle kabul edemeyeceğimiz bir ihtilaf türüdür.⁴⁶⁷ Şekkü'r-râvîde tenevvü' ihtilafı çoğunlukta iken tenâfi ihtilafı yok denecek kadar azdır. Biraz önce Ebû Dâvûd üzerinden verdiğimiz örnekte tenafi ihtilafı 422 rivayet arasından 10'u geçmez.

İhtilafın gerçekleşme durumundan anlaşıldığı üzere asgari müştereklerde birleşildiği takdirde mana rivayeti cerh problemi olarak gözükmemektedir. Bu durumda mana rivayetine başvuran ravi ile lafız rivayetinde hassasiyet gösterip lafızlara ihtimalli yaklaşan, bu sebeple şekli rivayette bulunan ravi aynı kefedede kabul edilecektir. En ufak tereddütünü dile getiren ravi mana ile rivayette bulunan ravi ile karşılaştırıldığında şekke düşen sika ve hadiste kabul görmüş bir râvînin zaptının gevşek, zayıf olduğu yönündeki açıklamalar doğru olmayacak, lafız rivayetinde hassasiyeti bulunan ravilere haksız bir eleştiri olacaktır. Abdullah b. Avn (151) Mis'ar b. Kidâm (155), Şu'be b. Haccâc (160) ve benzer hadis otoriteleri hakkında *“onun şekki başkasının yakîninden daha evladır, onun şekki yakîn gibidir”* gibi değerlendirmeleri bu minvalde ele almak gerekmektedir.

Bu türden meşkûk rivayetlerin esasında mana rivayetinden bir farkı yoktur. Örneğin, ravi metnin tamamını hafızasında tutamasa da zihninde bir metin vardır, rivayet esnasında o metni inşa ediyordur. Bu rivayetin doğal seyridir. Bu çıkarım Hz. Peygamber'in (sav) çörek otunun şifa kaynağı olduğunu söylediği hadiste rahatlıkla görülebilir. Yine başka bir rivayette O (sav) *“Ey Allah'ın kulları! Tedavi olunuz.”*

⁴⁶⁷ Harun Özçelik, “Hadislerde Lafız İhtilafına Farklı Yaklaşımlar ve Çözüm Metodları Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (30 Haziran 2007), 198.

dedikten sonra Allah'ın (cc) hiçbir hastalığı dermansız bırakmadığını söyler. Bu son kısımda O'nun (sav) داء mi dedi yoksa شفاء mi dediği bazı raviler tarafından tereddütlerle aktarılmıştır. Bu tereddütün mana rivayetinden başka bir şey olmadığını gösteren nokta ise bu metni aktaran ravilerin benzer şekilde tereddüdüdür. İlgili metinler şu şekildedir.

قَالَتِ الْأَعْرَابُ : يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَلَا نَتَدَاوَى ؟ قَالَ : " نَعَمْ. يَا عِبَادَ اللَّهِ، تَدَاوُوا، فَإِنَّ اللَّهَ لَمْ يَضَعْ دَاءً إِلَّا وَضَعَ لَهُ شِفَاءً - أَوْ قَالَ - دَوَاءً، إِلَّا دَاءً وَاحِدًا⁴⁶⁸

هَذِهِ الْحَبَّةُ السَّودَاءُ دَوَاءٌ - قَالَ شُعْبَةُ : أَوْ قَالَ : شِفَاءٌ - مِنْ كُلِّ شَيْءٍ، إِلَّا السَّامَ⁴⁶⁹"

İlk hadisin isnadında Üsâme b. Şerik (?)> Ziyâd (125)> Ebû Avâne (175)> Bişr b. Muaz (245) yer alırken ikincisinin isnadında ise Ebû Hüreyre (58)> Hilâl (?)> Katade (117)> Şu'be (160)> Muhammed b. Cafer (193) bulunmaktadır. Mana cihetiyle aynı anlama gelen kelimeler arasında farklı raviler tarafından aynı tavır sergilenmiştir. İlk rivayetin farklı lafızlarla geçtiği kaynaklar aşağıdaki tabloda verilmiştir. Bu tablodaki farklı lafızlar belirtilerek mana rivayetinin meydana getirdiği değişiklikler gözlemlenebilir. Buna göre ilgili rivayetin farklı metinleri şöyledir.

T2038	إِلَّا وَضَعَ لَهُ شِفَاءً - أَوْ قَالَ - دَوَاءً، إِلَّا دَاءً وَاحِدًا	لَمْ يَضَعْ دَاءً	قَالَتِ الْأَعْرَابُ : يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَلَا نَتَدَاوَى ؟ قَالَ : " نَعَمْ. يَا عِبَادَ اللَّهِ، تَدَاوُوا، فَإِنَّ اللَّهَ
ED3855	إِلَّا وَضَعَ لَهُ دَوَاءً، غَيْرَ دَاءٍ وَاحِدٍ : الْهَرَمُ	لَمْ يَضَعْ دَاءً	يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَلَا نَتَدَاوَى ؟ فَقَالَ : " تَدَاوُوا ؛ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ
İ3436	إِلَّا وَضَعَ مَعَهُ شِفَاءً، إِلَّا الْهَرَمَ	لَمْ يَضَعْ دَاءً	هَلْ عَلَيْنَا جُنَاحٌ أَنْ لَا نَتَدَاوَى ؟ قَالَ : " تَدَاوُوا عِبَادَ اللَّهِ ؛ فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ
A18454	إِلَّا وَضَعَ لَهُ دَوَاءً، غَيْرَ دَاءٍ وَاحِدٍ الْهَرَمُ	لَمْ يَضَعْ دَاءً	يَا رَسُولَ اللَّهِ، نَتَدَاوَى ؟ قَالَ : " نَعَمْ، تَدَاوُوا ؛ فَإِنَّ اللَّهَ

⁴⁶⁸ T2038.

⁴⁶⁹ A10046.

A18455	إِلَّا أَنْزَلَ مَعَهُ شِفَاءً، إِلَّا الْمَوْتَ وَالْهَرَمَ	لَمْ يُنْزَلْ دَاءٌ	تَدَاوُوا عِبَادَ اللَّهِ ؛ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ
A18456	إِلَّا أَنْزَلَ لَهُ شِفَاءً، عَلِمَهُ مَنْ عَلِمَهُ، وَجَهَلَهُ مَنْ جَهَلَهُ	لَمْ يُنْزَلْ دَاءٌ	يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَتَدَاوَى ؟ قَالَ : " تَدَاوُوا ؛ فَإِنَّ اللَّهَ

Hadisi Üsame'den (r.a) Ziyad aktarmış, ondan da 5 ravi nakletmiştir. Bu ravilerden Eclah (A18456) ve İbn Ziyad (A18455) أنزل fiili ile شفاء kelimesini tercih etmiş, geride kalan Süfyân (İ3436), Ebu Avane (T2038) ve Şu'be (ED3855-A18454) وضع fiilini tercih etmiştir. Süfyân شفاء kelimesini tercih ederken Şu'be ise دواء ile aktarmaktadır.

Ebu Avane tarikinde ise (tereddüt eden Ebu Avane de olabilir Bişr de) bu iki kelime arasında kalmıştır. Genel hatlarıyla bakıldığında hadiste bir farklılık yoktur. Rivayetin olağan sürecinde meydana gelebilecek tabii değişimler meydana gelmiştir. Bu durum bir belirsizliği, güvensizliği değil, aksine hayatın doğal akışında metinde yer alan değişkenliklerle hadislerin aktarıldığına işaret ve hadislerin Hz. Peygamber'in (sav) vefatının ardından epey yıl sonra türedi olarak ortaya çıktığı iddiasında da aleyhte delildir.

Konuya dair bir başka örnek de Ebû Hüreyre kanalıyla Ebû Salih'ten 'Ameş'in yaptığı rivayet tir. *"Elbette sizden birinizin ipini alıp dağa giderek odun toplaması, ardından bunları satıp kazancını yemesi kendisi için daha hayırlıdır"* anlamındaki rivayet 'Ameş'in öğrencisi Hafs b. Ğıyâs> Amr b. Hafs tarafından Buhârî'nin *Sahîh*'inde rivayet edilmekte, yine 'Ameş'in talebesi İbn Nümejr tarafından da *Müsned*'de rivayet edilmektedir.⁴⁷⁰ İki rivayetin lafızları büyük ölçüde aynıdır. Bu benzerlik ortak râvilerden kaynaklanmaktadır. Bu iki rivayetin yanı sıra aynı hadis Ebû Hüreyre'den Ebû Salih dışında Ebû Ubeyd Sa'd b. Ubeyd ez-Zührî'den (98)⁴⁷¹, Kays b. Ebû Hâzim'den (84)⁴⁷², Abdurrahman b. Hürmüz el- 'Arec'den (117)⁴⁷³, Said b. Yesar'dan

⁴⁷⁰ B1480; A10437.

⁴⁷¹ B2374, 2074; M1042; N2584.

⁴⁷² M1042; T680; A7986.

(117)⁴⁷⁴ gelmektedir. Bu rivayetlerin lafızları konumuz olan rivayetle aynı değildir. ‘Ameş rivayetleri ise bu metinlerle kıyaslandığında kendi içinde birbirine yakın olduğu görülür.

‘Ameş rivayetlerinin Buhârî *Sahih*’inde geçen tariki meşkûk, Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde geçeni ise meşkûk değildir. En azından ‘Ameş sonrasındaki bir râvîden bu şekkin kaynaklandığını düşünmek mümkündür. Bu da Buhârî rivayetinde Hafs b. Ğıyâs ve oğludur. Daha önce Hafs b. Ğıyâs’ın şekke düştüğü tespit edildiği için bu rivayette de şekke düşenin yine Hafs olduğunu ifade etmekte bir sakınca gözükmemektedir. Hafs’ın buradaki şekki de rivayete daha çok lafız odaklı yaklaştığını ve tahammül esnasında duyduğunu aynen ifade etme isteğini hatıra getirmektedir. Meşkûk kısım لأن bölümüdür. Cezmle yapılan rivayette burası İbn Nümeyr tarafından الجبل فيأتى olarak söylenmiştir. Bu durumda iki rivayetten birinin mana rivayeti ile geldiği için cezm, diğerinin lafza da önem gösterdiği için şekkle rivayet edildiği açıktır. Kaldı ki bu şekk hadisin doğrudan anlamına etkisi olan bir durum değildir. O halde bu durum, şekkin, hadisi lafız rivayetine daha fazla yaklaştırdığı, hadislere bir emanet gözüyle bakıldığı ve dolayısıyla bu hassasiyetin bir sonucu olarak ortaya çıktığını düşündürmektedir. Buna göre rivayetlerde bulunan benzer şek olguları güven problemi doğurmamaktadır.

d. Tekil ve Çoğul İfadelerde Şekk

Hadisin anlamına etki etmemesine rağmen hadisin lafızları arasında yer alan aynı kelimenin hem tekili hem de çoğulu arasında yer alan şek lafızlarına rastlanmaktadır. Özünde bu lafızların manaya etkisi olmamasına karşın bu şekilde rivayet edilmesi lafız rivayetine/orijinal metne yaklaşma arzusu ve hadisin edasındaki emanet bilincidir. كَانَ

ifadesini⁴⁷⁵ tashîf

olarak değerlendirmek mümkün ise de her iki lafzın da rivayete konu olması, ifade

⁴⁷³ N2589; MU2853; A7317.

⁴⁷⁴ A7490.

⁴⁷⁵ B3695.

edilen durum adına önemlidir. Kezâ - يَغْنِي اللَّبَنَ - حَتَّى أَنْظُرَ إِلَى الرَّيِّ بَيْنَا أَنَا نَائِمٌ ؛ شَرِبْتُ - حَتَّى أَنْظُرَ إِلَى الرَّيِّ B3681.⁴⁷⁶ de durum böyledir. أَوْ: فِي أَظْفَارِي

e. Yaklaşık ve İhtiyatlı İfadeler

Hadisin içeriğine bakıldığında meşkûk ifadelerin bir kısmı da Türkçemizde tahmini olarak, aşağı-yukarı, muhtemelen gibi lafızlarla ifade ettiğimiz anlamlara gelmektedir. Her dilde benzer ifadeler mevcuttur. O dilde bu tür ifadelerin bilgi değeri açısından şüpheli olup güveni sorgulanmamaktadır. Bu ifadelere genel anlamda konuya çok etkisi olmayan kayıtlar gözüyle bakıldığı açıktır. Hadis metinlerinde göze çarpan bu tür rivayetlerin sayısı epey fazladır.

أَوْ نَحْوَهُ، أَوْ كَلِمَةِ نَحْوَهُ، تَارِظًا أَوْ كَمَا قَالَ أَوْ كَمَا قَالَ أَوْ مِثْلَهُ gibi ifadeler de ihtiyat anlamı çerçevesinde bu grupta değerlendirilmelidir.

Klasik literatürde tahdidi olarak ifade edilen aynı zamanda da Türkçemizde de “ya şu ya bu” gibi şekillerde ifade ettiğimiz, üçüncü halin mümkün olmadığı bu iki şeyden biri diye aktardığımız lafızlar için kullanılan şekk lafzı أَوْ ve وَإِمَّا gibi bu manada değerlendirilmelidir. Yani metindeki “Hz. Peygamber (sav) (hocam) amma onu dedi amma bunu dedi, emin değilim.” şeklindeki açıklamaları gibi.

f. Hadisin Asli Konusundan Olmayan Konulardaki Şek

Hadislerde, hükümlerin kendisinden çıkarıldığı bir ana omurga ve bu hükümlere doğrudan etki eden kayıtlar vardır. Bu konulardaki belirsizlik veya şek hadisin anlamına da etki eder. Hadis mana itibariyle kapalı hale gelir ve anlaşılmaz. “Hadisin asli konusundan olmayan” ifadesiyle söylemek istediğimiz şey bu konuların dışında kalan, hadisin anlamına etki etmeyen, tâlî unsurlar, kayd-ı gayr-i ihtirazî ya da kayd-ı vuku’î denilen sıfat, adet, yer, zaman gibi detaylardır. İlgili örneklerin rivayetlerdeki dağılımı, tespit ettiğimiz oranlarda kitaplar üzerinden görülecektir. Bu türden tereddütler ve orta çıkan durum tenevvü’ ihtilafı olarak nitelenebilir.

⁴⁷⁶ B3681.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HADİS TARİHİNDE ŞEKKÜ’R-RÂVÎ
VE
ŞÜPHEYE DÜŞEN BAZI RAVİLER

Hız. Peygamber'in (sav) vefatından sonra onun dizi dibinde yetişen pek çok sahabe dünyanın dört bir yanına dağılmış ve İslam Medeniyeti inşasında önemli görevler üstlenmiştir. Nebevî asrı takiben sahabe devrinde görevli sahabiler, bulundukları ortamlarda Kur'an, hadis ve bunların doğrultusunda fıkıh – akaid ilmi halkaları kurmaya başlamıştır. Nitekim Medine'de, sahabeden Hz. Ömer (23), Übey b. Ka'b (33), Zeyd b. Sabit (45), İbn Ömer (73) Ebû Said el-Hudrî (74) gibileri tabiinden Said b. Müseyyeb (94), Urve b. Zübeyr (94) Süleyman b. Yesar (107) gibi isimleri yetiştirmiştir. Mekke'de İbn Abbas (68) Abdullah b. Zübeyr (73) gibi sahabe Said b. Cübeyr (94) Mücahid b. Cebr (103), İkrime (105), Tâvus b. Keysan (106), Ata b. ebû Rebâh (114) gibi isimlere hocalık yapmışlardır. Basra'da bulunan Ebû Musa el-Eş'ari (42) İmrân b. Husayn (52), Semüre b. Cündeb (60), Enes b. Mâlik (93) gibi sahebeler de Muhammed b. Sîrîn (110), Hasan el- Basrî (110), Katâde b. Diâme (117) gibi isimlerin yetişmesinde etkili olmuştur. Kûfe'ye bakıldığında sahabeden Abdullah b. Mesud (32), Huzeyfe b. Yeman (36) Berâ b. Âzib (71) tabiinden Mesrûk b. Ecdâ' (63), Alkame b. Kays'ı (62) yetiştirmiştir. Hadis ilmi özelinde ise bu isimlerin rivayet anlayışları, ilk usul bilgileri sonraki nesillere aktarılmıştır. Rivayetlerin nasıl değerlendirileceği ve aktarılacağı ile ilgili esaslar, rivayette öngörülen şartlar bu ana damar üzerinden belirlenmiştir.⁴⁷⁷

A. KİTABET MESELESİ VE ŞEKKÜ'R-RÂVÎ

Hadis tarihinde tedvin öncesi ve sonrasında, yazılı rivayet örneklerini görmek mümkündür. Her ne kadar Hz. Peygamber'in hadislerinin yazımı hakkında farklı rivayetler nakledilse de en nihayetinde konu özel olarak bazı sahabilere tanınmış bir iznin varlığına bağlanmaktadır.⁴⁷⁸ Nitekim Hz. Peygamber'den (sav) hadis yazımı hakkında izin anlamına gelen rivayetlerle süreç içerisinde söz konusu nakil faaliyeti hız

⁴⁷⁷ Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan, 2019).

⁴⁷⁸ Bu hususta yasak ve emir içerikli farklı rivayetler nakledilmiştir. Rivayetlerdeki bu farklılık, yazım yasağının umumi olup mutlak olmayışı, özel olarak bazı sahabilere yazı izni yolunun açılmış olması ile açıklanmıştır. Nevzat Aşık, *Sahabe ve Hadis Rivayeti* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 211 vd.

kazanmıştır.⁴⁷⁹ Sahabe devrine kadar uzanan bu sürecin ilk örnekleri hadisleri yazan sahabilerle kendisini göstermiştir.⁴⁸⁰ Bu bağlamda Amr b. Hazm el-Ensârî'ye verilen belge, Enes b. Mâlik, Hz. Ömer vesikaları ile Abdullah b. Amr, Semüre b. Cündep sahifeleri yazılı kaynakların ilk örnekleridir denebilir.⁴⁸¹

Sahabe döneminde her ne kadar hadis yazan râvîler rivayet nüshalarını, ileriki nesillere aktarmak için yazmamışlarsa da hadis yazıcılığının varlığı sabittir. Hafızadan rivayet etmeyi esas kabul edip, hadisi daha iyi zapt etme ve olası bir karışıklıkta hafıza ile kitabı mukabele etme durumunda kullanılabilmesi için hadislerin yazıldığı ifade edilebilir. Abdullah b. Amr'ın hadis nüshaları ile ilgili açıklaması bu yöndedir.⁴⁸² Ancak tüm sahabenin kitabet konusunda görüş birliğine vardıklarını söylemek mümkün değildir. Hatta öncesinde yazdığı halde daha sonra hadislerini, Tevrat'ta olduğu gibi Kur'an'da da tahrifat olabilir tehlikesi, kitaba itimat sebebiyle hafızanın tümünden önemsenmeyeceği korkusu sebebiyle hadis mecmualarını imha eden sahabiler olmuştur. Hz. Aîşe'nin *"Babam 500 kadar hadis yazdı daha sonra da imha etti."* demesi, Abdullah b. Amr'ın *"Malım ve çocuklarım olmasaydı da keşke şu yazdıklarımı silmeseydim."* sözü bu konuda örnektir. Bu şekilde cüzünü imha eden ya da en azından, vefatına yakın imha edilmesini vasiyet eden sahabilerin sayısı da az değildir.⁴⁸³ Hadislerin yazılmasına karşı gösterilen bu olumsuz tavır sonraki devirlerde de sürdürülmüştür. Örneğin; Alkame (62) hadislerin yazılmasını sakıncalı görmüş, İbrahim en-Nehaî hadis yazımına karşı çıkmıştır. Urve b. Zübeyr (94) ve Tâvus b. Keysân (106) kitaplarının yakılmasını emretmiştir.⁴⁸⁴

⁴⁷⁹ Mustafa Karataş, "Hadis Rivayeti Karşısında Sahabenin Tutumu", *Kuran Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi* 2/1, 5-18.

⁴⁸⁰ Hadis yazan sahabeler arasında Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Enes b. Malik, Abdullah b. Amr, Ebû Hureyre, Zeyd b. Sabit, Ebû Said el-Hudri gibi isimlerin bulunduğu 50 kadar sahabenin hadis yazmış olduğunu söylemek mümkündür. Konuyla alakalı detaylı bilgi için bkz. Ahmet Dayhan, "İlk Dönem Hadis Tarihinde Mânâ İle Rivâyet Meselesi", *İslami Araştırmalar* 13/1 (2000), 93.

⁴⁸¹ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 81-86.

⁴⁸² Nitekim Abdullah b. Amr *Ben Hz. Peygamber'den (sav) duyduğum herşeyi ezberlemek amacıyla yazıyordum* derken bu hususa dikkat çekmektedir. Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İFAV, 2014), 32.

⁴⁸³ Haîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, 39, 58, 60.

⁴⁸⁴ Sait İnan, "Tabiûnun Kitâbet Karşısı Duruşunun Kritiği", *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* 17/2 (2022), 176, 178, 179, 181.

Kitabetü'l-hadisın yaygınlık kazanması ve yavaş yavaş tedvin sürecine geçilmesiyle birlikte kitabete dair birtakım kuralların belirlenmesi gerekmiştir. Öncesinde hafızaya alternatif başka araçların bulunmaması nedeniyle yaygınlık kazanan şifahi rivayetin tabiatı gereği meydana gelen problemler unutmama, tereddüt etme, farklı zamanlarda farklı rivayet, hafızanın zayıflığı vb. durumlar iken kitabete geçilmesiyle birlikte yazım kaynaklı başka hataların ortaya çıkması söz konusu olmuştur. Bu rivayet tarzının olumsuz sonucunun yanı sıra başka açıdan bakıldığında hadislerin yazıldığı nüshalar, zikri geçen problemlere karşı da önleyici tedbir olmuştur. Râvî hadisi rivayet ederken takıldığı, tereddüt ettiği ya da net cevap vermediği durumlarda kitabına müracaat ederse hafızasını tazeleyebilir. Bu durumun nasıl yaşandığını göstermek, ayrıca ravinin nasıl tereddüt ettiğini göstermek için şu örnek kayda değerdir. Hadisleri yazmakla beraber genelde hafızasından rivayette bulunan Abdullah b. Amr bir gün İstanbul'un fethi ile alakalı bir hadisi rivayet ederken bazı lafızlarda tereddüt etmiştir. Şehir Heraklios'un şehri miydi yoksa Kostantiniyye miydi? Bunun üzerine rivayetlerini sakladığı sandığı getirmiş ve “*önce Heraklios'un şehri fethedilecek*”⁴⁸⁵ diyerek tereddütünü gidermiştir.⁴⁸⁶ Bir an için, bu olayın, kitabını imha ettikten sonra gerçekleştiğini düşünecek olursak başvuru yapacağı bir kitabı bulunmadığından sadece hafızadan nakilde bulunmak zorunda kalacaktır. Sonuçta hadisi قسطنطينية أو هرقليس şeklinde rivayet edecekti. Bu örnek üzerinden kitaba müracaatın şekkü'r-râvînin önüne geçtiği söylenebilir. Hicri 126-150'den sonra şekki tespit edilen ravi sayısındaki sert düşüşün⁴⁸⁷, kitabetin rivayetlerin zaptı konusunda başat rol oynadığını gösterdiği söylenebilir.

Tedvin sürecinde hafıza ve kitap birbirinden ayrı düşünülmemiş her ikisi de sağlam bir rivayet sisteminin ayrılmaz bir parçası kabul edilmiştir. Bu doğrultuda rivayetlerin yazılmasını ve hadis nüshalarının ortaya çıkmasını destekleyen âlimlerin sayısı az değildir. Hz. Peygamber'in (sav) ezberinin zayıflığından yakınan bir sahabeyle “*Elinden*

⁴⁸⁵ D503; A6645.

⁴⁸⁶ Yücel, *Hadis Tarihi*, 32.

⁴⁸⁷ 126-150 arasında 78 olan sayı 151-175 arasında 33'e düşmüştür.

yardım al”⁴⁸⁸ demesi bu kişiler tarafından kaynak gösterilmiştir. Yazıya “*İslam’ın lambaları*” diyen Ahmed b. Hanbel ve “*Mürekkebin köpüğü sayesinde akıllar muttali olur*” diyen Hişâm b. Hakem de ilmin yazıya geçirilmesi taraftarıdır.⁴⁸⁹ Suhufiler için söylenen “*Mürettebaat artınca gemi batar*” sözünün sahibi Süfyân es-Sevrî aynı zamanda “*Hokka büyük bir sermayedir.*” demektedir.⁴⁹⁰ Sevrî’nin bu iki sözü, rivayette problemle karşılaşıldığı anda hafızanın kitaba, kitabın da olası tehlikelere karşı hafızaya duyduğu ihtiyacı şeklinde yorumlanabilir. Buna göre hafıza, kitapta yer alan muhtemel yazım hatalarına (tashîf) engel olurken kitap da hafızadan rivayette hatırlamama ihtimaline karşı garantörlük yapmaktadır. Buna göre musahhaf meşkûk rivayetlerin tereddüt anında kitaba müracaatla ortaya çıktığını söylerken, şekil itibariyle birbirine benzemeyen meşkûk lafızların da hafızaya itimat ya da başvuru yapılacak kaynağın bulunmaması sonucu meydana geldiğini düşünebiliriz.

Kitaba itimat ederek rivayette bulunan ya da ilmi bizzat hocadan değil kitaptan alan râviler için ayrıca kısıtlamalar getirilmiştir. Hafızanın tümünden terkedilmesi halinde bu ravilere ciddi eleştiriler yapılmıştır. Evzâî’nin “*Bu ilim hocalardan alındığında şerefli idi, kitaplara yazılınca ehil olmayanlar da işin içine karıştı*” sözü tekrar hatırlanmalıdır. Bu durum tashîf konusu altında zikredilen isimler üzerinden düşünüldüğünde tedvinin olumsuz yönü ortaya çıkacaktır. Yani hadis kitabetinin yaygınlaşması ile birlikte hocadan sema’ını unutan raviler kitaptan rivayette karışıklık yaşadıklarında hata yapmışlar ve musahhaf-meşkûk rivayetler bu zeminde ortaya çıkmıştır. Kitabın metni korumasının yanı sıra bu şekilde hataya ihtimalli oluşu hadis kitabetinde belli kriterleri ortaya çıkarmıştır. Şu hususlar, kitabet hususundaki tedirginliğin tarihteki konumuna ışık tutmaktadır. Yazım faaliyetlerinde dikkat edilmesi gereken kriterler ise şunlardır: Kullanılacak mürekkebin renginin siyah, yazı aletleri, kalemin kendisiyle açılacağı bıçağın saf çelikten ince ağızlı ve keskin olup başka işte kullanılmaması, yazımın gerçekleştiği her mecliste meclis kayıtlarının tutulması, isimlerin harekelenmesi ve en önemlisi nüsha mukabelesi yapılması gerekir. Öne sürülen bu şartlar, rivayet esnasında

⁴⁸⁸ Ebû’l-Hasan Nûreddîn ‘Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-Heysemî, *Mecma’u’z-Zevâid ve Menba’u’l-Fevâid*, thk. Hûsâmeddîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetu’l-Kudsî, 1414/1994), 8/181.

⁴⁸⁹ Çakan, *Hadis Öğrenimi -Tarihî ve Güncel Boyut-*, 58.

⁴⁹⁰ Çakan, *Hadis Öğrenimi -Tarihî ve Güncel Boyut-*, 58.

ortaya çıkabilecek hata riskini en aza indirmek için geliştirilmiştir.⁴⁹¹ Çünkü nüsha mukabelelerinin yapılması, gerekli görülen yerlerin harekelenmesi gibi göz ardı edilmemesi gereken şartlar hadislerin orijinal halini koruyacaktır. Bu bakımdan Hatib el-Bağdadî yazım esnasında kullanılan yazının mutlaka itina ile yazılması gerektiğini vurgularken İbrahim b. Abbas kötü yazan kalem asi bir evlada, mukabele yapılmayan nüshayı da Yahya b. Kesir, def-i hacette istincâyı terk etmeye benzetmektedir.⁴⁹² Kitaptan rivayette bulunanlar (ya da en azından kitaptan mütalaa-müzakere yapanlar) bu kurallara riayet etmeden nakilde bulunmaları takdirde okuma kaynaklı tereddütlere neden olacaktır. Musahhaf-meşkuk rivayet adını verdiğimiz bu türden pek çok örneğe rastlanmaktadır.⁴⁹³

Benzer bir şekilde bir râvînin hafızadan rivayet ettiği bilinse de onun hadis meclisinden önce rivayetlerini mütalaa edeceği, kendisi için gerek bir nüsha gerek hadis notları halinde rivayetlerini yazdığı kitapları olabilir. Bu hadis mecmuasına rivayetlerini kaydetme düşüncesinin altında, hocanın hadis meclisi öncesinde bu notlarına bakarak hazırlık yapması, hafızadan rivayetini güçlendirmek için yazıya başvurması yatmaktadır.⁴⁹⁴ Tam hatırlayamadığı rivayetler için nüshasına müracaat ettiğinde tereddüt ettiği kelimeleri tashîf yaparak okuyabilir.⁴⁹⁵ Bu durumda kararsız kaldığı bölümü musahhaf meşkûk olarak yapacaktır. Şekkü’r-râvî - tashîf çerçevesinde tespit edilen, hatırı sayılır yoğunlukta rivayetler bu ihtimalin doğruluğunu artırmaktadır. Bu ravilerin gerek yaşadığı dönem gerek musannif olma durumları hadis tarihinde kitabet gibi gelişmeler paralelinde yeni problemlerle karşı karşıya kalındığını kanıtlamaktadır.

⁴⁹¹ Çakan, *Hadis Öğrenimi -Tarihî ve Güncel Boyut-*, 58-60.

⁴⁹² Çakan, *Hadis Öğrenimi -Tarihî ve Güncel Boyut-*, 61-61.

⁴⁹³ Musahhaf-meşkûk rivayetlerle ilgili örnekler “Tashîf” başlığı altında verilmiş olup meşkûk rivayetler arasındaki orana “Tasnif devri rivayet mahsulleri ve Şekkü’r-râvî” başlığı altında temas edilmiştir.

⁴⁹⁴ Konuyla alakalı hem Eyyûb es-Sahtiyânî hem de Saîd b. Ebû ‘Arûbe ile ilgili kaynaklara atıf yapılmış, bu isimler üzerinden konu incelenmiştir.

⁴⁹⁵ 19 tariki incelenen مثل البخيل والمتصدق hadisinde meşkuk rivayetlerin medarı Süfyan b. Uyeyne’dir.

Süfyan rivayetleri bir kenarda tutulduğunda rivayetlerin yarısı جبتان ile diğer yarısı ise جنتان ile gelmiştir. Her iki lafzın da diğer tariklerde Süfyan’ın hocaları tarafından rivayet edildiği düşünüldüğünde bu hususta emin olamaması sonucu Süfyan tarafından hadis meşkuk aktarılmıştır denilebilir. Ayrıca Meşkûk olan Süfyan rivayetleri dışındaki metinlerin de bir kısmının جبتان bir kısmının da جنتان ile gelmesi bu rivayetin musahhaf olduğunu kanıtlamaktadır.

B. HADİS TARİHİ DÖNEMLERİ VE ŞEKKÜ'R-RÂVÎ

1. Hadis Tarihinde Şekkin Dağılımına Genel Bakış

Hadislerin rivayeti dönemden döneme farklılık arz etmektedir. İlk devirde Hz. Peygamber'le (sav) sahabe arasında kimse bulunmazken daha sonraki dönemde tabiin ile Hz. Peygamber (sav) arasında bir sahabe hatta bazen de bir tabiin bile bulunabilmektedir.

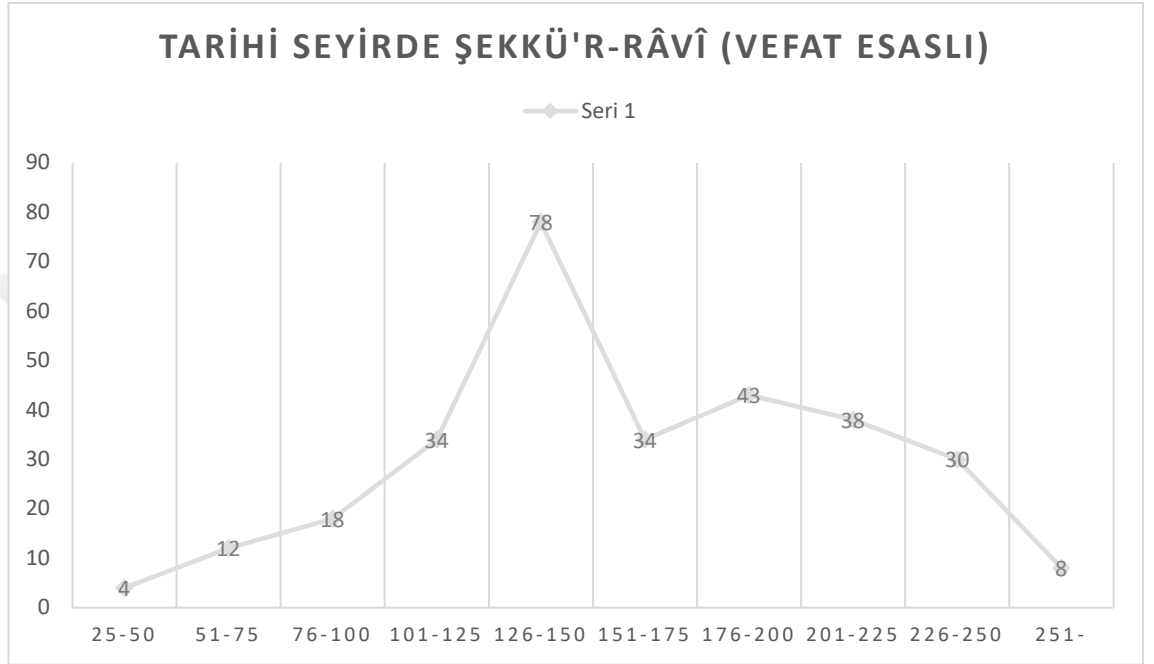
Hz. Peygamber'le (sav) aralarında kimse bulunmayan sahabe neslinde bazı sebeplerden dolayı şekke düşen ravi sayısı düşüktür. Sadece, sahabenin ilgili olayla alakalı tam hatırlayamadıkları ya da aşağı yukarı anlamında yer verdikleri (takribî) ifadeler meşkûk şekilde kendini göstermiştir. Tarih ilerledikçe Hz. Peygamber'le (sav) ravinin arasındaki kişi sayısı artmış, rivayet ağlarının gelişimiyle isnad her geçen dönem yanal büyümeye gitmiştir. Bu büyüme, hadis râvîsi sayısında ciddi artışın olduğu anlamına gelmektedir. Sahabe râvîsi bir iken tabiinde üç, sonraki dönemlerde ise on, daha sonra yirmi-otuz gibi rakamlarla ifade edilir hale gelmiştir.⁴⁹⁶

Hadis tarihinde şekkin nasıl bir süreçten geçtiğini görmek, tedvinin şekke etkisini tespit etmek ve dönem dönem hadis rivayetinde meydana gelen değişimlere yakından bakabilmek için öncelikle çalışmamızda elde ettiğimiz verileri ve ulaştığımız sonuçları somut hale getirmemiz mümkündür. Özel olarak araştırılıp tespiti yapılmaksızın sadece şekki bilinen ravilerin ve meşkûk rivayetlerin ele alınması, şekkü'r-râvî alanında yapılacak araştırmayı verimsiz hale getirecektir. Buna ancak, mümkün oldukça şekke düşen ravileri listeleyp şekkin tarihteki durumunu dönemler üzerinden ve gözle görülür şekilde ravilerin vefatları aracılığı ile göstererek engel olunabilir. Bu sebeple ravilerin vefat bilgisini önce yirmi beşer yıllık arayla bölünmüş bir tabloda göstereceğiz. Her biri bir jenerasyona tekabül eden bu bölümlerde yer alan ravi sayısını belirteceğiz.

Hz. Peygamber'den (sav) uzağa gittikçe yani araya giren ravi sayısı arttıkça şekte bir değişme olup olmadığını sorgulamak için tabaka sistemi kullanılacaktır. Tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemini daha detaylı inceleyen ve keskin sınırlarla ayıran bu metot her kuşak değişiminde genel ravi sayısındaki değişimi de (yanal büyüme) gösterdiği için şekkü'r-

⁴⁹⁶ Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış* (İstanbul: Ensar, 2013), 148.

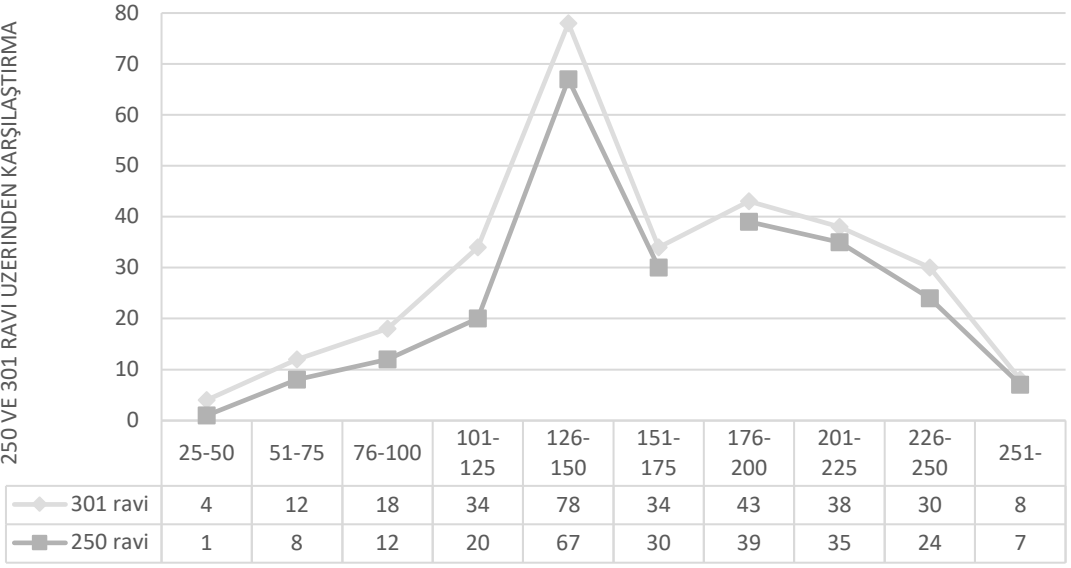
râvînin gelişimini/durağanlığını daha net okuma fırsatı sunacaktır. Tezde, önce şekke düşen 250 ravinin tespiti yapılmıştır. Ardından ihtiyat gereği daha fazla ravinin şekke düşmüş olabileceği düşüncesiyle araştırılmaya girilmiş neticede 301 ravinin şekki tespit edilmiştir. Önce son durum (301 ravi) paylaşılacak, ardından ilk ve son durum grafikte kıyaslanacaktır.⁴⁹⁷ Tarihi seyirde şekkin genel dağılımı şu şekildedir.

⁴⁹⁷ İlk grafik ve ikinci grafikte görüleceği üzere bir değişme söz konusu olmamıştır. Bu durum tarihi seyirde şekke düşen ravilerle ilgili tespitlerimizin doğruluğunu vurgulamaktadır.

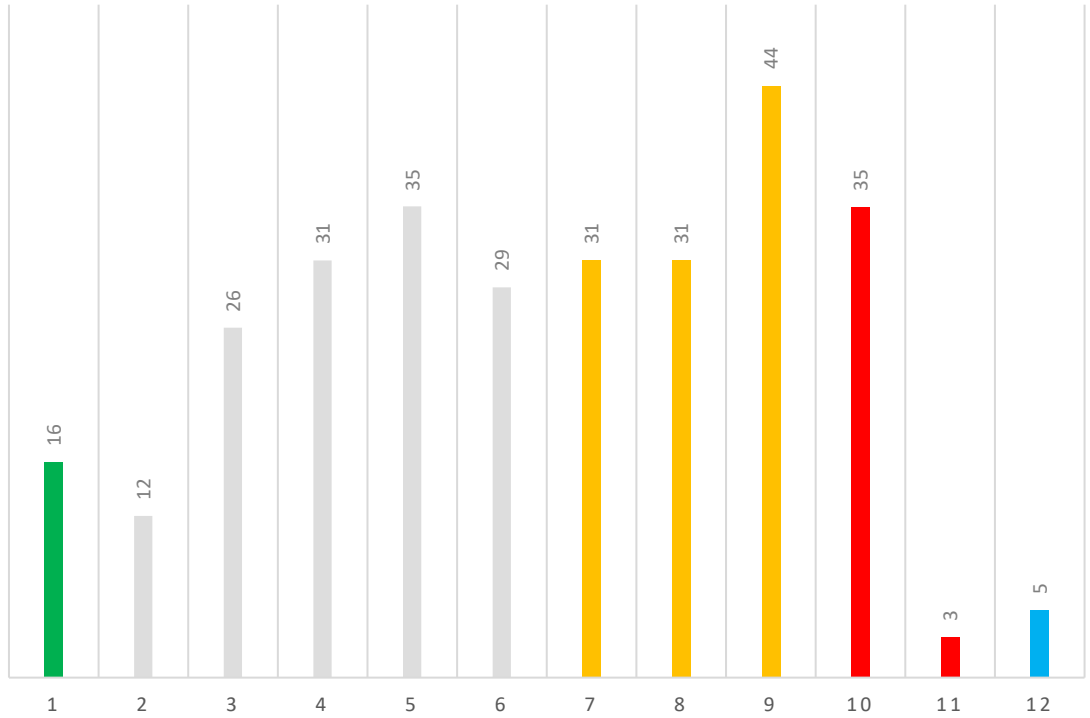
TARİHİ SEYİRDE ŞEKKÜ'R-RÂVÎ (VEFAT ESASLI)

250 VE 301 RAVİ ÜZERİNDEN KARŞILAŞTIRMA

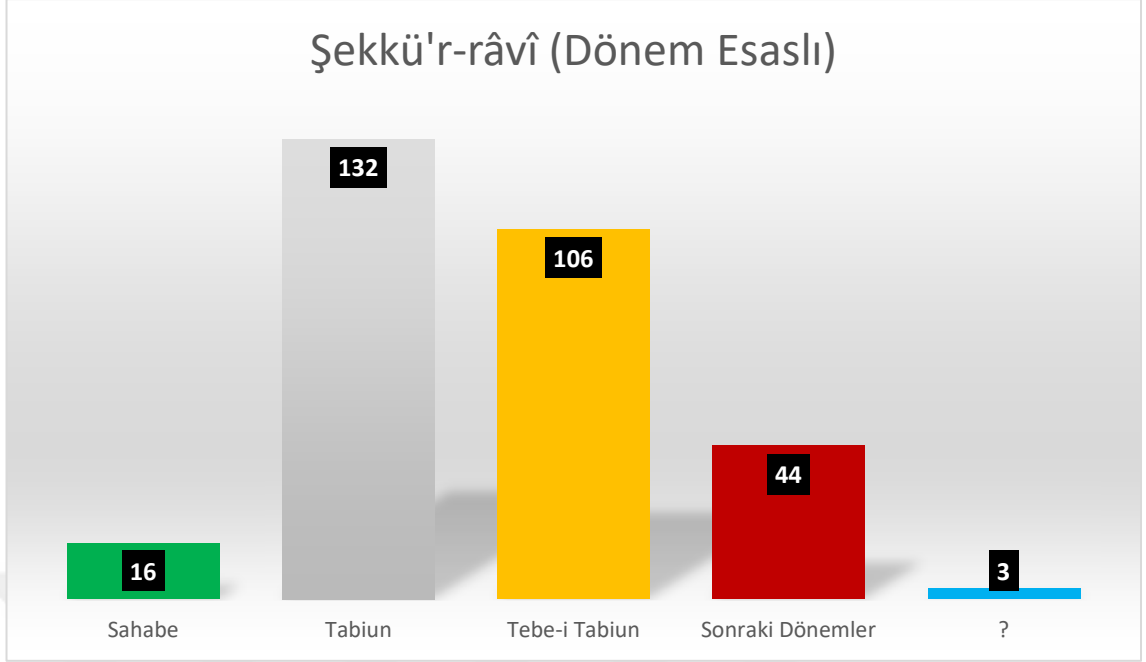

ŞEKKÜ'R-RÂVÎ (TABAKA SİSTEMİ ESASLI)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Şekkü'r-râvî (Dönem Esaslı)

a. Sahabe Devrinde Şekk ve Sebepleri

İsnad zincirinde ilk sırada yer alan ve hadis tarihinin ilk talebelerini oluşturan sahabe nesli (r.a) Hz. Peygamber'in (sav) ağzından çıkan her kelimeyi zapt konusunda üstün gayret sergilemişlerdir. Konuya ilişkin en bilinen örnek Hz. Ömer'in (r.a) ensar komşusu ile nöbetleşe hadis meclisine katılımı⁴⁹⁸ ve Ebû Hüreyre'nin (r.a) hadisleri zaptetme hususunda Hz. Peygamber'den (a.s) dua istemesidir.⁴⁹⁹

Sahabenin meşkûk rivayetlerdeki tavrı dikkatle incelendiğinde şekkin zapt probleminden kaynaklanmadığı görülür. Nitekim ulaşabildiğimiz kadarıyla Kütüb-i Tis'a'da şekki tespit edilen râvîlerden %5'i sahabe neslinde yer almaktadır. Bu meşkûk rivayetlerde daha çok Türkçe'mizde üç aşağı beş yukarı tarzında söylenen (takribî) ihtimalli lafızların yer aldığını söylemek gerekir. Ayrıca rivayetteki meşkûk kısım hadisin anlamına etki etmemektedir. Zira bir hadisin rivayet edilme sebepleri arasında; bir durumu, hükmü, olayı nakletme vardır, meşkûk kısımlar buralarla ilgili değildir. Şek

⁴⁹⁸ B89, B2468; benzer bir örnek de Ebû Musa el-Eş'arî'de (B567) ve Sa'd b. Malik'de de (A11252) görülebilir

⁴⁹⁹ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Hüreyre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/160-167.

daha çok aktarılan şeyin vasfına yöneliktir.⁵⁰⁰ Şu hâlde takribi ifadeler hadisin asıl konusunda değil daha çok yer ve zaman gibi detaylarda yer almaktadır.

Şekki tespit edilen sahabeden vefatı en eski olan Abdullah b. Mesud (32) en son vefat edeni ise Enes b. Mâlik'tir (93). Sahabe neslinde şekki tespit edilen tüm râvîlerin vefat tarihi ortalaması ise h. 62.4'tür. Bu, şekke düşen sahabilerin Hz. Peygamber'den sonra ortalama 53 yıl daha yaşayıp rivayet sahasında bulunan sahabilerden oldukları anlamına gelir. Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra uzun bir müddet yaşamış olma şansını elde eden bu isimlerin, yaşadığı olayları ilk andaki gibi aktaramaması doğaldır. Çünkü asr-ı saadette şahit oldukları olayların üzerinden uzun yıllar geçmiş, buna bağlı olarak rivayette tereddüt etme ihtimali artmıştır. Şekki tespit edilen Zeyd b. Erkâm'ın da (68) O'ndan sonra uzun bir müddet yaşaması, kendisine sorulduğunda, hadis rivayetinin zor iş olduğunu, yaşlandığını ve bazı şeyleri unutmuş olabileceğini söylemesi⁵⁰¹ bu durumu destekler niteliktedir.

Sahabenin rivayetteki tereddüdüne neden olan temel sebeplerden biri de rivayet sayılarıdır. En fazla hadis rivayet eden sahabilerin başında Ebû Hüreyre (5374 hadis), onu takiben 2'nci sırada İbn Ömer (2630 hadis), 3'üncü sırada Enes b. Mâlik (2286 hadis), 4'üncü sırada Aişe (2435 hadis), 5'inci sırada Abdullâh b. Abbâs (1710 hadis) 6'ncı sırada Câbir b. Abdullâh (1540 hadis) 7'inci Ebû Said el-Hudrî (1170 hadis) gelmekte olup muksirûn sahabe olarak bilinen bu yedi ismin de şekki tespit edilmiştir. Muksirûna ek olarak yine fazla rivayeti sebebiyle şekke düştüğünü söyleyebileceğimiz isimler en fazla rivayeti bulunanlardan 8'inci sırada Abdullâh b. Mes'ud (848 hadis), 9'uncu sırada Abdullah b. Amr (700 hadis) 13'üncü sırada Ebû Musa el-Eş'arî (360), 14'üncü sırada Berâ b. Âzib (305), 15'inci sırada Ebû Zerr el-Ğıfârî (281), 20'nci sırada İmrân b. Husayn, 35'inci sırada Semüre b. Cündeb, 39'uncu sırada Abdullah b. Ebû Evfâ yer almaktadır.⁵⁰² Toplamda 1300 kişilik bir sahabe ravisi arasından en çok rivayeti olan ilk 9 ismin rivayette tereddüt etmesi, geri kalanının da aynı listeden ilk 40

⁵⁰⁰ İbn Abbas'ın كلمة تشبهها أو نام العليم ve Hz. Aişe'nin gerdanlığının koptuğu yer hakkında إِذَا كُنَّا بِالْبَيْدَاءِ - أَوْ demesi gibi.

⁵⁰¹ M2408.

⁵⁰² Abdullah Özkul, *Sahabîlerin Hadis Rivayet Sayılarını Etkileyen Faktörlerin Analizi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 252-254.

içinde yer alması şaşırtıcı değildir. Rivayet edeceği malzemenin çokluğu hafızada yaşanabilecek bazı durumlara doğrudan etki etmektedir. Aynı aradan geçen uzun yıllar neticesinde rivayet malzemesi ilk andaki gibi aktarılamamıştır. Sahabe döneminde şekke düşen toplam ravi sayısı ise 16'dır.

b. Sahabe Devrinde Şekkin Az Olmasının Sebepleri

Sahabe rivayetlerinde şekkü'r-râvî olgusu diğer dönemlere oranla yok denecek kadar azdır. Bu doğal bir durumdur. Zira Hz. Peygamber'in (sav) fiilleri ve takrirleri sadedinde gelen ve hadisler arasında miktarca önemli bir yekûn oluşturan rivayetlerde ashap şahit pozisyonunda yer almıştır. Bu anlatıların metinlerini bizzat kendileri inşa etmiştir. Hal böyle olunca ne metin ne senet itibariyle *tam zapt etme veya lafızlarda tereddüt* gibi aktarım problemleri yaşanmamıştır. Ancak sahabe hadiste yer alan bölgeler arası mesafe, Hz. Peygamber'in (sav) ilgili olayda yanında bulunan kişi sayısı, metinde geçen zaman konusunda tereddüt etmişlerdir. Bu kararsızlıklarını yaklaşık (takribî) ifadelerle aktarmışlardır.⁵⁰³

Dönemin analizi adına hadis ilminde sahabenin adalet ve zaptına da değinmek gerekir. Tamamı udûl kabul edilirken her sahabenin anlayış düzeyleri ve hadisleri hafızada tutma kabiliyeti aynı olmamıştır. Bu bakımdan Hz. Peygamber'e (sav) isnad edilen sözlerle ilgili Hz. Aişe (r.a) gibilerinin itirazları durumu özetler niteliktedir. Nitekim Hz. Peygamber (sav) "*Benden duyduğunuzu aynen aktarın. Ola ki aktarılan aktarandan daha donanımlı bir anlayışa sahiptir*"⁵⁰⁴ sözünü, sahabenin bu farklılığını kastederek söylemiştir.

Sahabe devrinde şekkü'r-râvî örneğinin az olmasını şu maddelerle açıklayabiliriz.

- a. Âli isnada sahip olmaları,
- b. Rivayetlerinin, tanıklık ettikleri olaylarla ilgili olması, gördüklerini aktarmaları,

⁵⁰³ Örnek olarak şu rivayetler verilebilir. Hz. Peygamber'in (sav) en hayırlı nesli için *sonra onları takip edenler* diye iki defa mı söyledi yoksa üç defa mı?(B6695). Hz. Aişe'nin (r.a) *biz Beydâ'da ya da Zâtü'l Ceyş'te iken...*(3672). *...16 ya da 17 ay beyt-i makdis'e doğru namaz kıldı...* (B4486).

⁵⁰⁴ B7078.

- c. Hz. Peygamber'in (sav) kullandığı teşbih, istiare gibi dil unsurlarından etkilenmeleri ve bu unsurlarla kuvvet kazanan metinleri unutmamaları,
- d. Kendi başından geçen hadiseleri rivayet ediyor olmaları, Hz. Peygamber'in (sav) kendilerine dediklerini anlatmaları,
- e. Parlak ve temiz bir bilinçlerinin olması,
- f. Hadis rivayetinde tesebbüt.⁵⁰⁵

Bu sebeplere sahabenin büyük bir kısmının Arap asıllı olduğunu da eklemek gerekmektedir. Dönemde Arap toplumunun kültürel hayatındaki şifahi aktarım geleneği hadislerin uzun yıllar hafızada tutulmasına zemin hazırlamaktadır.⁵⁰⁶ Diğer dönemlere kıyasla sahabe devrinde şekk oranının düşük olmasının bir sebebi de rivayet ağı içerisindeki sayısal azlıktır. Nitekim sahabe râvîsi ve tabiin râvîsinin rivayet ağı içerisindeki konumu incelendiğinde isnadlar yukarıdan aşağıya doğru gelindikçe ciddi oranda genişleme yaşamaktadır. Sahabe râvîsi tek iken tabiun döneminde 2-3 sonraki dönemlerde ise ravi sayısı onlarla ifade edilmektedir. Bu durumun doğal sonucu olarak şekk, sayıca fazlalığın bulunduğu dönemlerde oransal olarak artacaktır.⁵⁰⁷

Sahabeden hadis rivayetinde bulunan ravi sayısı 1000 – 1300 arasındadır.⁵⁰⁸ Toplam sayıdan 16 ismin şekke düştüğü tespit edilmiştir. Bu ise %1.15 ile %1.5 arasında bir oranlamaya denk düşmektedir. Bu oran ise daha sonra temas edilecek hadis halkalarındaki oranlamalara göre daha azdır. Zikri geçen hususlar bu farklılığa etki etmiştir.

c. Sahabenin Meşkûk Rivayetteki Tavrı ve Sonrasına Etkisi

Sahabenin bir hadisi nasıl rivayet ettiği dönemlerin rivayet tavırlarının nasıl oluştuğunu anlamak adına önemlidir. Çünkü bu dönemdeki rivayete dair tutumlar, sonraki tabakalarda kendisini gösterecektir. Örneğin; bir bedevi önce kıtlık ve kuraklıktan şikâyet ederek Hz. Peygamber'e (sav) gelerek ondan yağmurun yağması için dua istemiş ardından da yağın yağmurlar sebebiyle zarara uğradıklarını söyleyerek

⁵⁰⁵ Ulvî b. Hâmid b. Muhammed b. Şihabüddin İbn Hamid, *Adaletü's-sahabe lâ testelzimu zaptahum* (Sana: Dâru'l Kütüb, 2013), 42-56.

⁵⁰⁶ İbn Hamid, *Adaletü's-sahabe lâ testelzimu zaptahum*, 51.

⁵⁰⁷ Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, 148.

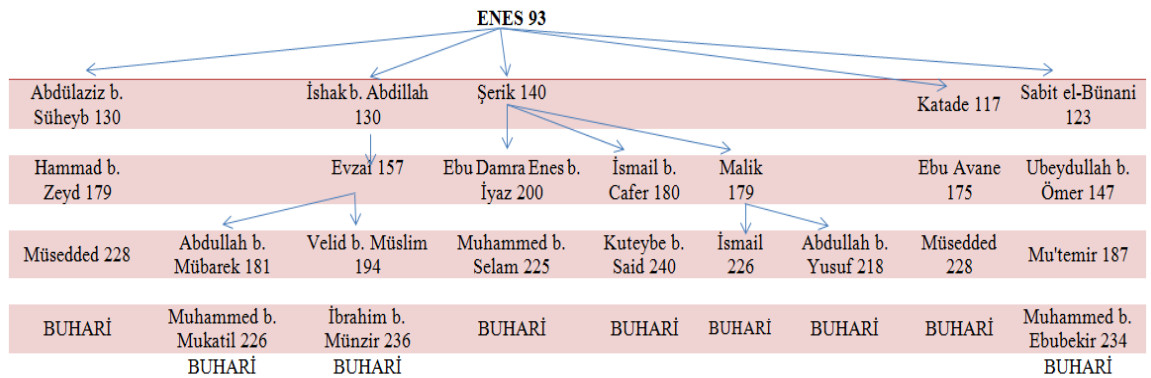
⁵⁰⁸ Kadir Paksoy, "Sahabe'nin Sayısı, Hadislerin Sayısı ve Hadis Hafızlarının Dehaları Hakkında Bazı Tespitler", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1997), 231.

yağmurların kesilmesi için tekrar dua istemiştir. Enes b. Mâlik (93) tarafından aktarılan bu rivayet Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve el-Muvatta'da yer almaktadır. Enes b. Mâlik yağmurların kesilmesi için Hz. Peygamber'den (sav) dua talep eden kişinin aynı bedevi olup olmadığını hatırlamamakta ya da bilmemektedir.⁵⁰⁹ İlgili rivayetin Buhârî özelinde isnad şeması ve metni şu şekildedir.

“Rasulullah (sav) zamanında insanlara kıtlık çattı. Rasulullah cuma günü minberde hutbe verirken bir bedevi kalkıp şöyle dedi;

- “Ya Rasulullah! Malımız bitip gitti, çoluk çocuğumuz aç kaldı. Bizim için Allah’a dua et.”

“Bunun üzerine Allah Rasülü (sav) ellerini kaldırdı ancak gökyüzünde herhangi bir bulut parçası bile göremiyorduk. Canım kudret elinde bulundurana yemin olsun ki ellerini daha indirmeden dağlar gibi bulutlar akın etti, daha minberinden de inmeden sakalının üzerinden yağmur damlası süzüldü. O gün, ertesi gün, daha sonraki gün ta sonraki cumaya kadar yağmur yağdı. Daha sonra aynı bedevi –ya da bir başka kişi- kalktı ve “evimiz ocağımız heder oldu her yeri su bastı, bizim için Allah’a dua et” dedi...”⁵¹⁰

Tercüme ve isnad şeması verilen rivayet Enes b. Mâlik'ten; Katâde, Abdülaziz, İshak, Sabit ve Şerik kanalıyla rivayet edilmektedir. Rivayetlerin bir kısmında sadece bedevinin gelip dua istemesi geçerken⁵¹¹ bir kısmında olay yukarıdaki şekliyle

⁵⁰⁹ B1014; N1515.

⁵¹⁰ N1528.

⁵¹¹ B932.

anlatılmaktadır. Sahabe râvîsi Enes b. Mâlik, hadisteki ikinci kişiyi *aynı bedevi ya da bir başkası* şeklinde şekk ile rivayet etmektedir. Bunlar İbrahim b. Münzir, Muhammed b. Mukatil, Müsedded, Muhammed b. Mahbub rivayetleridir.⁵¹² Bazen de şekk ifadesini kullanmadan *racülün* diyerek cezm ile rivayet etmiştir ki bunlar da Ka'nebî, İsmail b. Abdullah, Abdullah b. Yusuf tarikleridir.⁵¹³ Aynı hadisi Muhammed b. A'lâ ve Ali b. Hucr “*ertesi Cuma hutbesinde şöyle dediler*” şeklinde قالوا fiili ile rivayet ederken Muhammed b. Ebûbekir “*ertesi Cuma hutbesinde bağırdılar*” anlamında صاحوا fiili ile rivayet etmektedir.⁵¹⁴ Hadisin tariklerinde görüldüğü üzere sahabenin meşkûk rivayeti aktarırken sahip olduğu tavrın, hadis rivayetinde manaya dayalı rivayet başta olmak üzere farklı sonuçlara yol açtığı söylenebilir. Bu durumun daha önce ifade edildiği gibi ikinci sefer gelen adamın aynı bedevi olup olmadığını sahabe kesin bilmemesinden ve farklı zamanlarda farklı şekilde rivayet etmesinden kaynaklandığını söylemek zor değildir.⁵¹⁵ Nitekim Enes b. Mâlik “*Aynı adam mı geldi yoksa bir başkası mıydı bilmiyorum*”⁵¹⁶ demektedir. Ayrıca aynı şahıs hakkında soru soran Şerik’e (140) bu bilgi aktarılmakta⁵¹⁷ başka kaynaklarda da Şerik’in hocasına bu soruyu sorduğu ve aynı cevabı aldığı söylenmektedir.⁵¹⁸ Yani hadisi farklı zamanlarda farklı şekillerde rivayet eden Enes b. Mâlik’in rivayetteki tavrını değiştirip zaman zaman cezm zaman zaman da şekle rivayet etmesi devam eden süreçte yerini korumuştur. Şekle rivayet ettiği İbrahim b. Münzir, Muhammed b. Mukatil, Müsedded, Muhammed b. Mahbub rivayetlerinde bu kısım meşkûk yer almaktayken, şekle rivayet etmediği diğer tariklerinde ihtimalli lafızlar yer almamaktadır. Farklı zamanlardaki farklı rivayeti ve hadisteki meşkûk kısım Şerik’in dikkatini çekmiş olacak ki açıklama yapması için hocasından talepte bulunmuştur. Rivayetler kıyaslandığında Hz. Enes’in (r.a) bazen şekle rivayet ettiği bazen de cezmle rivayet ettiği görülecektir.⁵¹⁹

⁵¹² B933, B1015, B1033, B3582, B6093, B6342; N1528.

⁵¹³ B1016, 1017, 1019.

⁵¹⁴ B1021; N1517, N1527.

⁵¹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 6/601.

⁵¹⁶ N1515.

⁵¹⁷ B1014.

⁵¹⁸ Naim, Miras - Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*, 2/83.

⁵¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 6/601.

Aynı şekilde Ebû Hüreyre de (r.a) hem rivayetinin fazla olması hem de Hz. Peygamber'den (sav) sonra daha 48 yıl yaşaması nedeniyle rivayetlerinin arasına zaman girmiş hadis rivayetinde zaman zaman tereddüt etmiştir. Bu süre zarfında bazen hadisi meşkûk bazen de cezmle aktarmıştır. Örneğin bir hadiste geçen namaz vakti için "...ya öğle ya da ikindi..." tabirini kullanırken⁵²⁰ bazen cezmle sadece "...öğle namazı..." bazen de cezmle "...ikindi namazı..." şeklinde rivayette bulunmuştur.⁵²¹ Bu doğrultuda kimi raviler öğle kimi raviler ise ikindi namazı olarak aktarmıştır. Ebu Hüreyre'nin tereddütle hadisi naklettiği dönemde hadisi kendisinden duyan raviler ise metni meşkûk aktarmıştır.

Meşkûk rivayetlerinin yanı sıra sahabenin rivayet kriterleri ile ilgili birtakım düşünceleri tâbiîn üzerinde etkili olmuştur. Örneğin sahabeden Abdullah b. Mesud hadis kitabetini kabul etmemektedir. Onun bu tavrını tâbiûndan 'Abîde'ye geçmiş o da talebeleri en-Nehai, İbn Sîrîn, Şa'bi gibi devrin otoritelerine hadis yazmalarını tavsiye etmiştir.⁵²² Sahabeden etkilenip hadis kitabetinde bulunmayan bazı tâbiîn raviler hafızalarını kontrol edecek bir mekanizma bulamadıklarından zaman zaman "*Şunu mu dedi bunu mu bilmiyorum.*" demiştir. Nitekim isimleri geçen İbrahim en-Nehaî de İbn Sîrîn de rivayette tereddüt etmiştir.

d. Tedvinin Şekkü'r-râvîye Etkisi ve Tabiîn Döneminde Şekkü'r-râvî

Hadislerin tedvininde akla ilk gelen isim İbn Şihâb ez-Zührî ve dönemin halifesi Ömer b. Abdülaziz'dir. Verdiği emirle Zührî tedvin faaliyetine başlamış, rivayet sahasındaki dönüşüm hız kazanmıştır. Tedvinin getirdiği değişimler keskin hatlarla değil daha çok yumuşak çizgilerle meydana gelmiş, bu süreç, hicri ikinci yılın ilk çeyreğini kapsamıştır.⁵²³ Tedvin sonrasında şekkü'r-râvîde gerileme beklenirken bu yumuşak geçişi sebebiyle şekke düşen ravi sayısında azalma kaydedilememiş, anca tedvinin yerleşik bir hal almasından sonra bu hususta tereddüt kontrol altına alınabilmiştir.

⁵²⁰ B1227.

⁵²¹ Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed Zekerîyyâ el-Enşârî, *Menḥatu'l-Bârî bi Şerḥi Şaḥîḥi'l-Buḥârî*, thk. Süleymân b. Durey' el-Âzimî (Riyad: Mektebetu'r-Ruṣd li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1426/2005), 3/297.

⁵²² İnan, "Tabiûnun Kitâbet Karşıtı Duruşunun Kritiği", 183.

⁵²³ Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, 89.

Hadislerin zapt altına alınması için hafızaya yardımcı, ihtiyaç halinde başvurulacak bir kitabın olmasını düşünen râvîler vardır. Bunun yanı sıra hafızadan nakli esas alan râvîler yazıya karşı çok hoş bakmamışlardır. İkinci grup çoğunluğu oluşturmaktadır.⁵²⁴ Üçüncü grup hadisleri yazarak kayıt altına alıp ezberledikten sonra kitabını imha eden ravilerdir. Her ihtimalde genele baktığımızda tedvin süreciyle birlikte hadis ilmi yeni bir sürece girmiş, rivayette bazı farklılıklar gözlemlenmiştir.

Tedvin, her ne kadar râvîlerin hadis tahammül ve edasına kolaylık sağlayarak hadislerin kaybolmasına mâni olsa da beraberinde birtakım problemler de getirmiştir. Mesela tedvin öncesinde rivayetin şifahi bir şekilde yapıldığından hareketle, insanlar bu dönemde daha çok hafızaya başvuracağından zihinlerin diri tutulması gerekecekti. Hadisin yazılı nüshalar üzerinden aktarımının beraberinde getirdiği kolaylık, hafızaya olan itimatı etkilemiştir. Doğal olarak tedvin asrı ve sonrasında hafızaya dayalı rivayetin güç kaybetmesine yol açmıştır. Nitekim Evzai'nin "*geminin mürettabatı artınca*" sözünden maksat hafızaya dayalı rivayettir. Bu durumun varlığı kısmen kabul edilebilir. O halde konuyu şu şekilde özetleyebiliriz: Hadisin kitaptan rivayeti/hadis kitabeti tedvin sonrasında hız kazansa da râvînin karizmasını kazanması hafızasının kuvveti ile alakalıdır. Muhammed b. Sîrîn ve İbn Avn,⁵²⁵ Eyyûb⁵²⁶ gibi râvîlerin ezbere önem vermeleri, talebelerini hadislerin ezberlenmesi yönündeki tavsiyeleri ve zaman zaman da imtihan etmeleri⁵²⁷ bu durumun göstergesidir. Hafızaya olan gücen bu karizmanın kazanılmasında da etkilidir. Hadis yazımına karşı sert ifadelerin ve kitabetin gereksizliğini vurgulayan ifadelerin altında da yine bu hafızaya güven duygusu yatmaktadır. Hayatında hiç hadis yazmadığını söyleyen bazı raviler aynı zamanda bir dinlediği hadisi ikinci kez sorduklarını da ifade etmektedirler.⁵²⁸

Tedvin öncesinde ve sonrasında şekkin nasıl bir değişkenlik gösterdiğini sorgulayabilmemiz için öncelikle şu hususları akıldan çıkarmamak gerekir.

⁵²⁴ Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, 88.

⁵²⁵ Genel, *Abdullah b. Avn'ın Hadisçiliği ve Basra Hadis Halkalarıyla İlişkisi*, 80.

⁵²⁶ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*, 2/702.

⁵²⁷ Genel, *Abdullah b. Avn'ın Hadisçiliği ve Basra Hadis Halkalarıyla İlişkisi*, 78.

⁵²⁸ İnan, "Tabiûnun Kitâbet Karşıtı Duruşunun Kritiği", 187-188.

- İlk hadis öğrencileri ve hocaları olan sahabe neslinde yer alan toplam ravi sayısına şekki tespit edilen ravi sayısının oranının bilinmesi gerekir.
- Değerlendirmede bulunurken sahabe neslinde şekkin az olmasının nedenleri akılda tutulmalıdır.
- Hadislerin ilerleyen süreçte yanal büyüme yaşaması başka bir ifadeyle rivayetlerin çoğalmasının ayrıca göz önünde tutulmalıdır. Söz gelimi Kütüb-i Tis'a'da hadisleri nakleden toplam sahabe râvîsi sayısına oranla tabiin nesline mensup râvîlerin sayısı fazla olacaktır. Aynı şekilde tabiin nesline oranla tebe-i tabiin râvîlerin sayısı da tabiin neslinin toplam ravi sayısına oranla daha fazla olacaktır. O halde sayıca fazlalığın bulunduğu yerde şekkü'r-râvînin bulunma ihtimali bu toplam sayıya göre doğru orantılı olarak değişecektir.⁵²⁹
- Yine ilk kaynağa uzaklığı ile doğru orantılı hadis aktarımında yaşanabilecek aksaklıkları da unutmamak gerekir. Söz gelimi tabiin neslinden biri hadisi aktarırken (özellikle lafızları sahabeye ait ise) sadece bir defa rivayet meclisi oluşacak, diğer nesillerden biri aktarmaya kalktığında ise bu sayı en az ikiden başlamak suretiyle artış gösterecektir. Örneğin Mâlik gibi erken vefatlı musannif râvîlerin kitaplarında sünaiyyât bulunurken Buhârî'nin *Sahîh*'i gibi sonraki kitaplarda en az sülâsiyyât bulunur. Daha sonra gelen Ebû Dâvûd'dun *Sünen*'inde ise sülâsiyyât hiç yoktur. Her ravi değişimi demek bir o kadar şek ihtimalinin yükselmesi demektir. Bu sebeple el-Muvatta''da yer alan meşkûk rivayet sayısı toplamda 71 iken Ebû Dâvûd *Sünen*'de bu sayı 422'dir.⁵³⁰

Tabiin devrini 5 farklı açıdan ele almak ve istatistikleri ona göre değerlendirmek mümkündür. Bu bakış açıları tabiinin kim olduğu ile alakalıdır. Rivayetlerinin büyük

⁵²⁹ Bu sadece Sahabe devrinden Tabiin devrine geçişte bu şekilde gerçekleşmiştir. Tabiin devri ve tedvin ile rivayetlerde oluşabilecek şek ihtimali kontrol altında tutulabilmiştir. Sahabe devrinden sonra hızlı bir yükseliş yaşan sayı tabiinde zirvede iken tebe-i tabiinde ciddi düşüş yaşamıştır.

⁵³⁰ Çalışmamızda esas alınan *es-Sünen* nüshasında 5374 *el-Muvattâ* nüshasında ise 2861 hadis vardır. Bu açıdan bakıldığında *el-Muvattâ*'da yer alan meşkûk rivayetlerin azlığı toplam hadis sayısındaki azlıkla açıklanıp yukarıdaki ifademize itiraz edilebilir. Ancak *el-Muvattâ*'nın toplam hadis sayısını *es-Sünen*'e (yaklaşık iki katı olduğu için iki ile çarparak) eşitlesek bile meşkûk sayı 142 olacaktır. Aradaki büyük fark yine yerini koruyacaktır.

çoğunluğu sahabeden olan kibâr-ı tabiîn, tabiîn devrinin orta yaşlıları, çoğu rivayeti tabiinden olanlar, neredeyse sahabeden hiç hadis almamış diyebileceğimiz sığâr-ı tabiîn, sahabeden hiç hadis almamış olan sığâr-ı tabiîn şeklinde bir değerlendirmeye gidilmelidir. İlk sırada yer alan râvîler (örneğin Said el-Müseyyib) ile son sırada yer alan râvîler (örneğin İbn Cüreyc) aynı değerlendirilmemelidir. Vefatları itibari ile bile aralarında 50-60 yıl oynayacaktır. Bu ise hadisi daha fazla vasıta ile rivayet ettiği (ana kaynaktan uzaklaştığı) anlamına gelmektedir.

İkinci tabakada yer alan, rivayetin hemen hepsini sahabeden yapan tabiîn râvîlerinden şekki tespit edilen ravi sayısı 12'dir. Sıralamadaki şekliyle aşağıya (sığâr-ı tabiîne) doğru şekkü'r-râvîde bir yükseliş vardır. 3. tabakada tespit edilen kişi sayısı 26, 4'te 31, 5'te 35, 6'da ise 29'dur. Tabiîn neslinin toplam şekke düşen ravi sayısı ise 128'dir. Ortaya çıkan tablodan hareketle ilk kaynaktan uzaklaştıkça hata ihtimalinin de aynı ölçüde artışta olduğu söylenebilir. Bu durum ise (ravilerin vefat tarihi esasına göre) hicri 60 – 170 yılları arasına tarihlenmektedir.

Sahabe nesline (16 ravi) oranla tabiîn neslinde tespit edilen ravi sayısı 8,2 kat artmıştır (132 ravi). Bu tabloyu, sadece (isnadın uzayarak) ana kaynaktan uzaklaşmakla okumamak gerekir. Çünkü şeklin sebebi zamansal değişime indirgenirse tebe-i tabiîn devrinde aynı oranda bir yükseliş beklememiz gerekecektir. Buna göre beklenen rakam 1100'dür. Ancak durum bunun aksinedir. Gerçekleşen düşüşle birlikte tebe-i tabiîn dönemindeki şekke düşen ravi sayısı 106 olmuştur.

Anlaşılabileceği üzere sadece zamanın geçmesi, kaynaktan uzaklaşmak ve araya başkalarının girmesi hadis rivayetini etkilememiştir. Aynı zamanda tedvinin yerleşmesi ve rivayetin sistemleşmesi de şekkü'r-râvîyi etkilemiş, bir önceki devre göre tebe-i tabiîn devrinde daha fazla çıkması beklenen şekkü'r-râvî sayısını kontrol altında tutabilmiştir. Bu döneme bakıldığında büyük, orta ve küçük tebe-i tabiîn olmak üzere üç grupta ele alacağımız etba-i tâbiîn nesli şekki tespit edilen isimler özelinde hicri 147-230 yılları arasına tarihlenmektedir. İlk grupta (7. tabaka) şekki tespit edilen ravi sayısı 31, ikinci gruptaki (8. tabaka) ravi sayısı 31'dir. Zamanın ilerlemesiyle isnadın uzaması sonucu son dönemde (9. tabaka h. 187-230 arası) şekke düşen ravi sayısı artarak 44'ü bulmuş ve zirveye ulaşmıştır. Bu son dönem aynı zamanda tasnif devrinin etkisini de hissettirmektedir. Çünkü bu tabaka, Kütüb-i Tis'a müelliflerinin çoğunluğuna hocalık

yapanların yer aldığı dönemdir. Başka bir ifadeyle, rivayetler artık kitaplardaki yerini almış, şekke düşen isimlerin tespiti artmıştır. 7 ve 8'e oranla 9'uncu tabakada sayının ciddi oranda artmasını ise müelliflerinin, hocalarının tereddütlerini kaydedip isimlerini zikrederek “*Şekke fülân*” demeleri ve bu tabakadaki ravi sayısının fazlalığı ile açıklamak mümkündür.

e. İsnat İçi Şek Tespiti ve Sistematik Hadis Rivayeti

Rivayet ağlarının genişlemesi şekkü'r-râvîde büyük oranda artışa neden olmuştur. Şekki tespit edilen ravilere bakıldığında vefatına göre hicri 25-50 arasından (en erken vefat 32) hicri 110'lu yıllara kadar şekkü'r-râvîde normal seyirde bir yükseliş gerçekleşmiştir. Takip eden 35-40 yıl içerisinde sayı neredeyse üç katına çıkmıştır. Bu dönemdeki artışın nedeni medar râvîlerin bu zaman aralığında yaşamasıdır. Çünkü medar ravilere kadar dar bir açıyla gelen isnadlar medar râvîlerden sonra yanal büyüme yaşamış, bir hadisi bu tarihe kadar (yanal anlamda) 2-3 kişi rivayet ederken bu sayı medar ravilerle birlikte onlarla ifade edilir hale gelmiştir. Hadisi rivayet eden kişi sayısı ile şekkü'r-râvî ihtimali paralel bir artış göstermiştir. Bu doğal bir durumdur. Hatta bazı meşkûk rivayetlerde yer alan birden fazla şekki de bu şekilde okumamız mümkün olabilir. Söz gelimi isnad zincirinde 3'üncü sırada yer alan bir ravi rivayette tereddüt etmiş, talebesi 4'üncü kişi onun şekkini aktarmıştır. O da hadisi meşkûk bir şekilde 5'inci kişiye nakletmiştir. Ne var ki 5'inci isim de rivayette tereddüt etmiş, kendi şekkiyle beraber 3. ismin şekkini de talebesine aktarmıştır. İsnad devam edip meşkûk lafızlar sonraki dönemlere aktarılacak metinde birden fazla meşkûk lafız yer almış olur. Bakıldığında aynı raviden kaynaklandığı düşünülse de bu tereddütler farklı ravilere aittir. Görüldüğü üzere ravi sayısındaki fazlalık şekk ihtimali / sayısı ile doğrudan ilgilidir. Meşkûk rivayetlerde, bu şekilde iki şekten birinin bir râvîye diğerinin iki - üç isim sonra başka bir râvîye ait olduğu tespit edilen örnekler bulunmaktadır.⁵³¹

Hadislerin tedvini ve devamında müstakil eserlerle kayıt altına alınması şekkü'r-râvîde ciddi anlamda bir düşüş gözlemlenmesine neden olmuştur. *İlk iki asır hadis eserleri* adlı çalışmada Seyit Ali Güşen, en eskisi h. 138, en yenisi de h. 198'e ait 18 musannifin ismine yer vermektedir. Güşen, yaptığı değerlendirmede, ilgili müelliflerden ikisi

⁵³¹ B3815; T2; İ175; MU67; D67.

dışında tamamının tebe-i tabiûn tabakasında olduğunu ifade eder.⁵³² Bu, ilgili dönem aralığında tasnifin hız kazandığı, telif sürecinin etkilerinin görülmeye başlandığı dönem olarak değerlendirilebilir. Bu gelişmeler paralelinde şekkü'r-râvî hususunda bir gerileme kaydedilmiştir. Tasnif ile hadis lafızlarının tespiti yapılarak tereddüt en aza indirgenmiştir. Güşen'in verdiği musanniflerin yaşadığı zaman dilimi, vefatlarının ortalaması üzerinden düşünüldüğünde h. 161 yılını göstermektedir. Tespitlerimize göre 76 – 100 arasında şekke düşen ravi sayısı 15 iken hicri ikinci asrın ilk çeyreğinde 30'dur. 150'li yıllara bakıldığında bu sayıda ciddi artış olmuş ve 78'e yükselmiştir. Hicri 170'li yıllardan sonra da şekkü'r-râvî aşağı yönlü bir hareket izlemiştir. Nitekim 200'lü yıllara gelindiğinde tespit edilen isim 38, 25 yıl sonra 26, h. 250 yıl sonrasında ise 8 olarak görülmektedir.

İsnat içi bilgi intikali sadece hadis rivayeti ile sınırlı kalmamıştır. Aksine başka bir boyuta ulaşıp hadislerle birlikte farklı bilgilerin intikali de yapılmıştır. Bu durum rivayetin sistemselleştiğini göstermektedir. İsnat içi bilgi akışını sağlayıp (gerek şekke düşen ravi gerek talebesi) şekkin kimden kaynaklandığını söyleyenlerin sayısı 135'tir. Vefatlarının ortalamasını ise 175,3'tür. Aynı zamanda hicri 175 yılı, rivayetin sistemselleştiği, tedvin ile şekkin kontrol altına alındığı yıllardır. Tabiin dönemine göre şekke düşen ravi sayısının, kaynaktan uzaklaşma ve ravi sayısındaki artışa rağmen artmayıp 128'den 105'e düşmesi de bu durumu izah eder. Nitekim tebe-i tabiûn neslinde şekki tespit edilen ilk kişi (7. tabakadan) 147 vefatlı Abdülaziz b. Ömer iken bu dönemin şekke düşen son ismi (9. tabakadan) 235 vefatlı Hüdb b. Hâlid'dir. Rivayetin sistematik bir hal alması ile rivayete konu olmayan başka bilgilerin intikalinde tespit edilen 135 ravi de ortalama olarak mezkûr tarih aralığında (147-235) yaşamıştır. Bu tarihler aynı şekilde başka araştırmacılar tarafından da sistematik rivayete geçilme dönemi olarak nitelendirilmektedir.⁵³³

⁵³² Bkz. Seyit Ali Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014).

⁵³³ Maden, *Hicrî II. Asır Ehl-i hadîs Halkaları (Basra Örneği)*, 76; Baki Gönüllü, *2./8. Asır Mısır Bölgesi Hadis Halkaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 32; Ceyhan, *Saîd b. Ebî Arûbe Özelinde 2./8. Asır Basra Hadisçiliği*, 88; Rıdvan Talha Yücedağ, *2./8. Asır Medine Hadis Halkaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 29.

İsnat içi bilgi intikali de hadis rivayetinin sistemleştiğini gösteren bir durumdur. İsnat içi bilgi intikalinde şekkin durumunun tespit edilebilmesi için rivayetler arasından hocasının şeklini söyleyen, kendisinin tereddüdünü ifade eden, kitabında rivayetleri kıyaslamak suretiyle şekkin kimden kaynaklandığını gösteren râvîler / musannifler rivayetleri ile aşağıda verilmiştir. Örneğin; Süleyman b. Mihran'ın (145) şekki biri tarafından tespit edilmiş olsun. Açıkça söylenmediği müddetçe şekkin Süleyman'a ait olduğu bilgisi (شك سليمان), müellife kadar 145 yılından sonra vefat eden herhangi bir ravi olabilir. Önemli olan şudur. Bu bilgi bize en azından şekk bilgisinin 145 yılından sonra vefat etmiş bir ravi tarafından kayıt altına alındığını göstermektedir.

Hadis	Şekke Düşen Râvî	Vefat	Tespiti Yapan Râvî
M455, M763, A15395, A15400	Muhammed b. Abbad b. Cafer	?	M455 İbn Cüreyc 150 محمد بن عباد يشك M763 يشك ibn Cüreyc A15395 Ravh b. Ubade (205)
A27546	Sehl b. Ebû Sadaka	?	?
T2232	Zeyd b. el-Havarî	?	زيد الشاك
B3516	Muhammed b. Abdullah b. Ebû Yakub	?	?
T2799	Salih b. Ebû Hasan	?	أراه Halid b. İlyas ⁵³⁴
T2281	Ebû Abdurrahman Abdullah b. Habib	72	أراه Abdü'l 'Alâ (129) öğrencisi ⁵³⁵
ED2985	Abdullah b. Haris b. Nevfel	84	?
A2397	Said b. Cübeyr	95	?

⁵³⁴ أراه sözünün kim tarafından kim için söylendiği hakkında bkz. Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-aḥveẓî bi-şerḥi Câmi'i't-Tirmizî* (Beyrut: DKİ), 8/68.

⁵³⁵ Kimin şekke düştüğü ve bu kişinin şekke düşmesinin kayda alınması bağlamında dikkate değer bir rivayettir. Konu ile alakalı bkz. el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-aḥveẓî bi-şerḥi Câmi'i't-Tirmizî*, 6/463.

T2541	Yahya b. Abbad	100	?
T2507	Yahya b. Vessâb	103	A'meş أرامه
A9354	Muhammed b. Sîrîn	110	?
A19340, A19763	Ubeydullah b. Büreyde	115	?
T197	Avn b. Ebû Cuhayfe	116	Süfyân es-Sevrî (161)
A17797, A22756	Ebûbekir b. Hafs	120	?
ED324; N312, N319	Seleme b. Küheyl	121	?
A17059	Zührî	124	?
A24664	Ebû İshak Sa'd b. İbrahim	125	Şu'be (160)
M323; A6550	Amr b. Dinar	126	M323: İbn Cüreyc A6550: Şu'be
ED2426	Ğaylân b. Cerir	129	Müsedded (228)
B510; M507; ED701; T336; N756	Ebû Nadr Salim b. Ebû Ümeyye	129	Mâlik b. Enes (179)
B2789 B6283 B7002 M2964 T2805 N3171 MU2771 A11858	İshak b Abdullah	130	MU2771: İmam Mâlik
ED492	Amr b. Yahya	130	Hammad b. Seleme (Musa b. İsmail nakille bildiriyor)
B980 A3076	Eyyûb	131	?
A5565	Tevbe el-Anberi	131	?
M1434	Mansur b. Mu'temir	132	Şu'be

B2380 M1541 ED3364	Davud b. Husayn	135	M1541: يشك داود
ED3596	Abdullah b. Ebû Bekir	135	?
A9426	Sevr b. Zeyd	135	?
ED4225	Asım b. Kuleyb	137	?
M987	Süheyl b. Ebû Salih	138	انا اشك
N2410	Asım b. Süleyman	141	?
A18343	Hâlid b. Mihrân	141	?
B922 M2770 D2077 A13261, A13294, A13456, A14857, A15018, A24317	Hişâm b. Urve	144	?
A6877	Cüreyrî	144	?
M27, M2813, D774 A7424 A7450	‘Ameş	145	M2813: قال أعمش أراه قال
A6747 A7022	Hüseyin b. Zekvân	145	?
A19205	İsmail b. Ebû Halid	146	?
A21555	Avf b. Ebû Cemile	146	?
A26524	Ebû Bekir Abdullah b. Said	147	Veki’ (196) talebesi
A15345	Abdülaziz b. Ömer	147	?
B4815	Kehmes	149	?

B3696; A11322	Mamer b. Râşid	152	B3696: Buhârî ⁵³⁶ قال معمر اراه
B443, B2394; M800; ED4985 A21110	Mis'ar b. Kidâm	153	B443: Hallâd b. Yahya (213) talebesi B2394: Hallâd b. Yahya ED4875: İsa b. Yunus (181) قال مسعر اراه
M2040	Üsâme b. Zeyd el-Leysî	153	وانا اشك
ED4048; İ4312; A13148, A13244	Said b. Ebû 'Arûbe	156	[قال روح] قال Ravh b. Ubâde (205) سعيد اراه
A22266	Ebû Ammar İkrime b. Ammar	159	?
B2604, B6870 B7267 M627 M762 M1161 M2779, ED874 ED1201 ED2524 T3021 T3144 T3564 T3713 N2491 İ2089 D2056 A1299 A1584 A2239, A21195,	Şu'be b. Haccâc	160	B2604: Ğunder (193) قال شعبة أراه M2779: Ğunder قال شعبة M627 M762 Müslim (Rivayet kıyaslama) A21195 Şu'be (احسبه) A22002 Şu'be (لا ادري) A1299: اشك فيه T3564: شعبة الشاك

⁵³⁶ Bu bilgi rivayetin içinde yer almamasına ve Ma'mer'in de isnadda bulunmamasına rağmen Buhârî tarafından ta'likan getirilmiştir. Bu, muhaddislerin, hadislerin içerdiği lafızlardan son derece istifade edip mümkün mertebe hepsini manaya koymayı yani الإهمال أولى من الإكمال kaidesinin şekkü'r-râvî için de geçerli olduğunu kanıtlamaktadır.

A22002			
A3704	Abdurrahman b. Abdullah el-Mesudî	160	?
ED929 N488 A15769	Süfyân es-Sevrî	161	قال معاوية بن 204 هشام قال سفيان [أراه رفعه الى النبي]
B3261 D1368; A11704, A24979	Hemmam b. Yahya	163	A11704: Affân (220)
M2373	Abdülaziz b. Abdullah b. Mesleme	164	?
B6543	Ebû Ğassan	165	Râvînin kendisi (hocam Ebû hazim hangini söyledi bilmiyorum)
T3682	Harice b. Abdullah	165	?
A18937	Süleyman b. Muğire	165	?
A23733	Kays d. Rebi'	165	?
A20527	Ebû Hamze Muhammed b. Meymun	167	?
M1805 ED3949	Hammad b. Seleme	167	?
B1342	Füleyh b. Süleyman	168	قال (181) Muhammed b. Mübarek فليح أراه
A15439, A27645	Nâfi''b Ömer	169	?
A21414, A22195 A23360	Mehdî b. Meymûn	172	?
B3615; M977; ED1000, ED2056, A19057, A26561 D1380	Ebû Hayseme Züheyr b. Muaviye	173	ED1000 Abdullah b. Muhammed en-Nüfeyli (234) D1380 Ebû Nuaym Fadl b. Dukeyn (218) [قال زهير] أراه

A16616 A23205	Hakem b. Fadl	175	?
A17896	Ebû Avane	175	?
A24802	Şerik b. Abdullah en-Neha'î	177	?
B22	Mâlik	179	?
A25202	Abdullah b. Mübarek	181	?
B3780 B7437 A7927	İbrahim b. sad	182	?
ED1260	Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî	186	?
ED1458	Halid b. Haris	186	?
A20924	Ebû Abdüssamed Abdülaziz b. Abdüssamed	187	?
M1973	Abdü'l A'lâ	189	Muhamed b. Müsenna 252 (Öğrencisi)
A7023	Abîde b. Humeyd	190	?
B2239	İsmail b. Uleyye	193	?
A8901	Ebûbekir b. Ayyâş	193	?
A9519, A18060 A2286	İsmail b. İbrahim	193	?
A9700	Mervân el-Fezârî	193	Ahmed b. Hanbel
M2779; A16829	Muhammed b. Cafer Ğunder	193	M2779: Muhammed b. Beşşâr 252 قال غندر
B4741; D174	Hafs b. Ğiyâs	194	B4741: Ömer b. Hafs (222) oğlu/talebesi [قال حفص] اراه قال Hafs b. Ğiyâs
ED5060	Velid b. Müslim	194	Abdurrahman b. İbrahim 245
A16698	Muhammed b. Ebû Adıyy	194	?
ED367,	Muaz b. Muaz	196	Ubeydullah b. Muaz 237

645			
B4533; A20039, A23853, A25605, A25606 ED1147 ED5029	Yahya b. said el-Kattan	198	?
N2514, A2707	Süfyân b. Uyeyne	198	A2707: اشك
A5267, A22551, A22566	Abdurrahman b. Mehdi	198	Ahmed b. Hanbel
A12300	Safvân b. İsa	198	Ahmed b. Hanbel
A13273	Ebû Katan Amr b. Hüşeym	198	Ahmed b. Hanbel
M613	Ebû Ravh Haramî b. Umâre	201	?
A17500	Ebû Süfyân el-Himyeri	202	?
N524	Zeyd b. Hubâb	203	?
ED460	Ebû Bedr Şücâ' b. Velid	203	?
A8419	Ebû Âmir	204	Ahmed b. Hanbel
A24674	Muhammed b. Ubeyd el-Ahdeb	204	Ahmed b. Hanbel
A7936, A12252, A13115, A20480	Yezid b. Harun	206	Ahmed b. Hanbel
A5015	Haccâc b. Muhammed	206	Ahmed b. Hanbel
A13301, A24800, A26549	Esved b. Âmir Şâzân	208	Ahmed b. Hanbel
M706	Ebû Ali el-Hanefî	209	?
A21738	Ebû Zekeriya Yahya b. İshak	210	Ahmed b. Hanbel
M1106	Ebû Âsım	211	Ahmed b. Hanbel ابو عاصم الشاك

A74	Abdürrezzak	211	Ahmed b. Hanbel
B7432	Kabîsa	213	Buhârî
A26693	Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yezid	213	Ahmed b. Hanbel
A5935	Ebû Yakub İshak b. İsa	214	Ahmed b. Hanbel
A8324	Musa b. Davud	216	Ahmed b. Hanbel
B2769 B5611 B6007	Abdullah b. Mesleme	220	Buhârî
B1722	Affân b. Müslim	220	Buhârî عفا عن أراه عن وهيب
B2807	Ebû Abdullah İsmail b. Abdullah	226	Buhârî عن سليمان [قال اسماعيل] أراه عن محمد
M1730	Yahya b. Yahya et-Temîmî	226	Kendisi
D3124	Ebû Nu'man Muhammed b. Fadl	223	Dârimî
D1900	Şihâb b. Abbâd	224	Dârimî
B6641	Yahya b. Bükeyr	231	Buhârî
B6581	Hüdbe b. Halid	235	Buhârî
İ3962	Ebû Bekir b. Ebû Şeybe	235	İbn Mâce
ED4100	Ebû Kâmil	237	Ebû Dâvûd
ED4886	Muhammed b. Ubeyd	238	Ebû Dâvûd
D2203	Ebû Cafer Muhammed b. Mihran	239	Dârimî
M1676	Ahmed b. Hanbel	241	Müslim
D2277	Dârimî	255	?
B4563, B7123, B7035	Buhârî	256	Her üçü de kendi ifadesi
ED3594	Ebû Dâvûd	275	?

M191	Haccâc b. Yusuf	259	أو كما قال ابو نعيم
ED4068	Ebû Ali el-Lü'lûî	?	?
B6510	Ömer b. Said el-Kuraşî	?	يشكّ عمر 181 İsa b. Yunus
ED336	Musa b. Abdurrahman	?	Ebû Dâvûd
ED1741	Abdullah b. Abdurrahman b. Yuhannis	?	?
T1848	Ubeydullah b. Kiraş	?	?
D2092	Talha b. Nâfi'' Ebû Süfyân	?	?
D2713	Said b. Ebû Ka'b	?	?
A973	Mansur b. Ebû'l Esved	?	?
A10891	Hammâd b. Halid el-Hayyad	?	Ahmed b. Hanbel
A11008	Umâre b. Ka'kâ'	?	?
A13507	Ubeydullah b. Ebûbekir	?	?
A15293	Talha b. Nâfi'	?	?
A19763	Abdullah b. Ziyad	?	?
A20344	Müşemm'il b. İyâs	?	?
A26561	Ebû Hayseme	?	?

Ali el-Medînî'ye göre ise isnadlar 7 medar râvîde toplanmakta, daha sonra da musanniflere geçmektedir. Bu tasnifât, Medine'de İmam Mâlik (179) ve Muhammed b. İshâk'a (152), Basra'da İbn Ebû 'Arûbe (156), Şu'be (160) Hammad b. Seleme (167), Ebû Avane, Kûfe'de İbn Cüreyc'e (150) aittir.⁵³⁷ Yukarıda ifade ettiğimiz gibi hem medar râvîlerin etkisiyle hem de bu dönemde müstakil eserlerin tasnifi ile rivayette sistemleşmeye gidilmiş ve şekkû'r-râvî bu dönemden sonra yarı yarıya azalmıştır.⁵³⁸

⁵³⁷ Abdülvahap Özsoy, *a.g.e*, s. 67.

⁵³⁸ Sayısal verilere bakıldığında 101-125 arası 30 isim göze çarpmaktayken 126-150 yılları arasında bu sayı 78'a çıkmakta, bu dönemden sonra 151-175 yılları arasında sayı yarı yarıya 33'e düşmektedir.

Köşe taşı olarak nitelendirilebilecek ve hadis nakline yeni bir soluk kazandıran ravilerin yaşadığı bu dönemden sonra şekkü'r-râvide gerileme meydana geldiği görülmektedir.

2. Şekkin Kaynağını Tespit

a. Râvînin Kendi Beyanı

Özellikle أحسبه أراه, gibi lafızlarla ravi kendi tereddüdünü kaydetmektedir. Yine لا أدري, gibi قال فلان: الشكّ مني şeklinde başlayan cümlelerle zaman zaman ravi tarafından yapılan açıklamalara da rastlanır. İbrahim en-Nehaî⁵³⁹ والوهم مني, İbn Sîrîn⁵⁴⁰ أكثر ظني, İbn Avn⁵⁴¹ رفعه, Mis'ar b. Kidâm⁵⁴² (153) اظنه في الخمر, Kabâs b. Razîn⁵⁴³ اظنه عن (167) أشكّ كان يوم الجمعة (161) Süfyân es-Sevrî⁵⁴⁴ حسبته (156) اظنه قال (183) أظنه قال, Mervân b. Muâviye el-Fezârî⁵⁴⁸ (193) اشكّ فيهِ, Süfyân b. Uyeyne⁵⁴⁹ (198) اظنه قال (207) اشكّ في النقيير, Yunus b. Muhammed⁵⁵¹ (207) اظنه قال (230) اظنه عن مِشْرَح, Saîd b. Amr el-Eş'asî⁵⁵⁴ (230) اظنه قال (211) اظنه قال (213) اظنه سمعه من عاصم, Dârimî⁵⁵⁵ En

⁵³⁹ M572; İ1203.

⁵⁴⁰ B1229.

⁵⁴¹ A2503.

⁵⁴² T1442.

⁵⁴³ A17361.

⁵⁴⁴ M3017.

⁵⁴⁵ A3864.

⁵⁴⁶ A6583.

⁵⁴⁷ T990.

⁵⁴⁸ A9700.

⁵⁴⁹ M2707.

⁵⁵⁰ A5015.

⁵⁵¹ A8456.

⁵⁵² A4909.

⁵⁵³ A17360.

⁵⁵⁴ M2987.

⁵⁵⁵ D430.

fazla örneğini Şu'be'de gördüğümüz أَكْثَرُ ظَنِّي gibi kullanımlar, hadis rivayetinin sistemleşmesinde etkisi olduğu için önem arz etmektedir. Bakıldığında şekkin metin içinde tespitini yapan ravi sayısı 135'tir. Bu râvîlerden 20 tanesinin vefatı tespit edilememiştir. Ancak diğer râvîlerin yaşadığı dönemlerin ortalaması 175'tir. Bu da Şu'be'den hemen sonrasına işaret etmektedir. Dolayısıyla 140 – 150'li yıllardan başlamak suretiyle hadisin giderek sistemli bir hal aldığını söylemek zor görülmemektedir. Genel manada *Kütüb-i Tis'a* müelliflerinin de benzer tutumlarını görürüz. Şekke düştüğünü ifade eden musannif râvîleri de göz önüne aldığımızda, rivayetin sistemleşmesinin hadis kitabeti-tasnifi ile de alakalı olduğunu söylemek gerekir.

b. Hocanın Şekkini Talebenin Bildirmesi

İsnad içi bilgilerin intikalinde talebe son derece önemlidir. Çünkü bir hoca istediği kadar rivayet hakkında bilgi versin ya da kendi rivayetiyle alakalı düşündüklerini söylesin, bilginin bize intikali, hocadan sonraki ilk râvînin bu konudaki tutumu ile başlar. Çünkü bu bilgilere ulaşmak öğrenciler tarafından bu bilgilerin nakledilmesi sayesinde mümkündür. Sadece hocasının rivayet ederken bir bunu dedi bir de bunu dedi şeklinde hangi lafızların meşkûk olduğunu tespit etmesi önemli değildir. Aynı zamanda hocasının “*Kâle fülân*” deyip أَكْثَرُ ظَنِّي، أَشْكُ gibi lafızlarını aktarması da rivayet algısının sistemleşmeye doğru evrildiğini gösteren bir kanıttır. Hicri 200'lü yılların hemen önüne tekabül eden bu tavır da yukarıdaki fikri desteklemektedir.

c. Şeyhten Farklı Talebelerin Rivayeti ve Tahrîc

Şekkin kaynağını tespitle ilgili yapılan/yapılacak şey konu ile ilgili rivayetlerin tahririnin yapılmasıdır. Bu hem klasik anlamda müellifler için hem de günümüz akademisinde araştırmacılar için geçerli bir durumdur. Karşılaştığı meşkûk bir rivayetin isnadını incelemek suretiyle lafızlarını kıyaslayacak, meşkûk kısmın yer almadığı rivayetleri ayıklayacaktır. Sonra, meşkûk rivayetlerin birleştiği noktayı tespit edecektir. Bu ravinin öncesinde yer alan hocanın diğer talebelerinde meşkûk lafzın mevcut olup olmadığını da tespit etmesi gerekir. Şayet şek bu rivayetlerde yer almıyorsa o zaman şekk rivayetlerin kendisinde toplandığı ortak râvîden kaynaklanmaktadır. Bu usul hadis

şerhinde de başvurulmuş bir durumdur.⁵⁵⁶ Daha önce Müslim özelinde bu konuyu ifade ettiğimizden detayına girilmeyecektir.

d. Şeyhin Farklı Zamanlardaki Rivayeti

Şekkin kaynağını tespit için başka bir usul de şeyhin farklı zamanlardaki rivayetlerinin kıyaslanmasıdır. Örneğin, Amr b. Dinar hadisi bir defasında Süfyân b. Uyeyne'ye cezmle rivayet ederken, daha sonra aynı hadisi İbn Cüreyc'e aynı hoca meşkûk bir şekilde aktarmaktadır.⁵⁵⁷ Bu farklılığın bilinmesi şekkin kimden kaynaklandığını tespit etmede önem arz etmektedir. *Şekke Sebep Bazı Durumlar* başlığı altında yer alan unutmaya ile alakalı aktardığımız bilgiler burası için de söz konusudur.⁵⁵⁸

e. Musanniflerin Beyanı ve Rivayete Katkıları

Râvîler hadisleri sadece rivayet etmekle yetinmediğinden rivayetle gelen bilgileri aktarmışlar, bunun sonucu olarak rivayet sahasındaki usul ve esaslar sistemli bir şekilde tasnif devrine taşınmıştır. Musannif, hocalarından aldığı bilgiyi *şekke fulân* şeklinde belirtmektedir. Bunun yanı sıra bazen de musannifler bir rivayeti birden fazla hocadan rivayet etmekte olup tahvil yaptığı bu iki rivayet arasındaki farklara da değinmektedir. Şu ravi şunu derken şu ravi şunu ziyade etti demesi gibi. Bu çerçevede zaman zaman musannifler, bu iki rivayette meşkûk lafızları getirir ve rivayetin sonunda *lem yeşükke fulân* diyerek şekkin bulunmadığı rivayeti gösterir. Diğer ravinin rivayetinin meşkûk olduğu kendiliğinden ortaya çıkar ve şekkin kaynağı kesinleşir. Bu noktada diğer eserlere nazaran Müslim'in *Sahîh*, Tirmizî'nin *Sünen* ile Ahmed b. Hanbel *Müsned* kitaplarının üstünlüğünü ifade etmek gerekir.⁵⁵⁹ Buhari'nin de bu yönde 24⁵⁶⁰, Müslim ise 15 yerde⁵⁶¹ açıklamaları mevcuttur.

⁵⁵⁶ el-'Aynî, *'Umdetu'l-Kârî Şerhu Şahîhi'l-Buhârî*, 21/97, 6/60.

⁵⁵⁷ M323.

⁵⁵⁸ B771; M647, N495, N525.

⁵⁵⁹ M627, M763, M1730, M1794, M2051, M2362, M2448, M2919; A2845, A3153, A3374, A4120, A5491, A5695, A6758, A7350, A7584, A7735, A7740, A7767, A11410, A12725, A12801, A13824, A15833, A20637, A22308, A22358, A22404, A24009.

⁵⁶⁰ B22, B922, B980, B2239, B2382, B2769, B2789, B3261, B3464, B3516, B3615, B3780, B4533, B5611, B6166, B6283, B6543, B6581, B6641, B6870, B7002, B7267, B7432, B7437.

⁵⁶¹ M27, M613, M627, M706, M762, M800, M1106, M1161, M1676, M1805, M1973, M2373, M2522, M2770, M2964.

3. Tasnif Devri Rivayet Mahsulleri ve Şekkü'r-râvî

Tasnif devrinin şekke etkisi, tarihi süreç içerisindeki değişimleri dikkate alınarak değerlendirilebilir. Bunun için grafikler oluşturmak gerekecektir. Bu başlıkta verilecek grafiklerde *Kütüb-i Tis'a'da* (*Müsned* hariç) yer alan meşkûk rivayetlerin ne ifade ettiğine değinilecektir. Bu eserlerde yer alan meşkûk lafızlar belirli kategorilere ayrılmışlardır. Bu sınıflandırma için grafiklerde yer alacak ifadeler ve ilgili açıklamalar şu şekildedir.

Mana rivayeti: Anlama etkisi olmayan harf-i cer değişiklikleri, bâb değişiklikleri, çoğul-tekil kullanımlar, müradif kelimeler, atıfla zikredilen lafızlardaki sıralama farklılıklarını ifade eder.

Şek: Râvîlerin isimlerindeki zapt farklılıkları, aynı manayı ifade etmeyen kelimeler arasındaki şek, bölge ve yer isimleri arasındaki tereddütü ifade eder.

Tashîf: Gerek lafız gerek telaffuz hatası üzerinden hadiste yer alan benzerlik sonucu şeklin tashîf ihtimali bulunduğunu gösterir.

Takribî ifadeler: Anlatılan şeyin sayısı ya da bir yere uzaklığı-yakınlığı bakımından *aşağı-yukarı* anlamındaki genel ifadelere verilen addır.

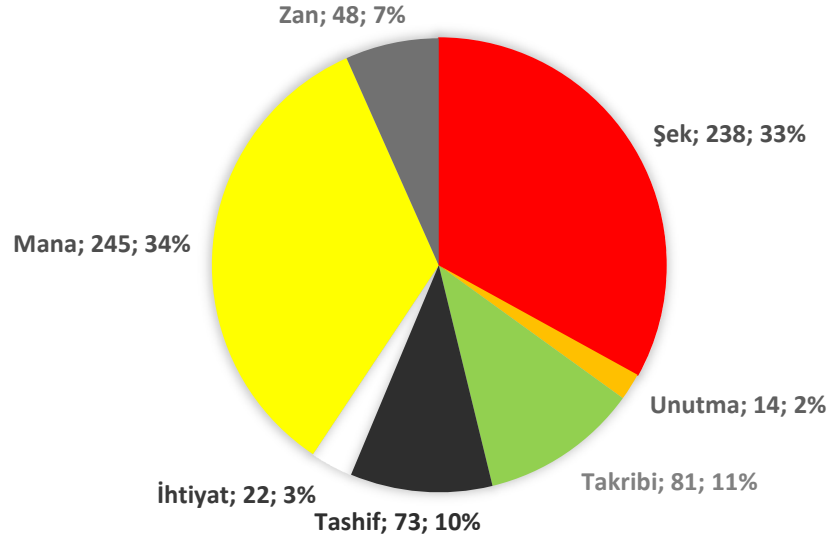
İhtiyat: Esasen rivayette yer alan bir unsur olmayıp “*Bu gibi, buna benzer lafızlarla, ya da bu kelimeye benzer bir kelimeyle rivayet etti.*” anlamındaki şekki ifade eder.

Zan: Kuvvetli ihtimali ifade eder. Râvînin “*Hocam kuvvetle muhtemel bunu dedi.*” demesi gibi.

Bakıldığında, bunların tamamına şekkü'r-râvî denilmiş, aralarında herhangi bir ayırım güdülmemiştir. Ancak, kanaatimizce her ne kadar yukarıda tanımlanan durumlar bir tereddüt mahsulü olsa da şekkü'r-râvî deyince akla ilk gelen mana bunların hepsi değildir. Şek ve tashîf, ilk akla gelen birbirine zıt şeyler arasındaki şekle açıklamak, zıt şeyler arasında gerçekleşmeyen mana rivayetine dayalı şekki, ihtiyatlı ve yaklaşık ifadeleri ise bu kapsamda değerlendirmemeyi daha doğru buluyoruz. Bir nevî daha önce ifade edilen ihtilaf-ı tenevvü' ile ihtilaf-ı tenâfi konuları değerlendirmelerimizde önemli bir faktör olacaktır.

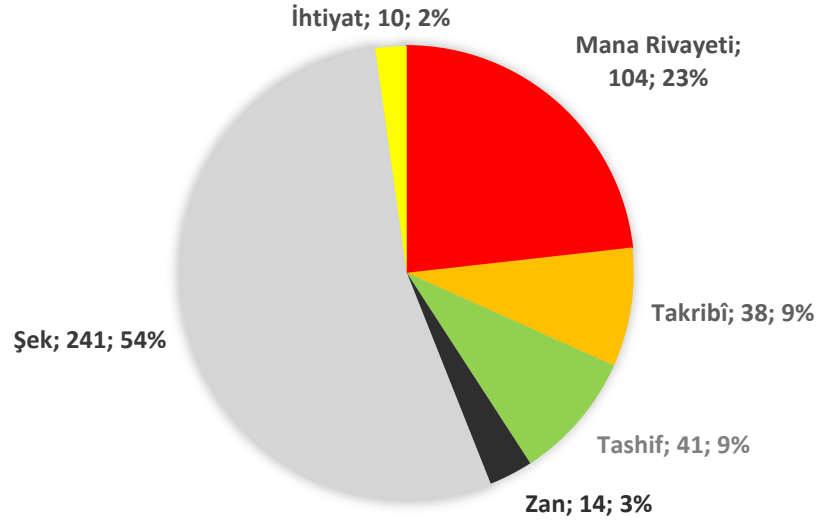
a. Sahîh-i Buhârî

MEŞKUK 707 RİVAYETİN DETAYI (BUHÂRÎ)

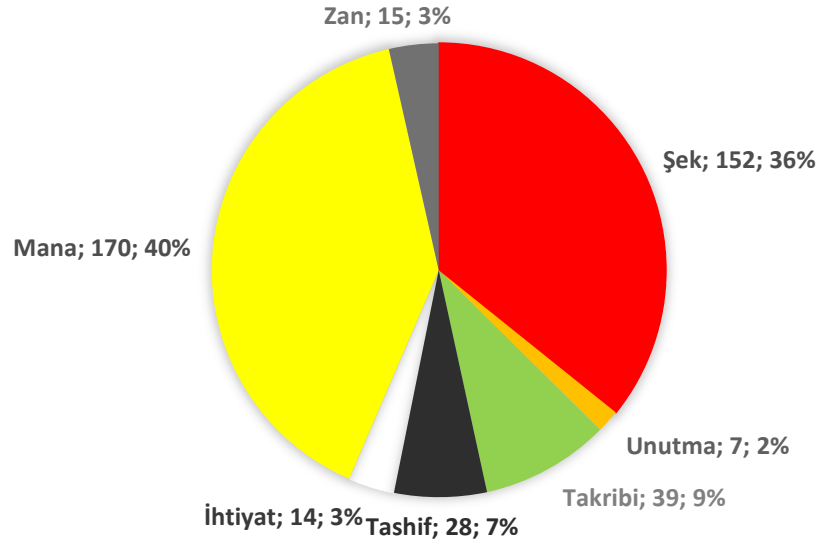
b. Sahîh-i Müslim

MEŞKUK 458 RİVAYETİN DETAYI (MÜSLİM)

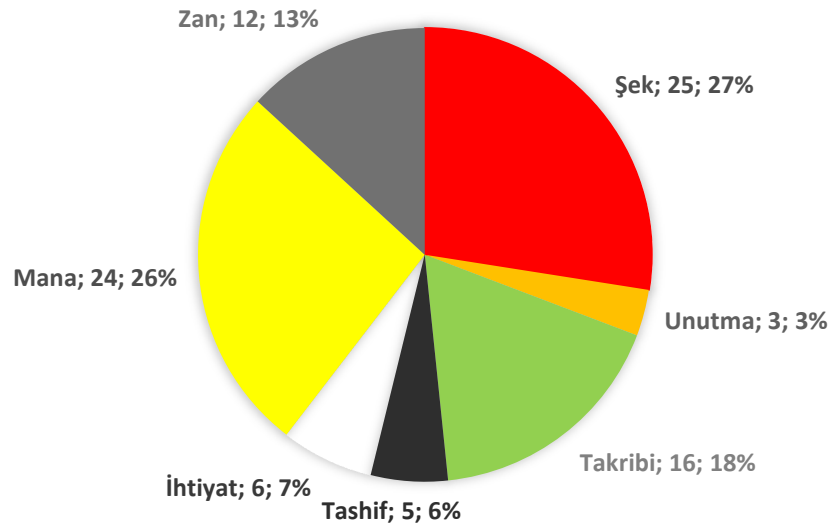
c. Ebû Dâvûd Sünen

MEŞKUK 425 RİVAYETİN DETAYI (EBÛ DÂVUD)

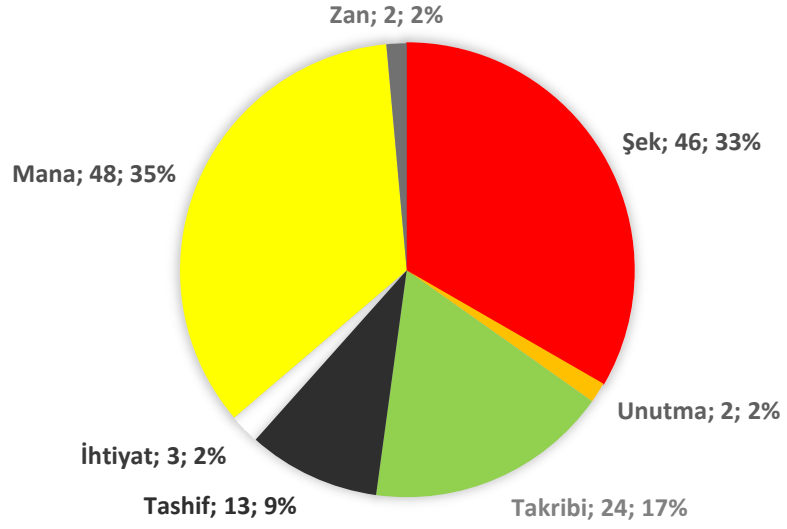
d. Tirmizî Sünen

MEŞKUK 91 RİVAYETİN DETAYI (TİRMİZÎ)

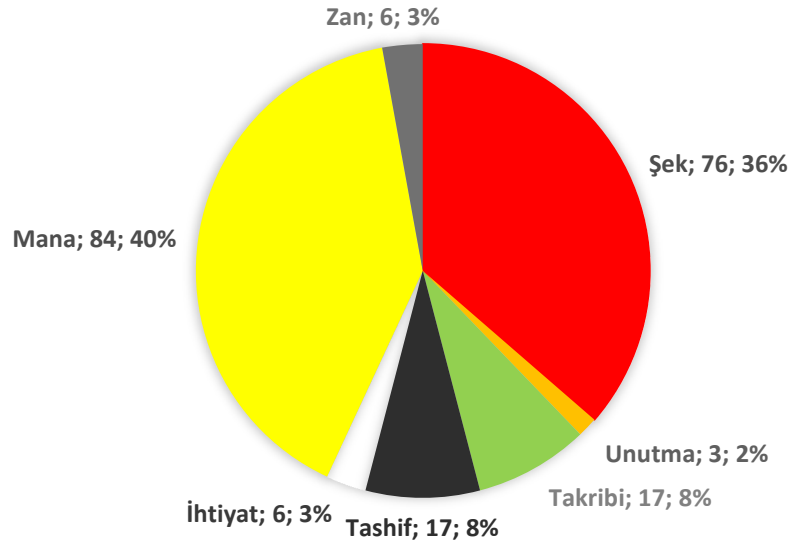
e. Nesâî Sünen

MEŞKUK 138 RİVAYETİN DETAYI (NESÂÎ)

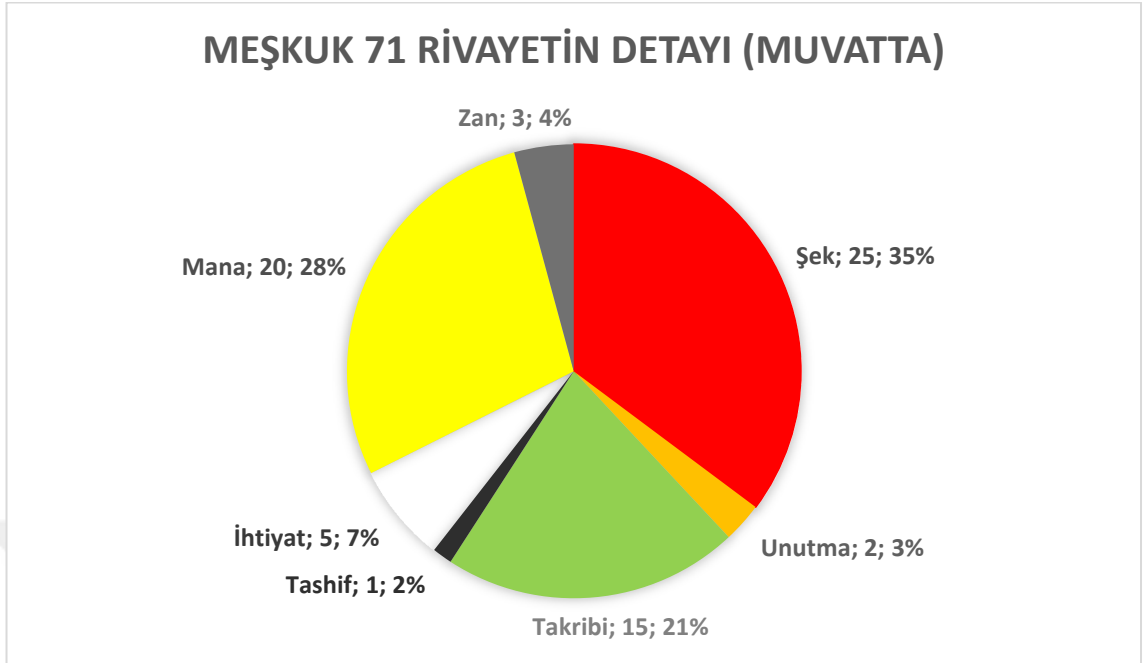

f. İbn Mâce Sünen

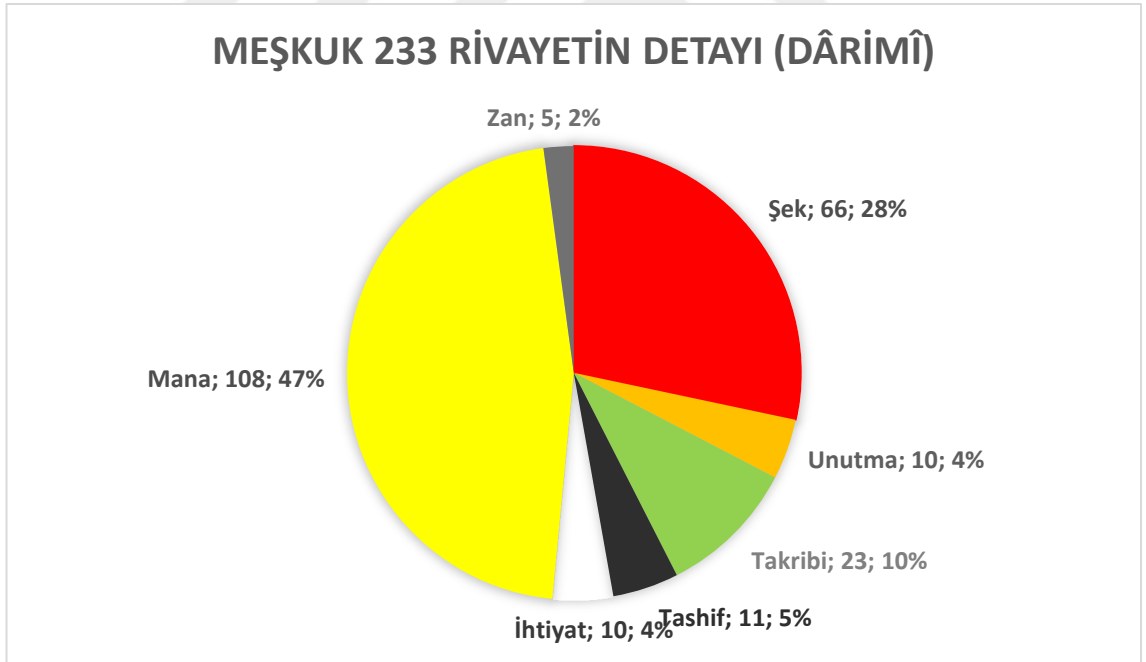
MEŞKUK 209 RİVAYETİN DETAYI (İBN MÂCE)

g. Mâlik el-Muvatta'

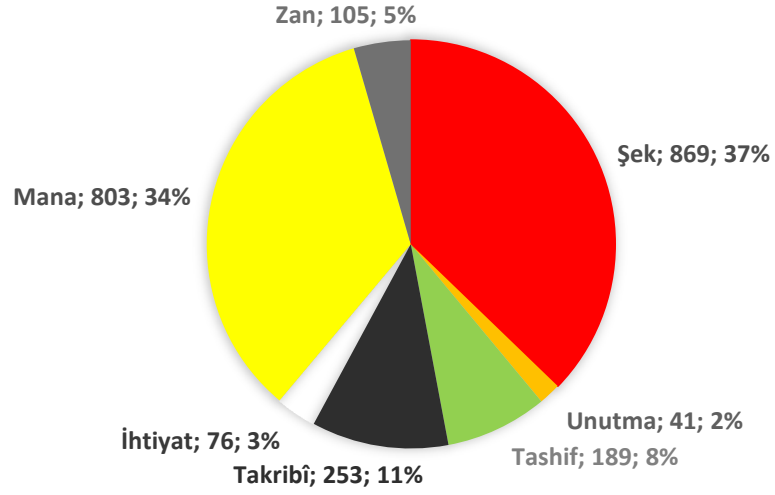

h. Dârimî Müsned

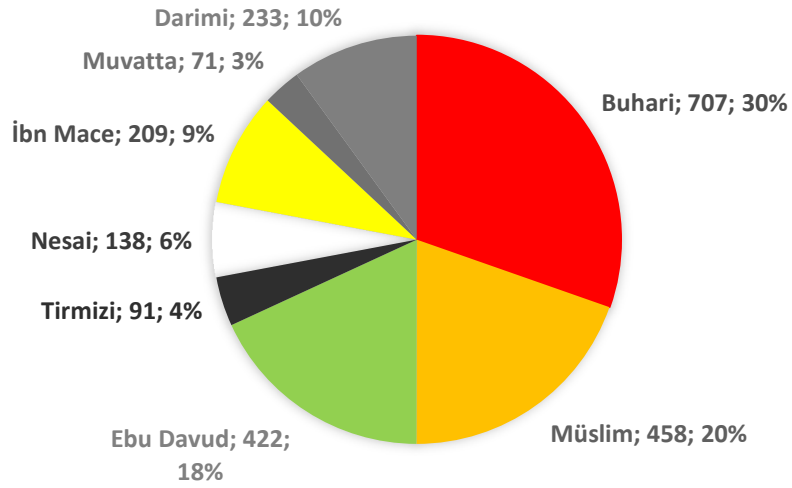

1. Genel Durum

**MEŞKUK 2336 RİVAYETİN GENEL DETAYI
(RİVAYET ESASLI)**

**MEŞKUK 2336 RİVAYETİN GENEL DETAYI
(KİTAP ESASLI)**

4. Musanniflerin Meşkûk Rivayetleri Kitaplarına Alma Sebepleri

a. Âli İsnadla Rivayet

Buhârî *Tevhid* kitabında rivayet ettiği hadiste hocası Kabîsa'nın(213) senedde yer alan ravi hakkındaki şüphesini kendisinden duyduğu gibi حَدَّثَنَا سَفْيَانُ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي نُعْمٍ أَوْ أَبِي نُعْمٍ şeklinde getirmiş ardından da farklı bir isnad zikretmiştir. Bu isnadlar şu şekildedir.

“Buhârî– Kabîsa – Süfyân – Babası (Said b. Mesrûk) –İbn Ebi N’um ya da Ebi N’um - Ebû Said el-Hudrî

Buhârî – İshak b. Nasr – Abdürrezzak – Süfyân – Babası (Said b. Mesrûk) –İbn Ebi N’um- Ebû Said el-Hudrî”⁵⁶²

Tek hadis metni için Buhârî'nin iki isnad zikretmesin bir sebebi olmalıdır. Bakıldığında meşkûk isnadın diğerine nazaran daha âli olduğu görülecektir. Tereddüt bulunmasına rağmen, hadisi daha âli bir isnadla Hz. Peygamber'e (sav) ulaştırmak istediğinden⁵⁶³ önce bu isnadı getirmiş, ardından şüphe bulunmadığı için peşine ikinci bir isnadı zikretmiştir.⁵⁶⁴ Aslında bu isim hakkında Buhârî'nin tereddütü yoktur. Çünkü ikinci hadiste ravinin ismini cezmle zikretmiştir. Ravinin asıl adının İbn Ebi N’um olduğunu bildiği halde hocasından aldığı senedde bir değişiklik ya da ravinin adıyla ilgili kanaatini belirten bir açıklama yapmamıştır. Aynı ayrı sened zikreden Buhârî'nin rical bilgisi vermek ve tereddütü ortadan kaldırmak için böyle bir yol izlediği sonucuna ulaşılabilir. Bu konuda İbn Ebi N’um’un ismi ile ilgili özel bir durumun varlığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

b. Rivayet Lafızları

Rivayette kullanılan tahammül ve eda lafızları hadis ilminde önemli bir yer ifade etmektedir. Müellifler, isnada dair bazı hususiyetlerden dolayı zaman zaman meşkûk

⁵⁶² B7432.

⁵⁶³ el-Fahdâvî, *Eseru şekki'r râvi fî kabûli'l hadisi ve reddihi –dirase tatbîkiyye-*, 31.

⁵⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 13/418.

rivayetleri cezmle gelen rivayetlere öncelemişlerdir.⁵⁶⁵ Buhârî'nin, hocası Musa b. İsmail'den (223) naklettiği şu meşkûk rivayet örnek olarak zikredilebilir. Musa, hocası Abdülvâhid b. Ziyâd (176) > 'Umâre b. Ka'kâ' > Ebû Zür'a > Ebû Hüreyre kanalıyla yaptığı rivayette hocasının kullandığı lafızların zaptında şüphe etmiştir. Bu şüphesini de هُنَيْئًا sözüyle dile getirmiştir.⁵⁶⁶ Söz konusu rivayet Cerir (188) kanalıyla 'Umâre'den aynı senedle Müslim'de⁵⁶⁷, yine Cerir kanalıyla manen Nesâî'de⁵⁶⁸, Muhammed b. Fudayl'den manen rivayetle (194) İbn Mâce'de⁵⁶⁹, yine 'Umare'den Abdülvahid ve Muhammed b. Fudayl kanalıyla Ebû Dâvûd'da⁵⁷⁰ yer almaktadır. Bu rivayetlerde şek bulunmamaktadır.

Diğer kitaplarda olduğu gibi cezmle gelen rivayeti tercih etmek yerine Buhârî meşkûk rivayeti isnadında yer alan bir incelikten dolayı kitabına almıştır. Diğer kitaplarda mu'an'an olarak yer alan bu rivayeti Buhârî tahdîs sığası ile nakletmek ister. Bu meşkûk rivayeti aktaran tüm raviler ise “*haddesenâ*” sığasını kullanmıştır. حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ قَالَ: حَدَّثَنَا عُمَارَةُ بْنُ الْقُعْقَاعِ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو زُرْعَةَ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو هُرَيْرَةَ قَالَ: كَانَ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ زِيَادٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عُمَارَةُ بْنُ الْقُعْقَاعِ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو زُرْعَةَ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو هُرَيْرَةَ قَالَ: كَانَ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ. Buhârî'nin bu tavrı tahdîs sığasına verdiği önemden kaynaklanmaktadır.⁵⁷¹

c. Diğer Sebepler

Kitaplarda bu tür meşkûk rivayetlere yer verilme sebepleri arasında lafzen rivayet arzusu,⁵⁷² meşkûk rivayette yer alan ziyade lafızlar⁵⁷³, rivayet edilen hadisin tekrarı durumunda başka isnadla hadisin şahid / mutabi'olarak rivayet edilmesi, metin

⁵⁶⁵ Yahya Kahloul'un, mutlak anlamda cezmlı rivayeti meşkûk rivayetin önüne geçirilmesi hakkındaki genel kanaat bu bakımda isabetli görülmemektedir.

⁵⁶⁶ B744.

⁵⁶⁷ M598.

⁵⁶⁸ N60, N895.

⁵⁶⁹ İ805.

⁵⁷⁰ ED781.

⁵⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîh el-Buhârî*, 2/229.

⁵⁷² ED611, A1843.

⁵⁷³ Daha önce geçen “*Mescitte iken kible tarafına tükürmeyiniz*” hadisinde metnin bir kısmı yer alırken diğer kısmı meşkûk bir rivayette geçmektedir.

içerisinde meşkûk lafızların bulunmasına rağmen farklı rivayetler getirme⁵⁷⁴, şekk içermeyen başka tarihinin bulunmaması⁵⁷⁵ gibi sebepler sıralanabilir.

C. ŞEKKÜ’R-RÂVÎ ÇERÇEVESİNDE HADİS RİCÂLİ

Bir ilim dalını oluşturan en önemli faktörlerden biri de o alanın gelişmesine hizmet eden, kültürünün oluşmasını sağlayan isimlerdir. Her alanda olduğu gibi hadiste de bir yargıyı herkes için aynı ölçüde düşünmek, bir hükmü her isme teşmil etmek mümkün değildir. Söz konusu durum rivayet olunca tarihte râvilerin sayı bakımında fazla olması, her ravinin kendine has özelliklerinin bulunması⁵⁷⁶ bir konu hakkında yapılan incelemede de farklı başlıklar açmayı gerekli kılmaktadır. Bu sebeple ricâl edebiyatı ve cerh tadil lafızlarından hareketle hadis rivayeti ve şüphe noktasında râvîleri, ilgili başlıklar halinde inceleyip sonunda da konuyla alakalı genel bir değerlendirmede bulunmak gerekir.

Raviler için kullanılan övgü-yergi ifadelerinin taşıdığı anlamlar da oldukça önemlidir. Hadis naklinde tereddütü bulunup bulunmamasına göre raviler için belli başlı kavramlar da kullanılmıştır. Bu kavramların da karşılık geldiği şeyin sorgulanması gerekir. Söz gelimi hiç hatası/tereddütü bulunmayan raviler için kullanılan cerh-tadil lafızları gerçeği ne kadar yansıtmaktadır. Tereddütleri sebebiyle “*şekkâk*” olarak nitelendirilen isimlerin rivayetleri kabul edilecek midir? Naklettikleri metinler ve hadis münekkitletlerinin değerlendirmeleri çerçevesinde hadis ricâli hakkında şu bilgilere yer verilebilir.

1. Hiç Şekki Bulunmadığı Söylenen Râvîler

Münekkitletler râvîleri güvenilir, zayıf ve metrûk olarak üç sınıfa ayırmıştır. Güvenilir râvîler için “*Adalet şartını taşımaktadır*” anlamında doğruluğu, güvenilirliği, takva

⁵⁷⁴ Özellikle Buhârî’nin hadisi tekrarlarlarken mümkün mertebe hadisi başka isnatla rivayet ettiği daha önce ifade edilmişti. İçerdiği hüküm bakımından taktî’ usulüyle hadisi başka bir konuda rivayet ederken isnad değiştirerek rivayet etmektedir. Hadis, rivayet etmek istediği konuyla ilgili şek barındırmıyor ise hadisin diğer kısmını meşkûk bölümle birlikte aktarmaktadır. Aynı durum Müslim’de de geçerlidir. Bir hadis çerçevesinde rivayetleri bir bütün halde toplayan Müslim içinde şek bulunsun bulunmasın hadisleri arka arkaya rivayet etmektedir.

⁵⁷⁵ Özellikle şekkü’r-râvî, sahabe ve tabin devrinde meydana geldiğinde bu tabakalarda genelde tek kişi bulunduğu için farklı bir metin nakledilmediğinden meşkûk rivayetlere kitaplarda yer verilir. Örnek için bkz. B3005.

⁵⁷⁶ Nitekim hadis usulü kitaplarında ifade edildiği üzere râvîlerin çok olması, ayrıca her râvînin farklı yönlerden farklı vasıflarla nitelenebilmesi sebebiyle hadis usulü konuları sınırlandırılmaz. İbnü’s-Şalâh, *Ma’rifetü envâ’i ’ulûmi’l-ḥadîs = Muḥaddimetü İbni’s-Şalâh*, 78.

sahibi oluşu gibi vasıfları sayılmıştır. Zaptına yönelik ise hadiste müminlerin emiri, hadisin imamı, sağlamlığın zirvesi (اليه المنتهى في التثبت), hadiste cin – aslan gibidir, sağlamdır, hüccettir gibi vasıflar kullanılmaktadır. Bu vasıflara denk sayabileceğimiz bir tadil lafzı da “*Hadiste hiç hata yapmamıştır* (ما أخطأ في حديث واحد) ifadesidir.⁵⁷⁷ Bu minvalde en güvenilir râvîler kategorisinde Ali el-Medînî (234) şöyle der. “*Hadis ricalinin hepsi hata yapmıştır. Şu 4 isim hariç; Abdülvâris b. Said (180), Yezid b. Zürey’ (182), Bişr b. Mufaddal (187), İsmail b. ‘Uleyye (193).*”⁵⁷⁸

Güvenilirliğini ifade etmek açısından İbn Şihâb ez-Zührî hakkında da hiç hatasının olmadığı söylenir. *Muhaddislere Göre Rivayette Şek* adlı çalışmasında “...*Rivayette şekkin meydana gelme ihtimali (doğal bir durum oluşu) tüm açıklığıyla ortadadır. Ne var ki râvîler bu konuda farklılık arz etmektedir.*” sözlerine yer veren Muhammed Abajî Zührî’yi ayrı tutarak şekke düşen râvîler kategorisine dâhil etmemekte, hatta hiç hata yapmamış olmakla vasıflandırmaktadır.⁵⁷⁹ Oysaki tespitlerimize göre Zührî hiç yanılmamış, rivayette şekke düşmemiş değildir. Farklı rivayetlerde onun şekkine rastlamak mümkündür.⁵⁸⁰ Kabile adıyla ilgili⁵⁸¹ بني عبد المطلب أو بني المطلب, zina eden cariyenin üçüncü mü yoksa dördüncü defada mı az bir para karşılığında satılacağı hakkında,⁵⁸² soğan-sarımsak yiyenin mescit ya da toplumdan uzak durmasının gerekliliği hususunda⁵⁸³ ليعتزل مسجداً أو şekke düşmüş, men kezebe aleyye hadisinde de⁵⁸⁴ حَسِبْتَهُ قَالَ مَتَعَمِدَا lafızlarıyla bizzat kendisi şekke düştüğünü ifade etmiştir.

Kezâ Ali b. el-Medînî’nin verdiği isimlerden ilk üçü, Abdülvâris, Yezid ve Bişr’in şekkine rastlayamazken dördüncü isim olan İsmail b. Uleyye’nin rivayette şekke

⁵⁷⁷ Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 113-116.

⁵⁷⁸ İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmîzî*, 1/437.

⁵⁷⁹ Abajî, “eş-Şekkü fi’r rivâyeti ‘inde’l muhaddisîn”, 609.

⁵⁸⁰ Zührî’nin meşkûk rivayetleri için bkz. B1590, B2154, B6838, B7132, B7359; N1560; İ30.

⁵⁸¹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî Şerhu Şaḥîḥ el-Buḥârî*, 3/455.

⁵⁸² B2154, B6838.

⁵⁸³ Ebû’l-‘Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Ḳastalânî, *İrşâdu’s-Sârî li Şerhi Şaḥîḥi’l-Buḥârî* (Mısır: el-Matba‘atu’l-Kubrâ’l-Emîriyye, 1323), 8/244.

⁵⁸⁴ Hererî, *Şerhu Sünen-i ibn mâce (Mürşidü zevî’l hacâ ve’l hâce ilâ sünen-i ibn mâce ve’l kavlü’l muktefâ alâ süneni’l mustafâ)*, 1/141.

düşüğünü söyleyebiliriz. Selem akdi ile alakalı rivayetini öğrencisi Amr b. Zürâre kanalıyla eserine alan Buhârî (ya da direkt olarak Amr da olabilir) İbn Uleyye'nin şekke düşüğünü ifade etmektedir.⁵⁸⁵ Mis'âr b. Kidâm, Şu'be vb. isimler hakkında da kullanılan övgü lafızları oldukça yaygındır. Bu isimlerin de nakil esnasına tereddütleri olmuştur. O halde bu tip metinlerde görülen “*Hata yapmaz, hataya düşmemiştir.*” vb. ifadelerde geçen “*hata*” ile başka bir şey kastediliyor demektir. شكّ فلان أولى من يقين غيره ifadesinin Mis'âr ve Zührî gibi isimler hakkında kullanılması bu yorumu destekler. Ayrıca Yahya b. Maîn'in “*Ben hadis rivayetinde bulunup da hata edene değil, sürekli yanılmadan rivayette bulunana şaşarım*” ifadesini bu bağlamda tekrar ele almakta fayda vardır.

Bir ravinin sadece şekkinin tespit edilmiş olması hakkında isabetli bir kanaat belirtmek için yeterli değildir. Söz gelimi bir râvînin hiç şekkinin bulunmaması rivayetteki tesebbütünü ortaya koymaz. Çünkü hadis rivayetinde hep mana ile rivayet etmiş olduğundan şekki bulunmayabilir. Nitekim şekki tespit edilen Muhammed b. Sîrîn, Amr b. Dinar, Abdullah b. Avn, İsmail b. Uleyye gibi isimler hadis rivayetinde lafza oldukça önem veren kişilerdir.⁵⁸⁶ Ayrıca bu isimler hakkında herkesin olumlu kanaati de vardır. Naklettikleri metinlerde yaşadıkları tereddüt zapt eksikliği şeklinde değerlendirilmemeli, aksine lafız hassasiyetinin sonucu olarak düşünölmelidir. Bu bakımdan hiç hatasının bulunmadığı söylenen ravilerin şekkinin bulunmamasını beklemek de şekki bulunduğu için bu övgü ifadeleriyle anılmamasını düşünmek de doğru görölmemektedir.

2. Şekke Düşen Bazı Râvîler

Çalışmamızda şekki olan râvîleri tespit etmek, şekkü'r-râvînin hadis tarihi içindeki seyrini görmemize yardımcı olacaktır. Burada bir tablo halinde ravilerin isimleri, haklarında yapılan bazı değerlendirmeler, tarihi süreçte hangi döneme denk geldikleri ve meşkûk rivayetlerinin yer aldığı kaynaklar hakkında bilgi verilecektir. Yaşamış olduğu döneme dikkat çekerek râvîlerin hangi dönemde daha fazla şekke düşüğünü

⁵⁸⁵ B2239.

⁵⁸⁶ Ali Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017), 240-241.

ayrıca buna sebep olan durumları sorgulamak gerekecektir. Bunun için İbn Hacer'in tabaka sistemi çalışmayı işlevsel hale getirecektir. Bu tabaka sistemi aşağıda görüldüğü şekildedir.

Tab. No	Tanımı	Dönem	Örnek
1.	Sahabe	Sahabe	
2.	Kibâr-ı Tâbiin.	Tabi'ün	Sa'îd b. el-Museyyeb
3.	Tâbiîn devrinin orta yaşlıları		Hasan-ı Basrî ve İbn-i Şîrîn
4.	Rivayetlerinin çoğu tâbiinden olan tabiiler		Zuhrî ve Katâde
5.	Bir kısmı sahabeden hadîs duymamış olan sığâr-ı tâbiîn		el-Ameş
6.	Sadece tâbiinden rivayette bulunan tâbiîn		İbn Cüreyc
7.	Kibâr-ı etbâ'î 't-tâbi'în	Etbâ-i Tâbi'în	Mâlik b. Enes, Sufyânü's-Sevrî
8.	Orta yaşlı etbâut-tâbi'în		Süfyân b. Uyeyne, İsmail b. Uleyye
9.	Sığâr-ı etbâ'î tâbi'în		Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, Şâfiî
10.	Etbâut-tâbiinden hadîs rivayet eden büyük râvîler	Etbâ-i Etbâ-i Tabi'în	Ahmed b. Hanbel
11.	Rivayetleri etbâut-tâbiinden olan râvîler		ez-Zuhelî, el-Buhârî
12.	Rivayetleri etbâut-tâbiinden olan küçük râvîler		Tirmizî

S.No	Râvînin Adı	Vefatı	Tabaka ve Bölge		Tespit Edilebilen Şekli
1.	Abdullah b. Mesud	32	1	Kûfe	B3270; M2533
2.	Ebû Zerr el-Gıfârî	32	1	Rebeze	B535
3.	Rifa'a b. Rafî'	42	1	Medine	N1136, N1313, N1314
4.	Ebû Bekra Nefî' b. Hâris	50	1	Basra	M2888
5.	İmran b. Husayn	53	1	Basra	B2651
6.	Hiz. Aişe	58	1	Medine, Muksirûndan	B315, B334, B434, B1787; ED1303
7.	Ebû Hüreyre	58	1	Medine, Muksirûndan	B99, B691, B1227; ED623; N441; İ295
8.	Ebû Mamer Abdullah b. Sahbere el-Ezdî	60	2	Kûfe	B4816; T3248

9.	Semure b. Cündeb	60	1	Basra	N1484
10.	Abdullah b. Amr	65	1	Mekke	B163; M2940
11.	Abdullah b. Abbas	68	1	Medine	B87, B117, B728, B1326
12.	Abdullah b. Sâmit	70	3	Basra	M1067; İ170
13.	Bera b. Âzib	71	1	Kûfe	B399, B965, B4492, B7252, A18496
14.	Ebû Abdurrahman es-Sülemî	72	2	Kûfe	T2281
15.	Ebû Musa el-Eş'arî	74	1	Kûfe	B4415, B7035
16.	Abdullah b. Ömer	74	1	Mekke	B60, B96, B163, B1977, B7019; MU1791
17.	Câbir b. Abdullah	78	1	Medine	B560
18.	Ebû Vail Şakîk b. Seleme	82	2	Kûfe	N1246
19.	Ebû Abdullah Zêzên ⁵⁸⁷	82	2	Kûfe	T1986
20.	Abdurrahman b. Ebu Leylâ	83	2	Kûfe	İ3549
21.	Abdullah b. Haris b. Nevfel	84	2	Basra	ED2985
22.	Abdullah b. Ebû Evfâ	87	1	Kûfe	
23.	Ebû Râfî'	90 ¹ ar	2	Basra	B460
24.	Enes b. Mâlik	93	1	Basra	B4793; N1528
25.	Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf	93	3	Medine	B1227; N1230; İ1599; D1538
26.	Mutarraf b. Abdullah	95	2	Basra	B1983
27.	Sâib b. Mâlik	?	2	Kûfe	N1305
28.	Ebû Katade Temîm b. Nezîr	?	2	Basra	M37; ED4796
29.	Said b. Cübeyr	95	3	Kûfe	B117; A2397
30.	Abdullah b. Ebû Katade	95	3	Medine	İ2407
31.	İbrahim en-Nehai	96	5	Kûfe	B401, B6671; N1242, N1243; İ1203
32.	Said b. Mercâne	96	3	Medine	M758
33.	Ebû Osman en-Nehdî	100	2	Basra / Kûfe	B602, B3581, B3633, B6481; M2057; A1712
34.	Yahya b. Abbad	100	5	Medine	T2541

⁵⁸⁷ أبو عبد الله زاذان

35.	Yahya b. Vessâb	103	4	Kûfe	T2507
36.	Ebû Bürde b. Ebû Musa	103	3	Kûfe	M2502
37.	Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd	104	3	Basra	B1547
38.	Ebû Recâ İmrân b. Milhân	105	2	Basra	B344
39.	Ebân b. Osman	105	3	Medine	D1864
40.	Ebû Nadra Münzir b. Mâlik	108	3	Basra	M1065
41.	Muhammed b. Sîrîn	110	3	Basra	B105, B170, B482, B1228, B1229, B6051; M2521; T399; N1224, N1225; D1537; İ1214; A7150, A9354
42.	Hasan el-Basrî	110	?	Basra	B7267
43.	Hakem b. Uteybe el-Kindî	113	5	Kûfe	M1211
44.	Ata b. Ebû Rebah	114	3	Mekke	N435
45.	Abdullah b. Büreyde	115	3	Merv	A19340, A19763
46.	Ubeydullah b. 'İkraş	?	3		T1848
47.	Muhammed b. Zeyd	?	3	Medine	B6166
48.	Ebû Reyhâne Abdullah b. Matar	?	3	Basra	M326
49.	Salim Ebu'l Ğays	?	3	Medine	B4234, B6707; M115; ED2711; N3827; MU1322
50.	Müşemm'il b. İyâs	?	4	Basra	A20344
51.	Abdullah b. Fadl b. Abbas	?	4	Medine	B4906
52.	Ebû Süfyân Talha b. Nâfi'	?	4	Vâsıt	D2092; A15293
53.	Ubeydullah b. Ebûbekir	?	4	Basra	A13507
54.	Abdullah b. Mâlik	?	4	Mısır	A26833
55.	İbn Cebr	?	4	Medine	B201
56.	Avn b. Ebû Cuhayfe	116	4	Kûfe	T197

57.	Muharib b. Disâr	116	4	Kûfe	B705, A14190
58.	Nâfi' Mevlâ İbn Ömer	117	3	Medine	M2265; A6035
59.	Katâde b. Diâme	117	4	Basra, medar râvî	B3887, B5727, B5909, B5912; N305, N918
60.	İbn Ebû Müleyke	117	3	Mekke	İ98
61.	Ebû Yahya Habib b. Ebû Sabit el-'Aver	119	3	Kûfe	A21818
62.	Abdurrahman b. Abbas en-Neha'î	119	4	Kûfe	B975; A3358
63.	Ebû Ya'fur el'Abdi	120	4	Kûfe	B5495
64.	Bükeyr b. Abdullah	120	5	Mısır	B450; M533
65.	Ebûbekir b. Hafs	120	5	Kûfe	A17797, A22756
66.	Seleme b. Küheyl	121	4	Kûfe	B2426; ED324; N312, N319
67.	Zübeyd b. Hâris	122	6	Kûfe	A257
68.	Sabit el-Bünani	123		Basra	B458
69.	İbn Şihâb ez-Zührî	124	4	Şam	B855, B1590, B2154, B6838, B7132, B7359; N1560; M1543; MU2390; A17059
70.	Ebû İshak Sa'd b. İbrahim	125	5	Medine	A24664
71.	Amr b. Dinâr	126	4	Mekke, medar râvî ⁵⁸⁸	M323; ED790; A6550
72.	Ebû Zübeyr Muhammed b. Müslim	126	4	Mekke	M2206; ED4105; İ3480; A14775
73.	Abdurrahman b. Kasım	126	6	Medine	MU334
74.	Muhammed b. Münkedir	127	3	Medine	M2471
75.	Ebû İshak es-Sebî	129	3	Kûfe, Medar râvî, Muhtelit ⁵⁸⁹	B40
76.	Ebû Nadr (Mevlâ Ömer b. Ubeydullah) Salim b. Ebû Ümeyye	129	5	Medine	B510; T336; D1457; İ945

⁵⁸⁸ İbn Abbâs, Abdullah b. Ömer ve Câbir gibi Mekkeli isimlerden gelen rivayetlerin merkezi konumundadır. Mehmet Angay, *Ali b. el-Medîni'nin İlelû'l-Hadîs ve Ma'rîfetü'r-Ricâl ve't-Târîh Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 119.

⁵⁸⁹ Zühreir b. Muaviye'nin Ebû İshâk es-Sebî'î'den rivayetleri hakkında eleştiriler bulunmaktadır. Çünkü ihtilata uğramıştır. Zühreir'in rivayetleri ise Ebû İshâk'tan ihtilat sonrasında. Zehebî'ye göre bu rivayetlerdeki bazı hataların nedeni, hocası Ebû İshâk kaynaklıdır. Bünyamin Erul, "Zühreir b. Muaviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 542-554.

77.	Ebû Minhal Seyyâr b. Selâme	129	4	Basra	B541, B771
78.	Ebû Hamza Abdurrahman b. Abdullah	?	4	Basra	A11401
79.	Yahya b. Ebû Kesir	129		Basra, Medar râvî	B360, B1465
80.	Ğaylan b. Cerir	129	5	Basra	ED2425
81.	Abdülaziz b. Rüfey'	130	4	Kûfe	M1651
82.	Abdülaziz b. Suhayb	130	4	Basra	A12797
83.	İshak b. Abdullah b. Ebû Talha	130	4	Medine	B3464, B6283; T2805; B2789 B6283 B7002 M2964 T2805 N3171; MU1336, MU2771; A11858
84.	Mahreme b. Süleyman	130	5	Medine	B183, B922, B992, B1198, B4571, B4572; N1620
85.	Humejd b. Hilal	130	3	Basra	B2261, B6923, N4
86.	Kays b. Talk el-Hanefî el-Yemamî	?	3	Vâhî ⁵⁹⁰ , Huccet değildir. ⁵⁹¹ Yemame	T85
87.	Muhammed b. Abbad b. Cafer	?	3	Mekke	M455, M763; ED649; N1007; A15394, A15395 A15400,
88.	Salih b. Keysan	130	?		
89.	Habib b. Muallim	130	?		
90.	Âsım b. Kuleyb	137	5	Kûfe	ED4225; A1321
91.	Amr b. Yahya	130	6	Medine	ED492
92.	Ubeydullah b. Muğîre	131	4	Mısır	A15323
93.	Tevbe el-Anberi	131	4	Basra	A5565

⁵⁹⁰ Ebû Zür'a, Ebû Hatim er-Râzî, "قیس بن طلق - The Hadith Transmitters Encyclopedia" (Erişim 9 Ekim 2023).

⁵⁹¹ Darekutnî, Yahya b. Main, Ebû Hatim er-Râzî \ "قیس بن طلق - The Hadith Transmitters Encyclopedia".

94.	Eyyûb b. Ebû Temime Sahtiyânî ⁵⁹²	131	5	Basra	B980, B1652, B2491, B2524, B2798, B4190, B6721, B7246, B7386; M1206; T91; A3076, A19591
95.	Ebû Hazim Seleme b. Dînâr el-‘Arec	133	5	Medine	B3247, B6543, B6554, A24560
96.	Mansur b. Mu’temir	132	5	Kûfe	B6571; M1434; A23128, M1434, A23128
97.	Hemmâm b. Münebbih	132	4	Yemen	B7419
98.	Abdullah b. Tâvus	132	6	Yemen	M590
99.	Davud b. Husayn	135	6	Medine	B2190; B2380; M1541 ED3364, MU1814
100.	Bürd b. Sinan	135	5	Basra	N1206
101.	Abdullah b. Ebû Bekir	135	5	Medine	B3005; M2115; MU2706, MU2769; ED2553, ED3596
102.	Sevr b. Zeyd	135	6	Medine	M2863; A9426
103.	Zeyd b. Eslem	136	3	Medine	N1493
104.	Abdûlmelik b. Umeyr	136	4	Kûfe	B3479
105.	Yahya b. Ebû İshak	136	5	Basra	A3377
106.	Yezid b. Ebû Ziyâd	136	5	Kûfe	A343
107.	Asım b. Kuleyb	137	5	Kûfe	ED4225
108.	Abdurrahman b. Humeyd	137	6	Medine	M1352
109.	Süheyl b. Ebû Salih b. Zekvân	138	6	Medine, Muhtelit ⁵⁹³	M987; T1343; İ2788.
110.	Abdurabbihi b. Said b. Kays	139	5	Medine	A5491

⁵⁹² Hadisleri ezberleyip rivayet etmesi ayrıca yazmaması nedeniyle eleştirilmiştir. Yazmaması sebebiyle hadislerin bazı yerlerinde hata yapmasını buna dayandırmaktadırlar. İbn Main’e Eyyûb’un hadisleri hakkında sorulduğunda *Eyyûb hadisleri ezberlerdi, zaman zaman da bir kısmını unuttuğu olurdu* demektedir. (Onun dediğine göre Eyyûb Medine’ye yaptığı rihle dönüşünde aldığı hadisleri kastederek *Şu hurmalar tazeyken tadı değişmeden gelin alın* demiştir.) İbn Main bunun sebebini hadislerini bir kitap altında toplamadığına, haliyle de müracaat edip tashih edebilecek fırsata sahip olmadığına bağlamaktadır. Hammad b. Zeyd de Eyyûb’un, hadisleri ezberlemekte problem yaşamamasına rağmen hadisleri zaman zaman unuttuğu noktasında İbn Main ile aynı kanaati taşımaktadır. Şu’be’nin de bir ara Eyyûb’dan hadis almayı bırakmaya niyetlendiği bilinmektedir. Bununla birlikte Yahya b. Main, Eyyûb, Yunus ve İbn Avn’la birlikte Süleyman et-Teymî’yi hadis ricalinin en değerli isimleri olarak kabul etmektedir. İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmizî*, 2/702.

⁵⁹³ ED3610; T1343.

111.	Musa b. Ukbe	141	?		<i>es-Sahîhu 'l-müsned</i> ⁵⁹⁴
112.	Asım b. Süleyman	141	4	Basra, Medain	N2410
113.	Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ	141	5	Basra	ED2830; A18343
114.	Humeyd b. Ebû Humeyd et-Tavîl	143	5	Basra	B405, B2872; T1933
115.	Süleyman et-Teymî ⁵⁹⁵	143	4	Basra	B3963, B6409, B7247
116.	Abdullah b. Bedr	?	4	Yemame	N165
117.	Süleyman b. Tarhan	143	4	Basra	B6481, B7508, B7553
118.	Numan b. Salim	?	4	Medine	B6555; M2940, A6555
119.	Yahya b. Saîd	143	5	Enbâr	B6143.
120.	Said b. İyâs el-Cüreyrî	144	5	Basra/Muhtelit	B6919, T1901, T3019; A6877
121.	Hişâm b. Urve	144	5	Medine	B922 M2770 D2077 A13261, A13294, A13456, A14857, A15018, A24317
122.	Muhammed b. İshâk	144	5	Bağdat	D82
123.	Musa el-Cühenî	144	6	Kûfe	A24248
124.	Süleyman b. Mihran A'meş	145	5	Kûfe	B257, M2813; N253; M27 D774 A7424 A7450, A22357
125.	Salih b. Ebû Hassan	?	5	Medine	T2799
126.	Zeyd b. el-Hivarî	?	5	Basra	T2232, A11163
127.	Hişâm b. Zeyd	?	5	Basra	A12725
128.	Abdullah b. Abdurrahman b. Yuhannis	?	6	Hicaz	ED1741
129.	Ömer b. Said el-Kuraşî	?	6	Mekke	B4449, B6510
130.	Ebû Seleme Osman b. Şahhâm el-Adevî	?	6	Basra	A20490
131.	Umâre b. Ka'kâ'	?	6	Kûfe	A11008

⁵⁹⁴ Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdiî', *eş-Şahîhu 'l-müsned mimmâ leyse fi'ş-Şahîhayn* (Sana: Daru'l-âsâr, 2008), 2/357.

⁵⁹⁵ Şu'be'ye göre onun şekki başkasının cezmle rivayetinden evladır. Genel, *Abdullah b. Avn'ın Hadisçiliği ve Basra Hadis Halkalarıyla İlişkisi*, 28.

132.	Ya'lâ b. Müslim	?	6	Mekke	B2267, B4726
133.	Ebû Said Muharik b. Halife	?	6	Kûfe	A18833
134.	Osman b. Ğıyâs er-Râbisî	?	6	Basra	A23655
135.	Vâkıd b. Muhammed	145	6	Medine	B479, B6166
136.	Hüseyn b. Zekvân	145	6	Basra	A6747, A7022
137.	Avf b. Ebû Cemile	146	6	Basra	B344, B7271; A21555, A22897
138.	Muhammed b. Abdullah b. Ebû Yakub	?	6	Basra	B3516, M2522, A20423 ⁵⁹⁶
139.	Şurahbil b. Şerik el-Me'âfirî	?	6	Mısır	A6565
140.	İsmail b. Ebû Halid	146	4	Kûfe	A19205
141.	Hişâm b. Hassan	146	6	Basra, Hadisleri yazmazdı ⁵⁹⁷	M1940
142.	Ebû Bekir Abdullah b. Said	147	6	Medine	A26524
143.	Abdülaziz b. Ömer	147	7	Rey	A15345
144.	Amr b. Haris	148	7	Mısır	N1190
145.	Kehmes b. Hasan	149	5	Basra	B5479, B4815, B5479
146.	İbn Cüreyc	150	6	Mekke	B1286; M1183; A22934
147.	Abdurrahman b. Nemir	150 'ler	8	Dımeşk	N1497
148.	Selim b. Hayyan	150 'ler	7	Basra	B7281
149.	Abdullah b. Avn	151	6	Basra	B67 ⁵⁹⁸ , B4532; A2503, A23683
150.	Salim b. el-Ğaylân	151	7	Mısır	T2395
151.	Mamer b. Raşid	153	7	Yemen	B3696, B6494; A7766, A11322

⁵⁹⁶ B3516, M2522, A20423 aynı rivayet olup tahsif ihtimali bulunmaktadır.

⁵⁹⁷ Maden, *Hicrî II. Asır Ehl-i hadîs Halkaları (Basra Örneği)*, 78.

⁵⁹⁸ Bu şekkin Ebû Bekra'dan kaynaklandığı iddia edilse de doğrusu İbn Avn'a ait olmasıdır. Şenkîfî, *Kevseru'l-me'ânî'd-derârî fî keşfi habâyâ sahihi'l-buhârî*, 3/136.

152.	Misar b. Kidâm	153	7	Kûfe	B443, B2394, B7546; M800; ED4985; T1442; A4119, A10013, A11277, A11937, A21110
153.	Üsame b. Zeyd el-Leysî	153	7	Medine	M2040
154.	Hişâm ed-Destüvâî	154	7	Basra	D1427
155.	Said b. Ebû ‘Arûbe ⁵⁹⁹	156	6	Basra	ED4048; İ4312; A13148, A13244; A13148, A13244
156.	Kabâs b. Razîn el-Lahmî	156	7	Mısır	A17361
157.	Ebû Ammar İkrime b. Ammar	159	5	Bağdat	M2362; A22266
158.	Şu’be b. Haccâc	160	7	Basra	B2410, B3788, B2604, B3753, B3854, B5062, B5495, B5977, B6278, B6870, B7267; M88, M627, M691, M762 M1161, M1794, M2042, M2779, M2119, M2799; ED874, ED1201 ED2524, ED2604; T2671, T3021, T3144, T3564, T3576, T3713 N1496, N2491 İ2089 D2405, D2056; A362, A1299; A1584 A2239, A3722, A3908, A4270, A6859, A6884, A6915, A12313, A14188, A16013, A18092 A20778, A21195, A22002, A23375
159.	Abdurrahman b. Abdullah el-Mesudî	160	7	Bağdat	A3704
160.	Ammar b. Seyfe d-Dabbî	160’lar	8	Kûfe	İ256
161.	Süfyân es-Sevrî	161	7	Kûfe	M3017; ED929; N488; A15769, A25538

⁵⁹⁹ Kitabı olmasına rağmen genelde hafızadan rivayette bulunmayı tercih ettiği bilinmektedir. ED4068 rivayetinde ٱ getirilmek suretiyle bu konuda durumunu açıklamaktadır.

162.	Şuayb b. Ebû Hamza	162	7	Humus	B6075, B1355, B2638, B6173
163.	Hemmâm b. Yahya ⁶⁰⁰	163	7	Basra	B3261, B4091, B7507; M3004; N465; D1368; A24979
164.	Abdülaziz b. Abdullah b. Ebû Seleme	164	7	Medine, Bağdat	M2373
165.	Vüheyb b. Halid	165	7	Basra	B7016, M184 ⁶⁰¹
166.	Ebû Ğassan	165	7	Şam (Askalan)	B6543
167.	Harice b. Abdullah	165	7	Medine	T3682
168.	Süleyman b. Muğire	165	7	Basra	A18937
169.	Kays d. Rebi'	165	7	Kûfe	A23733
170.	Ebû Hamze Muhammed b. Meymun	167	7	Merv	A20527
171.	Ebû Abdullah Muhammed b. Talha	167	7	Kûfe	A3864
172.	Hammad b. Seleme	167	8	Basra	B2730; ED2459, A2845, A1310, A9990, A10360, A22048, A14035
173.	Füleyh b. Süleyman	168	7	Medine	B1342
174.	Nâfi'' b. Ömer el-Cumahî	169	7	Mekke	B745; İ1265; A15439, A26963, A27645
175.	Abdurabbih b. Nâfi'	171	8	Musul	B6308
176.	Mehdî b. Meymûn	172	6	Basra	A21414, A22195 A23360
177.	Ebû Hayseme Züheyr b. Muaviye	173	7	Suriye (Cezire)	B1675, B3615; M977; ED1000, ED1572, ED2056, A19057, A19740, A23602, A26561, D1380
178.	Hakem b. Fasîl	175	?	Medain	A16616, A23205
179.	Ebû Avane	175	7	Basra, Vâsıt	A17896
180.	Musa b. Halef	?	7	Basra	ED26911

⁶⁰⁰ Kitabı vardır. Azîmâbâdî, 'Avnû'l Ma'bûd, (İbn Kayyım'ın Ebu Davud Haşiyesi ile birlikte), 2/128.

⁶⁰¹ Tashîf ihtimali bulunmaktadır.

181.	Abdülvehid b. Ziyad	176	8	Basra	B744; M2592
182.	Şerik b. Abdullah en-Neha'î	177	8	Kûfe, Vâsıt	A24802
183.	Süleyman b. Bilal	177	8	Medine	B4897
184.	Cafer b. Süleyman	178	8	Basra	A15461
185.	Mâlik	179	7	Medine	B22; ED2610; N310, N1493; T2391
186.	Ebu'l Ahvas	179	7	Kûfe	<i>et-Temhîd</i> ⁶⁰²
187.	Hammad b. Zeyd ⁶⁰³	179	8	Basra	B233, B786; A6583, A23664
188.	Bişr b. Mansur	180	8	Basra	ED4778
189.	Abdullah b. Mübarek	181	8	Merv	B5626
190.	İsa b. Yunus	181	8	Kûfe, Şam	B5189, B5763; M2448
191.	Ebû İshak İbrahim b. Sad ⁶⁰⁴	182	8	Medine, Bağdat	B3780, B4679, B7273, B7437; A7927
192.	Hüseyim b. Beşîr	183	7	Bağdat	T990
193.	Humeyd b. el-Esved	184	8	Basra	B4536
194.	Halid b. Haris el-Huceymi	186	8	Basra	B1768; M2915; ED1458
195.	Abdülaziz ed-Deraferdi	186	8	Medine	ED1260
196.	Abde b. Süleyman	187	8	Kûfe	B3273, B5394
197.	Mutemir b. Süleyman	187	9	Basra	B6305, İ1271; D1271
198.	Ebû Abdüssamed Abdülaziz b. Abdüssamed	187	9	Basra	A20924
199.	Cerir b. Abdülhumeyd	188	8	Rey	B216
200.	Abdü'l A'lâ	189	8	Basra	M1973

⁶⁰² Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muḥammed İbn 'Abdülber en-Nemerî, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvaḥḩa' mine'l-Me'ânî ve'l-'Esânîd*, thk. Muştafâ b. 'Aḩmed el-'Alevî - Muḥammed 'Abdulkebîr el-Bekrî (Mağrib: Vezâratu 'Umumi'l-Evkâf ve's-Şu'ûnî'l-İslâmiyye, 1387/1967), 5/283.

⁶⁰³ Eyyûb'den rivayette bulunanlar arasında Hammad gibi kimsenin bulunmadığı İbn Main ve Ali el-Medinî tarafından bildirilmektedir. Hammad'ın hadisteki konumundan bahsederken de Abdülvehîs, İbn 'Uleyye ve İbn 'Uyeyne'den daha sağlam olduğunu söylemektedir. İbn Receb, *Şerḩu 'İleli't-Tirmîzî*, 1/463. Ancak Hammad gibi İbn 'Uleyye ile İbn 'Uyeyne'nin şekkine rastlanılsa da Abdülvehîs'in şekkini tespit edemedik. Bu ise hadiste rical değerlendirilmesi yaparken şekkü'r-râvinin nasıl bir etkisinin olduğu sonucuna götürür. Hammad hakkında bunlar söylenirken aynı zamanda onun hadis rivayetinde unuttuğu dile getirilmektedir. Buna göre şekkü'r-râvî, râviyi terketmeye sebep oluşturacak bir etken olarak tanımlanamamamız gerekmektedir. Münekkiteri tarafından *كان يخطأ في غير شيء* (bu anlamda yorumlanabilir).

⁶⁰⁴ Tashîf ihtimali bulunan rivayetleri vardır. B7434, A7927.

201.	Abîde b. Humeyd	190	8	Bağdat	A7023
202.	Abdullah b. İdris	192	8	Kûfe	A7400
203.	İsmail b. Uleyye ⁶⁰⁵	193	8	Basra	B2239, A9519, A18060
204.	Ebûbekir b. Ayyâş	193	7	Kûfe	A8901
205.	Mervân el-Fezârî	193	8	Mekke, Dımeşk, Kûfe	A9700
206.	Muhammed b. Cafer Ğunder	193	9	Basra	M763, M2779; A3153, A12801, A13874, A16829
207.	Hafs b. Ğıyas	194	8	Kûfe	B1480, B4741; D174
208.	Velid b. Müslim	194	8	Dımeşk	B1154; ED5060; T3414; İ3878
209.	Muhammed b. Ebû Adıyy	194	9	Basra	A16698
210.	Muhammed b. Hâzim et-Teymî	194	9	Kûfe	T3110; A2138
211.	Muaz b. Muaz	196	9	Basra, Mana rivayeti sebebiyle şekki var.	ED367, ED645
212.	Bakiyye b. Velid	197	8	Humus	A23821
213.	Hişâm b. Yusuf	197	9	Yemen	B4573
214.	Mansur b. Ebû'l Esved	?	8	Kûfe	A973
215.	Muhammed b. Fülejh	197	9	Medine	B59
216.	Yahya b Said el-Kettan	198	9	Basra	B4533, B7265; M1958; A20039, A23853, A25605, A25606 ED1147, ED1958, ED5029
217.	Abdurrahman b. Mehdi	198	9	Basra	B2035; A3374, A5267, A20637, A22551, A22566

⁶⁰⁵ Hocası Eyyûb'den yaptığı nakilleri hep hafızasından nakletmiştir. Eyyûb vefat edene kadar da hadisleri yazmamıştır. A18060 rivayeti de Eyyûb'den aldığı bir rivayetidir. İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*, 1/463.

218.	Süfyân b. Uyeyne ⁶⁰⁶	198	8	Mekke	B1293, B4890, B5627, B6042, B6829, B6977, B7042, B7313; M189, M2707; ED320; T1900, T1996; N2514, D1530; A15300
219.	Safvân b. İsa	198	9	Basra	A12300
220.	Ebû Katan Amr b. Hüseyim	198	9	Basra	A13273
221.	Veki' b. Cerrah	198	9	Kûfe	İ1006 ⁶⁰⁷
222.	Enes b. İ'yâz	200	8	Medine	ED3279
223.	İbn Ebû Füdeyk	200	8	Medine	e1-Ümm ⁶⁰⁸
224.	Ebû Üsame Hammad b. Üsame	201	9	Kûfe	B7476
225.	Ebû Ravh Haramî b. Umâre	201	9	Basra	M613
226.	Ebû Süfyân el-Himyari	202	9	Vâsıt	A17500
227.	Ebû Bedr Şücâ' b. Velid	203	9	Bağdat	ED460
228.	Zeyd b. Hubâb	203	9	Kûfe	N524
229.	Zeyd b. Velid	203	9		
230.	Ebû Âmir Abdülmelik b. Amr	204	9	Basra	A8419
231.	Ebû'l Hasen Muaviye b. Hişâm	204	9	Kûfe	ED929
232.	Muhammed b. Ubeyd el-Ahdeb	204	11	Bağdat, Kûfe	A24674

⁶⁰⁶ Muvatta adlı kitabı var.

⁶⁰⁷ Buradaki şekkin Mis'ar'a ait olduğu düşünülse de Hererî şekke düşen raviyi Vekî' olarak açıklamaktadır. Hereri, *Şerhu Sünen-i ibn mâce (Mürşidü zevî'l hacâ ve'l hâce ilâ sünen-i ibn mâce ve'l kavlü'l muktefâ alâ süneni'l mustafâ)*.

⁶⁰⁸ Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İdris b. 'Abbâs eş-Şâfiî, *el-Umm* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1410/1990), 1/188.

233.	Yezid b. Harun	206	9	Vâsıt	A3713, A7936, A12252, A13115, A20413, A20480
234.	Haccâc b. Muhammed	206	9	Bağdat	A5015
235.	Abüssamed b. Abdullah	206	9	Basra	B20647
236.	Ebû Kâmil Muzaffer b. Müdrik	207	9	Bağdat	A6758, A7584
237.	Yunus b. Muhammed	207	9	Bağdat	A8456
238.	Esved b. Âmir Şâzân	208	9	Bağdat	A13301, A24800, A26549
239.	Ebû Zekeriya Yahya b. Hassan	208	9	Tinnis (Mısır)	M2051,
240.	Ebû Ali el-Hanefî	209	9	Basra	M706
241.	Muaz b. Hani el-Kaysi	209	10	Basra	B5909
242.	Ebû Zekeriya Yahya b. İshak	210	10	Bağdat	A21738
243.	Abdürrezzak b. Hemmâm	211	9	Yemen	A74, A4909, A7734, A7739, A19072; A25356, Musannef ⁶⁰⁹
244.	Ebû Asım ed-Dahhâk b. Mahled en-Nebil	211	9	Basra	M1106; İ3381; D2301, D2339.
245.	Kabîsa b. ‘Ukbe	213	9	Kûfe	B7432
246.	Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yezid	213	9	Mekke	A17360, A26693
247.	Hassan b. Hassan	213	10	Mekke	B1778
248.	Ebû Yakub İshak b. İsa	214	9	Bağdat	A5935
249.	Musa b. Davud	216	9	Bağdat, Tarsus	A8324

⁶⁰⁹ Ebû Bekr ‘Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan‘ânî ‘Abdurrezzâk, *el-Muşannef*, thk. Hâbîburrahmân el-‘Azamî (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1403), 1/187.

250.	Ebû Nuaym Fadl b. Dukeyn ⁶¹⁰	218	9	Kûfe	B112, B5942
251.	Abdullah b. Yusuf	218	10	Mısır	B3005, B3812
252.	Mâlik b. İsmail	219	9	Kûfe	B6224, B7059
253.	Abdullah b. Mesleme Ka'nebî	220	10	Basra, Mekke	B2769, B5611, B6007
254.	Adem b. Ebû 'Iyâs	220	9	Şam (Askalan)	B5789
255.	Affân b. Müslim	220	10	Bağdat	B1722
256.	Ebû'l Yemân Hakem b. Nâfi''	221	10	Humus	B2220
257.	Ebû Nu'man Muhammed b. Fadl es-Sedûsi	223	9	Basra	B1983; D3124
258.	Şihâb b. Abbâd	224	10	Kûfe	D1900
259.	Süleyman b. Harb	224	9	Basra	B6318; ED2121
260.	İsmail b. Ebû Üveys	226	10	Medine	B2807
261.	Ebû Zekeriya Yahya b. Yahya	226	10	Nîşâbur	M1087, M1730
262.	Ebû Velid Hişâm b. Abdülmelik	227	9	Basra	B6594; A5694
263.	Hammâd b. Halid el-Hayyad	?	9	Bağdat	A10891
264.	Ahmed b. Abdullah b. Yunus	227	10	Kûfe	ED2362, ED5039
265.	Said b. Mansur	227	10	Mekke	Sünen ⁶¹¹
266.	Müsedded b. Müserhed	228	10	Basra	ED1263
267.	Said b. Amr	230	10	Kûfe	M2987
268.	Amr b. Muhammed	231	10	Rakka	B5919
269.	Yahya b. Bukeyr	231	10	Mısır	B6641
270.	Musa b. İsmail	223	9	Basra	ED2275
271.	Ali b. el-Medini	234	10	Basra	B6467
272.	Ali b. Abdullah	234	10	Basra	B137, B3401
273.	Hudbe b. Halid	235	9	Basra	B6581

⁶¹⁰ Lafız rivayetinde hassas bir ravidir. Serhan Özişik, *Ebû Nuaym el-Fadl b. Dukeyn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 56.

⁶¹¹ Ebû Osmân Saïd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasanî, *Sünen-i Saïd b. Mansur*, thk. Sad b. Abdullah (Riyad, 1997), 5/253.

274.	Ebû Bekir b. Ebû Şeybe	235	10	Kûfe	İ3906
275.	İbrahim b. Münzir	236	10	Medine	B119
276.	Yahya b. Süleyman	237	10	Mısır	B1989
277.	Ebû Kâmil Fudayl b. Huseyn	237	10	Basra	M2919; ED4100
278.	Muhammed b. Ubeyd	238	10	Basra	ED4886
279.	Abbas b. Velid	238	10	Basra	B7090
280.	Ebû Cafer Muhammed b. Mihran	239	10	Rey	D2203
281.	Mahmud b. Ğaylan el-Adevî	239	10	Bağdat	T64
282.	Ahmed b. Hanbel	241	10	Bağdat	M1676
283.	Musa b. Abdurrahman	?	10	Antakya	ED336
284.	Hennad b. Seriyy	243	10	Kûfe	ED2705
285.	Muhammed b. Yahya	243	10	Mekke	M1952
286.	Hammad b. İsmail	244	11	Bağdat	M1374
287.	Ubeyd b. İsmail	250	10	Kûfe	B2043
288.	Muhammed b. Müsenna	252	10	Basra	N284
289.	Muhammed b. Beşşâr	252	10	Basra	M627; T2152
290.	Dârimî	255	12		D430, D431, D2277, D2531, D2691
291.	Buhârî	256	12		B313, B1308, B2781, B3359, B3916, B4563, B5930, B7035, B7123
292.	Muhammed b. Yahya	258	11	Nîşâbur	ED1784
293.	Ebû Dâvûd	275	12		ED1994, ED3594
294.	Tirmizî	279	12		T3036
295.	Ebû İshak İbrahim b. Süfyân	308	12	Müslim'in râvîsi	
296.	Ebû Ali el-Lü'lû ⁶¹²	?	?		ED4068
297.	Said b. Ebû Ka'b	?	?	Basra	D2713
298.	Sehl b. Ebû Sadaka	?	?	Basra	A27546

⁶¹² Ebû Dâvûd'un verrâkı, öğrencisi, sünenin râvîsi.

299.	Musa b. Abdurrahman el-Antakî	?	10	Antakya	ED336
300.	Muhammed b. Havşeb	?	10	Kûfe	B1305
301.	Abdurrahman b. el-Addâ'	?	?	Humus	A22221

3. Şekki Tespit Edilen Râvîlerin Ortak Özellikleri

İsnadı oluşturan râvîler ile bu râvîler hakkındaki değerlendirmeleri hâvi rical ve 'ilel edebiyatı, isnad ve hadisin hükmü hakkında bir sonuca ulaşmamızı sağlamaktadır. Söz konusu değerlendirmeler hadislerin doğuşu, yayılması ve tedvinini müteakip türedi olarak çıkmamış, Hz. Peygamber'in (sav) vefatının hemen sonrasında⁶¹³ kendini göstermeye başlamıştır. Bu usul ve esaslara göre rivayet kabul ve red mekanizması oluşmuştur.

Günümüzde ise râvîler hakkındaki lafızlar “*filan âlime göre cerhin 5. mertebesi filancaya göre bu lafız/lar tadilin 2. mertebesi*” şeklindedir.⁶¹⁴ Bu sistemin temeline bakıldığında râvîlerin taksimi açısından ilk sistematik adımı atan İbn Ebi Hâtim er-Râzî'dir (327).⁶¹⁵ *Cerh ve Tadil* kitabının mukaddimesinde tadil ve cerhin her birini dört dereceye ayırmış sonrasında İbn Salah, Nevevi, İbn Hacer ve Sehave gibileri bu taksimata yeni lafızlar ekleyerek yedişerli / sekizerli taksimata gitmiştir. Böyle bir değişkenlikten söz ediliyor olması farklı konuların zamanla cerh ve tadile dahil edildiği anlamını taşımaktadır. Ne cerh-tadil ilminin doğuşuna denk gelen sahabe ve tabiin döneminde ne de gelişim gösterdiği ileriki dönemlerde hadisin kabulü için aranan şartlar arasında ravinin hiçbir tereddütünün olmaması şart koşulmamıştır. Mütekaddim sonrası yeni dönemde meydana gelen gelişmelerde de konumuz olan *râvînin tereddütü* cerh sebeplerine dahil edilmemiştir. Aynı şekilde sadece lafız rivayetinin caiz olması gibi şekkü'r-râvîyi ilgilendiren konular da ilgili literatürde bulunmaz. Bu durum şeksiz

⁶¹³ Hz. Ömer'in oğlu İbn Ömer'e Sa'd b. Ebû Vakkas ile alakalı o söylediyse doğrudur demesi buna örnektir. Bkz. B202.

⁶¹⁴ Bkz. Sika, Sebet, Sadûk, Metrûku'l hadis gibi maddeler. Abdullah Aydın, *Hadis ıstılahları sözlüğü* (İstanbul: IFAY, 2013).

⁶¹⁵ Mahmud Tahhân, *Usulu't tahrîc ve dirasetü'l esânîd* (Riyad: Mektebetu'l-Meârif, 1996), 143.

(cezmle) rivayetin kabulü prensibinin yerleşmediğini göstermektedir. Tadil lafızları arasında yer alan “*şekki başkasının yakîninden evladır*” değerlendirmesi aksine bir durumun varlığını kanıtlamaktadır.

Söz konusu bu ilmin, doğuşundan sistematik hale gelmesine kadar uzayan süreci hayli uzundur. Bu zeminin hazır olmasını sağlayan, dönemde yaşayan insanlardır. Rical bilgisinde ilk defa kapsamlı bir araştırma ve değerlendirme yapan Şu’be b. Haccâc’dır.⁶¹⁶ Bu, canlı bir kültür halinde bulunan rivayet ortamında söylenmiştir. Sistematik cerh-tadilin temelleri dayandırılan Şu’be’nin rivayette epey şekki vardır. Şu’be’nin rivayetlerdeki tereddüdüne rağmen bu alanın kurucularından kabul edilmesi şekkü’r-râvînin prensip olarak cerh unsuru olmadığı anlamına gelir.

Hakkında cerh unsuru sayılacak hususlarda eleştiri getirilen raviler râvîler rivayetleri alınmayan “*metruku’l hadis*” râvîler olarak tanımlanmıştır. Rivayetlerinde ciddi zapt kusuru bulunduğu ve sürekli şüpheye düştüklerinden dolayı böyle râvîler, hadis sahasında mahir sayılmazlar. Şekki tespit edilen ravilere sadece “*Rivayette tereddüt etti, emin olamadı*” gibi bir yaklaşımda bulunulursa bu ravilerin de aynı kategoride değerlendirilmesi gerekir. Ancak rivayette tereddüt yaşayan kişiler sika, evseku’n nâs, sebet / esbet gibi ifadeler kullanılan ve aynı zamanda otorite kabul edilen hadis ricâlidir. Her ne kadar sikâtan sayılsa da akla “*Mademki öyleydi, rivayet esnasında neden şüpheye düştüler? Muhtelif lafızlar üzerinden neden tereddüde kapıldılar?*” gibi sorular gelmektedir. Cevap sadedinde şunlar söylenebilir.

Râvîlerin taksimi bazı yazarlar tarafından 4 ana başlıkta incelenmiştir. Bu, rivayetleri reddilmesi gerekenlerden yukarıya doğru çıkar. İlk grubu oluşturanlar hadis uydurmakla itham edilmiş râvîler iken ikinci grubu oluşturan râvîler, hakkında hadis uydurma söylemi olmayan ancak rivayeti esnasında çok fazla hata yapan ravilerdir. Bu râvîlerin hataları vehm ve ğalat kabilinden olup şekkü’r-râvî ile eşit tutulmamalıdır. Zira daha önce ifade edildiği gibi şek bu noktada değerlendirilmemektedir. Daha çok, râvînin bilgisinin bulunup da iki şey arasında kalmış olmasına istinaden şekle rivayet ettiği konusu gündeme gelir. Zayıf ravilere göre sıhhat açısından bu hadisler, daha üst

⁶¹⁶ İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmîzî*, 1407/1987, 1/436.

mertebede olduğu kabul edilebilir. Rivayetlerine bakıldığında en altta yer alan bu iki ravi grubunun rivayetleri (biri adaletini kaybettiği diğeri de zaptını ciddi anlamda zedelediği için) reddedilir. Ancak bakıldığında, 2.000'in üzerinde örneğe ulaşan rivayet ve 300'ü aşan ravi sayısı, tezimizde konu edilen şekkü'r-râvînin red sebebi sayılmaması gerektiğini gösterir. Çünkü yukarıdaki gruplardan ilk ikisi metruk ravi ve merdud rivayet, üçüncü ve dördüncü gruba dahil olan râvîler / rivayetler de makbul ravi / rivayet olarak adlandırılır. Üçüncü grubu teşkil eden rivayetler de sâdık (başka kaynaklarda sadûk olarak da ifade edilebilir) dördüncü ve son grubun râvîleri ise huffâz / hafız olan ravilerdir.⁶¹⁷ Araştırmamızda konusu geçen raviler üç ve dördüncü grupta yer almaktadır.

Adalet ve zapt şartlarını taşımasına rağmen bir kişinin rivayetin sahih kabul edilmesi için hadisin aynı zamanda şazz olmaması ve gizli kusurunun bulunmaması gerekmektedir. Kişinin bu vasıflara sahip olması onun rivayetin her alanında zapta sahip olduğu anlamında düşünülmemelidir. Şöyle ki, zapt genel ve özel anlamda olmak üzere ikiye ayrılır. Genel anlamda ravinin zâbıt olması, rivayetleri incelendiğinde bir sağlamlığın görülmesidir. Bu, usul kitaplarına şekkü'r-râvî için *“Çok fazla şüphesi bulunmuyorsa zayıf kabul edilmez ama şüphesi çoksa bu ravinin zaptını zedeler”* olarak geçmiştir. Bu, umumi itibarla zâbıt olmaktır. Hususi anlamdaki zâbıtlık ise râvînin rivayette hiç tereddüdünün bulunmamasıdır. Haddi zatında tereddüt ile zapt birbirinin tam aksidir. Râvî tereddüt ederken hakkında tam bir zapttan söz edilemez. Zaten râvînin tereddütte olduğu ortadadır. Ancak bu hususi zapt eksikliğinin raviler hakkında değerlendirmelere etkisinin olmaması usul ilminde esastır.⁶¹⁸

Âdil ve zâbıt olduğu kabul edilmiş ravilerin tüm rivayetlerinde %100 zaptının bulunmasını şart koşturmak hem doğanın tabiatına uygun olan hem de hadis münekkitleti tarafından öngörülen bir durum değildir. Örneğin; meşhur münekkitletlerden Yahya b. Main *“(Rivayetlerinin) hiçbirinde hata yapmamış olan yalancının tekidir”, “Hadis rivayet edip de hata edene şaşırılmamalıdır. Asıl şaşılması olan hadis rivayet edip de daima sıfır hata rivayette bulunandır”* derken bu hususa dikkat çekmektedir. İbn

⁶¹⁷ İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*, 1/435.

⁶¹⁸ Tarık b. 'Aydallâh b. Muhammed Ebû Muaz, *Şerhu manzûmeti beykûniyye fî mustalahi'l hadis* (Riyad: Darul muğnî, 2009), 19.

Mübarek de “Kim hata yapmamıştır ki, hadis ilminden büyük nasipleri olmasına rağmen Hz. Aişe (r.a) ve sahabeden çokları hata yapmışken!” diyerek hadis rivayetinin hata yapma ihtimalinden ayrı düşünülmemeyeceğini, vakıada da durumun bu olduğunu dile getirmiştir. Ahmed b. Hanbel der ki: “Mâlik hadis rivayetinde insanların en sağlamıydı o bile hata ederd, Hammad b. Zeyd de pek çok konuda hata yapmıştır.” Ebû Zûr’a (264) uzun uzun Abdurrahman b. Mehdî’yi methetmiş ve “Bir değil birkaç meselede hata yapmıştır” demiştir.⁶¹⁹

4. Şüphesi Başkasının Yakıninden Daha Evla Kabul Edilen Râvîler

Abdullah b. Avn: (151)

Adı Ebû Avn Abdullah b. Avn b. Ertabân el-Müzenî el-Basrî olup 66 yılında Basra’da doğmuştur. Saîd b. Cübeyr, İbrâhim en-Nehaî, Şa‘bî, Atâ b. Ebû Rebâh, Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn gibi isimlerden hadis almış, A‘meş, Şu‘be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Ezher b. Sa‘d, Hüseyim b. Beşîr, Vekî‘ b. Cerrâh, Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi hadisçilere de hocalık yapmıştır. Kütüb-i sittenin tamamında rivayetleri bulunmaktadır.⁶²⁰ Yaptığımız taramalar sonucunda İbn ‘Avn’ın meşkûk rivayetleri Buhârî *Sahîh*’de⁶²¹, Beyhakî’nin *ed-Da‘avâtü’l-kebir*’inde⁶²² yer almaktadır.

✓ حدثنا علي بن عبد العزيز، ثنا المنهال بن بحر، عن ابن عَوْن، عن زياد بن جابر، أو جابر بن زياد -

شكَّ ابن عون - : أن امرأة أتت ابنَ عمر يومَ خَمِيسٍ فقالت: إني نَدَرْتُ أن أصومَ كُلَّ خَمِيسٍ، فوافقَ ذلكَ اليومُ

العيدَ، أفأصومُهُ؟ فقال لها ابنُ عمر: أَمَرَنَا اللهُ بِوَفَاءِ النَّذْرِ، وَهَـنَا رَسُولُ اللهِ ﷺ عن صَوْمِ هذا اليوم.

İbn Avn’ın şekki ile alakalı Şu‘be “İbn Avn’ın şekki bana başkasının yakîninden daha sevimlidir.”⁶²³ derken Süleyman et-Teymî ve İbn Avn’ın şeklerini yakîn saymaktadır.⁶²⁴

⁶¹⁹ İbn Receb, *Şerhu ‘İleli’t-Tirmîzî*, 1/436.

⁶²⁰ Ahmet Yücel, “İbn Avn, Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/340.

⁶²¹ B981, B4532, B4610.

⁶²² Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. ‘Alî el-Hüsevcirdî el-Beyhakî, *ed-Da‘avâtü’l-Kebîr*, thk. Bedr b. ‘Abdullâh el-Bedr (Kuveyt: Ğurâs li’n-Neşri ve’t-Tevzî‘i, 2009), 1/515.

⁶²³ Ebû’l-Kâsım ‘Abdullâh b. Ahmed el-Belhî el-Ka‘bî, *Ķabûlu’l-Aĥbâr ve Ma‘rifetu’r-Ricâl*, thk. Ebû ‘Amr el-Hüseynî (Beyrut: Dâru’l-Kutubî’l-‘İlmiyye, 1421/2000), 1/359.

Mis'ar b. Kidâm: (153) (مِسْعَرُ بْنُ كِدَامٍ)

Adı Ebû Seleme Mis'ar b. Kidâm b. Zuheyr el-Hilâlî el-Âmirî olup hicri 153 yılında vefat etmiştir. Tebeu't-tâbiîn neslindendir. Irak bölgesinin muhaddis ve âlimlerinden olması sebebiyle “şeyhü'l-İrâk”, gözüne perde indiği için “Ahvel” ismiyle anılmıştır. Kütüb-i Tis'a'nın tamamında rivayetleri bulunmaktadır.

İbn Uyeyne, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zür'a er-Râzî gibi rical Mis'ar'ın sika bir ravi olduğunu kabul etmiş, Hişâm b. Urve ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân ise devrinde Kûfe'de onun gibi bir kişinin daha bulunmadığını ifade etmiştir. Şu'be b. Haccâc hatası az ve ezberi kuvvetli olduğundan ona “mushaf”⁶²⁵ dendiğini söylemekte, tartışmalarda ölçü niteliğinde kabul edilmesiyle de “mîzân”⁶²⁶ diye anıldığını aktarmıştır.⁶²⁷ Mushaf ve mîzan gibi sıfatlar ta'dil lafızlarının en üst mertebesinde yer almaktadır.⁶²⁸

Şekkü'r-râvî cihetiyle bakıldığında tespit edebildiğimiz kadarıyla Buhârî'de⁶²⁹ bir Müslim'de⁶³⁰ bir, Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'de bir⁶³¹, İbn Hibbân *Sahih* 'inde⁶³², İbnü's-Sünnî *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*'de⁶³³, Beyhakî *Sünen-i Kübrâ* 'da⁶³⁴ bir, Heysemî'de⁶³⁵ bir tane olmak üzere daha farklı kitaplarda Mis'ar'ın şekki bulunmaktadır.

⁶²⁴ Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî el-Cemmâîlî, *el-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Şâdî b. Muhammed (Kuveyt: Şeriketü Ğırâs, 2016), 5/285.

⁶²⁵ Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâ'i'r-Ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1400/1980), 27/366.

⁶²⁶ Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâ'i'r-Ricâl*, 27/366.

⁶²⁷ İbrahim Hatiboğlu, “Mis'ar b. Kidâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/175.

⁶²⁸ Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 116.

⁶²⁹ B7546.

⁶³⁰ M800.

⁶³¹ Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. Müsennâ. B. Yahya b. İsa b. Hilal et-Temimi el-Mevsîlî, *Müsned*, thk. Huseyn Selim Esed (Dimeşk: Daru'l Me'mûn li't tûrâs, 1984), 8/436.

⁶³² Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî İbn Hibbân, *es-Şahîh*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1993), 12/338.

⁶³³ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshâk ed-Dîneverî İbnü's Sünnî, *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, thk. Ebû Muhammed Abdurrahman Kevser el-Ber'î (Beyrut: Daru'l kibleti li's sekâfeti'l islâmiyye, 1998), 660.

⁶³⁴ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (DKİ, 2003), 4/466.

⁶³⁵ Ebû'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-Heysemî, *Mevâridü'z-Zamân ilâ Zevâ'idü İbn Hibbân*, thk. Muhammed 'Abdurrezzâk Hamza (Beyrut: DKİ), 588.

Esasen Buhârî ve Müslim'in yanı sıra Kütüb-i Tis'a gibi diğer temel kaynaklarda da rivayetleri bulunan Mis'ar b. Kidâm'ın sika bir ravi olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Kendisinden Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Şu'be b. Haccâc, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vekî' b. Cerrâh gibi otoriteler rivayette bulunmuştur.⁶³⁶ Bu da zikri geçen durumun göstergesidir.

Hadis otoritelerinin kendisinden rivayette bulunmasının yanı sıra Mis'ar hakkında sarahaten tevsik ifadeleri de mevcuttur. Onun hakkında Yahya b. Said el-Kettan *ben Mis'ar'dan daha sağlam birini görmedim* derken Ahmed b. Hanbel de *Şu'be gibi (İbn Haccâc) sikadır* demektedir.⁶³⁷ Mis'ar'ın meşkûk rivayeti hakkında ise Ebû Bekir İbn Ebi Şeybe, şekkü'r-râvî adı altında Mis'ar'ın şekkinin bir cerh unsuru olmadığı ve sika bir ravi oluşuna hâlel getirmeyeceğini *Mis'ar'ın şekki başka hadis râvîlerinin cezmle yaptığı rivayet gibidir* sözüyle belirtmektedir.⁶³⁸ Yine benzer şekilde Ebû Nuaym el-İsfahânî (430) Mis'ar'ın rivayetlerinde her ne kadar zaman zaman şüpheli bir tavır bulursa da onun hadisteki uzmanlığını değiştirmeyeceğini *Mis'ar'ın şekki bana göre başka hadis râvîlerinin rivayetinden daha iyidir* sözüyle dile getirir.⁶³⁹ Mis'ar hakkında benzer tevsik ifadelerini (başkasının yakınından daha evladır / sevimlidir / iyidir şeklinde) Şu'be b. Haccâc'dan⁶⁴⁰ (160), Vekî' b. Cerrâh'dan⁶⁴¹ da (198) duymak mümkündür. Süfyân b. Uyeyne'den aktarıldığına göre⁶⁴² bir defasında 'Ameş'e talebeleri Mis'ar'ın rivayette şüpheyne düştüğü sorulunca o aynı şekilde, "*Mis'ar'ın şüphe etmesi başkasının emin olduğu rivayetten daha hayırlıdır*" diye cevap vermiştir.⁶⁴³ Yine Şu'be kendisine bir hadis hakkında sorunca Mis'ar "*Bunda*

⁶³⁶ İbrahim Hatiboğlu, "Mis'ar b. Kidâm" s. 176.

⁶³⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/164.

⁶³⁸ İbnu'l-Mulâkkin, *et-Tavdîh li Şerhi'l-Câmi'i's-Şaîh*, 4/345.

⁶³⁹ Ebû Nu'aym Ahmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî Ebû Nuaym el-İşfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Aşfiyâ'* (Beyrut: Daru Sa'âde, 1394/1974), 7/212.

⁶⁴⁰ Ebû Nuaym el-İşfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Aşfiyâ'*, 7/212.

⁶⁴¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî ed-Dımaşkî Zehebî, *Tarihü'l-İslam ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lam*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dâru Kitâbi'l 'Arabî, 1993), 9/613.

⁶⁴² İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*, 1407/1987, 448.

⁶⁴³ Ebû Nuaym el-İşfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Aşfiyâ'*, 448.

şüpheliyim.” demiş Şu’be de ona benzer şekilde “*Senin şekkin başkasının yakîninden evladır*” yanıtını vermiştir.⁶⁴⁴

Bu ifadeler ışığında bir de Mis’ar’ın şüpheye düştüğü lafızları konu edinmek gerekir. Bu inceleme sayesinde onun muhtemel iki lafzı neden rivayet ettiğine daha yakından bakabiliriz. Bu konuda rivayetlerindeki atıf yaptığımız meşkûk kısımlar (altı çizili olarak) şu şekildedir.

✓ فَمَا سَمِعْتُ أَحَدًا أَحْسَنَ صَوْتًا أَوْ قِرَاءَةً مِنْهُ⁶⁴⁵

✓ قَالَ النَّبِيُّ ﷺ: شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مَا دُمْتُ فِيهِمْ، أَوْ مَا كُنْتُ فِيهِمْ⁶⁴⁶

✓ مَنْ قَالَ - حِينَ يَأْوِي إِلَى فِرَاشِهِ -: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ لَهُ الْمُلْكُ، وَلَهُ الْحَمْدُ - وَهُوَ عَلَى

كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، سُبْحَانَ اللَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَاللَّهُ أَكْبَرُ: عَفَرَ اللَّهُ ذُنُوبَهُ أَوْ

خطاياها؛ - شَكَّ مِسْعَرٌ.. وَإِنْ كَانَ مِثْلَ زَيْدِ الْبَحْرِ⁶⁴⁷

Rivayetlerde örnekler halinde verilen altı çizili kısımlarda hadisin râvîsi Mis’ar tereddüt etmiş, hocalarından hadisi hangi lafızlarla aldığına emin olamamıştır. Bakıldığında rahatlıkla ifade edilebilir ki şüpheli bölümlerdeki kelimelerin hepsi birbiriyle eş anlamlıdır. Konuya dair herhangi bir tercih unsuru bulunmamaktadır.

Mis’ar şekki hakkında döneminde de gündem olmuş, zaman zaman bu hususta farklı kişilerden sorular almıştır. Bunlardan bir tanesi “*Rivayette ne de çok şüphe ediyorsun.*” sorusudur. Bunun üzerine “*Benim bu tutumum hata yapmaktan kaçınmam dolayısı iledir (bakmayın siz tereddüt eder gibi gözüktüğüme)*” cevabını vermesi rivayetteki bu tavrının basit bir tereddüt olmadığını ifade eder. Başka sefer de kendi şekki için “*Ben imân dışında her şeyden şüphe ederim*” demesi bu durumu izah etmektedir.⁶⁴⁸

⁶⁴⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1326/1908), 1/398.

⁶⁴⁵ B7546.

⁶⁴⁶ M800.

⁶⁴⁷ İbn Hıbbân, *es-Şahîh*, 12/338.

⁶⁴⁸ Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i*, 550.

Şu'be b. Haccâc (160) : Gerek kendilerine yetiştği Şa'bî (104), Hasan-ı Basrî (110), Muhammed b. Sîrîn (110), Amr b. Dînâr (126) gibi 400'den fazla tâbîden hadis almış olması gerek Eyyûb es-Sahtiyânî (131), A'meş (148), Süfyân es-Sevrî (161), Abdullah b. Mübârek (181), Vekî' b. Cerrâh (197), Abdurrahman b. Mehdî (198), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (198), Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (203) ve Amr b. Merzûk (228) gibi otoritelerin de hocası olması sebebiyle hadis alanında kendinden söz ettirmiş bir isimdir.

Yine Şu'be, Basra'da hadis tasnif ve ricâl bilgisi veren ilk isimdir. Rical edebiyatında hakkında pek çok övgüler vardır. Hadis ilminde “*Onun hadis aldığı râviler hakkında araştırma yapılmaz.*” anlayışı oluşmuştur.⁶⁴⁹ Rivayetleri kabul görmüş, Hakem'in hadislerinde Ameş'den daha iyi olduğu Ahmed b. Hanbel tarafından dile getirilmiştir. Hakkında “*O olmasaydı Hakem hadisleri olmayacaktı*” denmektedir. Süfyân'a göre ise ricâli daha sika isimlerden oluşur.⁶⁵⁰ Hadislerin lafızlarında hassasiyet sahibi olan Şu'be bir hadisi ihtisar yaparak rivayet etmeyi de caiz görmemektedir. Bu konuda *فلان عن فلان* dediği aktarılır. Aynı hassasiyet sebebiyle “*Nahvehû, Mislehû*” gibi lafızları da şek sayar.⁶⁵¹

Şekkû'r-râvî konusunda tarihte temayüz etmiş bu ravilerin görüldüğü üzere bir zayıf ravi olmaları söz konusu değildir. Mis'ar'ın şekkinin döneminde dikkat çekmesi ve bu konudaki “*Hataya düşmemek için yapıyorum*” açıklaması son derece önemlidir. Şekkâk olarak isimlendirilen Yahyâ b. Yahyâ'nın da şek sebebiyle rivayetten geri durması hatadan uzaklaşmak istemesiyle açıklanabilir.⁶⁵²

Sonuç olarak zikri geçen bu ravilerin genelde hadisleri ezberledikleri, nüshaları varsa da kitaba dayalı rivayette bulunmadıkları söylenebilir. Ayrıca haklarındaki medh ifadelerinden yola çıkarak şu tespit yapılabilir. Bu raviler hafıza ile hadis rivayetinde

⁶⁴⁹ İbrahim Hatiboğlu, “Şu'be b. Haccâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 224-226.

⁶⁵⁰ Halil Ribâd, *el-Câmi' li 'ulumi'l Ahmed* (Mısır: Dâru'l Felâh, 2009), 17/340.

⁶⁵¹ Naim - Miras, *Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*, 1/411.

⁶⁵² Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/5.

bulunduklarından güçlü hafızalarıyla meşhur olmuş, rivayet sahasında karizma kazanmışlardır.

5. Şekki Lafzen Rivayet Arzusundan Kaynaklanan Râvîler

Burada şekki tespit edilen râvîlerden sahabe râvîsi Zeyd b. Erkâm'ı, sonraki dönemlerden Muhammed b. Sîrîn (110), Hasan-ı Basri (110), İbn Avn'ı (150) Vüheyb (165), Mâlik b. Enes (179), Abdülvâris (180), İsmail b. 'Uleyye (193), Abdurrahman b. Mehdi (198), Abdürrezzak (211) Ahmed b. Hanbel'i (241) anmak gerekmektedir.

İbn Mehdî, hadisi rivayet için ayet gibi ezberlenmesini şart koşarken aksini haram saymaktadır. İbn Sîrîn, Ahmed b. Hanbel, Mâlik b. Enes de lafız rivayetinde azami ölçüde titiz davranmışlardır. Vüheyb hadislerin nakli için lafza sadık kalınmasını şart koşmakta talebeleri Abdürrezzak ise Süfyân'a, bir hadisi duyduğu gibi aktarmasını söylemiştir.⁶⁵³ Zikri geçen ricâlin rivayette tereddüt ettikleri tespit edilmiştir.

Diğer taraftan mana ile rivayeti caiz görenler arasında sayılan isimlere bakıldığında İbrahim en-Nehaî (98), Amr b. Dinâr (126), Hammad b. Zeyd (179), Yahya b. Said el-Kattân (198), Vekî' b. Cerrâh (198) göze çarpmaktadır.⁶⁵⁴ Bu râvîlerden beklenen hadisleri şeksiz rivayet etmeleridir. Manen rivayette bir beis görmediklerinden, muhtemel kelimelerden birini tercih ederek rivayette bulunmaları tutarsızlık arz etmez. Çünkü mana ile rivayette lafız mecburiyeti olmadığından şekle rivayete gerek yoktur. Ancak bu isimlerin de şekki tespit edilmiştir. Şu halde; lafız rivayeti, mana ile rivayeti caiz görüp lafzen rivayeti şart koşmayanlar da dâhil olmak üzere hadis rivayetinde her zaman yerini korumuş, her râvînin zihninde, lafzen rivayet hassasiyeti bir arzu olarak yer almıştır. Örneğin şekki tespit edilen râvîler arasında yer alan Süleymân b. Tarhân (143) talebelerine 5-6'dan fazla hadis rivayet etmediği ve Hz. Peygamber'den (sav) rivayette bulunurken hataya düşme korkusundan renkten renge girdiği aktarılır.⁶⁵⁵

Manen rivayette bulunan bir kişi hadisi, zihnindeki tasavvuruna göre kendi lafızlarıyla rivayet etmektedir. Bu hadisin yeniden inşası anlamına gelir. Başka bir ifadeyle, manen

⁶⁵³ Başaran, "Hadislerde Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi", 54-55, 61-62.

⁶⁵⁴ Başaran, "Hadislerde Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi", 63.

⁶⁵⁵ Bilal Saklan, "Süleyman b. Tarhân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/109.

rivayet hadisin yeniden anlam bulmasıdır. Manen rivayetin bu şekilde hataya önu açıkken lafzen rivayet isteğiyle bir râvînin adeta kendini ele verircesine “*Şu lafızlar hakkında tereddütüm var.*” açıklamaları rivayetin reddine sebep olan hata ile bir tutulmamalıdır. Bu konuda, meşkûk rivayetler arasında yer alan şu meşhur hadis örnek verilebilir. Râvî Ebû Nadr (129), Hz. Peygamber’in (sav), namaz kılanın önünden geçmek yerine kişinin beklemesinin daha hayırlı olacağını ifade ettiğini söylerken “*Burada kırk gün mü, ay mı ya da yıl mı olduğunu bilmiyorum.*” der.⁶⁵⁶ Ebû Nadr, bu hadiste pekâlâ müphem bir şekilde rivayette bulunup açıklamaya gerek duymayabilirdi.⁶⁵⁷ Mana rivayeti yapmış olsaydı kendisinin bu konudaki tereddütü de anlaşılmayacaktı. Dolayısıyla bu gibi durumlara sadece bir zapt problemi açısından yaklaşılmalı, aksine, hadislerin tereddütle rivayet yöntemine hadis rivayetindeki hassasiyet yorumu ile ele alınmalıdır. Bir bakıma “*lafız rivayeti ve mana rivayeti*” metotlarının yanında, lafız hassasiyeti güden raviler tarafından bu iki metoda alternatif olarak geliştirilen “*tereddütle hadis nakli*” metodu gibi düşünülebilir.

Zaman zaman musanniflerin de rivayette tereddüt ettiği görülür. İlgili eserlerde bu tereddütler incelendiğinde lafız rivayetindeki hassasiyet göze çarpmaktadır. Bu sebeple musanniflerin hocalarından aldığı hadisi ihtimalli /meşkûk lafızlarla kitaplarında rivayet ettiği görülür. Hatta bu lafızların müellif tarafından hususi olarak zikredildiği de olmaktadır. Nitekim talebesi Ebû’l Hasen, İbn Mâce’nin, hocası Ahmed b. Sinan’dan (256) rivayet ettiği bir hadisin metnini aktardıktan sonra hadisi lafzına dikkat ederek aktardığını, şekkin bu hassasiyeti sonucu⁶⁵⁸ ortaya çıktığını *أو كما قال: كتبه لفظا* açıklamasıyla⁶⁵⁹ dile getirmektedir.

⁶⁵⁶ B510; M507; ED701; T336; N756; İ945; MU422.

⁶⁵⁷ Nitekim şerh edebiyatında da bu durum namaz kılanın önünden geçilmemesi gerektiğinin önemsenmesine binaen *burada süre müphem bırakılarak konuya dikkat çekiliyor* şeklinde yorumlanmaktadır.

⁶⁵⁸ Muhammed Emin b. Abdullah b. Yusuf b. Hasan El Uremi El-Alevi Hereri, *Şerhu Sünen-i ibn mâce (Mürşidü zevî’l hacâ ve’l hâce ilâ sünen-i ibn mâce ve’l kavli’l muktefâ alâ süneni’l mustafâ)* (Cidde: Dâru’l-minhâc, 2018), 16/169.

⁶⁵⁹ İ2765.

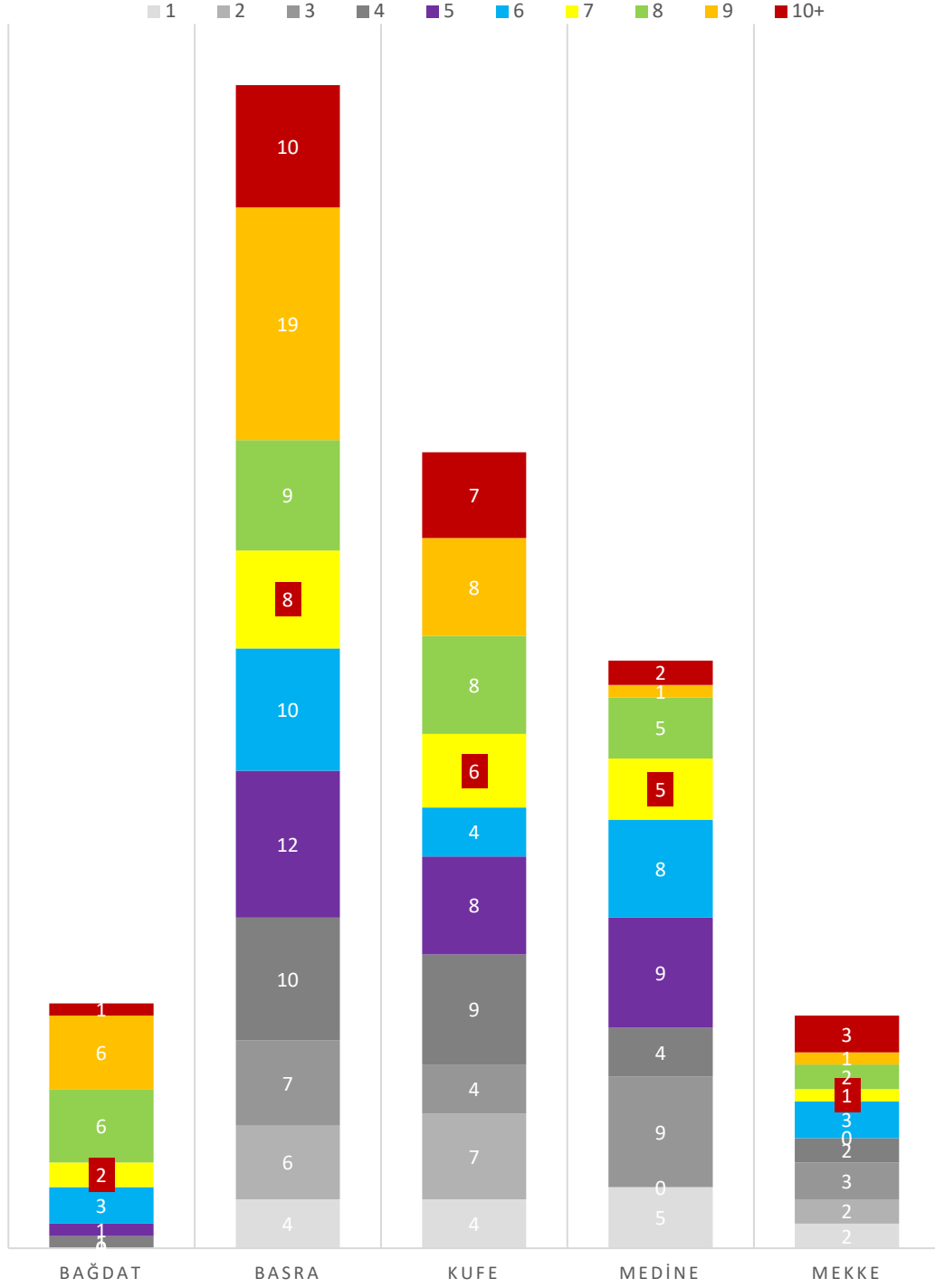
D. RİVAYET HALKALARI VE ŞEKKÜ'R-RÂVÎ

Hadislerin nakledildiği rivayet okulları olan hadis meclisleri, hocanın evinde, merkez ya da şehrin farklı camilerinde kurulur. Bu mecliste yer alan hoca ve rivayet edeceği hadislerin ilim ehli tarafından bilinmesi, rihleleri ortaya çıkarmıştır. Gerek hac yolculuklarında Mekke – Medine rivayetlerine, gerek hususi tertip edilen yolculuklarla farklı ilim merkezlerindeki rivayetlere yönelik ulaşım sağlama imkânı doğmuştur. Böylece hadisler bir bölgede sınırlı kalmamış farklı ilim merkezlerine intikal etmiştir. Rihleler de bu ilim merkezlerinde belli rivayet ağlarının oluşmasını sağlamıştır.⁶⁶⁰

Hadislerin intikali sonucu ortaya çıkan bu halkaların temel özelliklerini bilmek ve şekki tespit edilen râvîlerin ortak özelliklerini araştırmak, şekkin ortaya çıkışını daha doğru değerlendirme imkânı vermektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi şekkin ortaya çıkışında rivayetlerin yanal büyümesi etkilidir. Zira daha fazla ravi tarafından hadisin nakli doğal olarak rivayette tereddüt ihtimalini artacaktır. Hadis halkaları, dönemsel dağılımı ve şekki tespit edilen râvîler hakkında analiz yapabilmek için şehirlere göre hadis halkalarında şekki tespit edilen râvîler tabaka sistemi kullanılarak şöyle gösterilebilir. Bu tabloda yer alan her bir renk bir tabakaya denk düşmektedir. Kutuların içinde toplam kaç ravi olduğu bilgisi yer almaktadır. En altta sahabe tabakası, en üstte ise musannifler bulunmaktadır.

⁶⁶⁰ Benzer örnekler için bkz. Maden, *Hicrî II. Asır Ehl-i hadîs Halkaları (Basra Örneği)*, 54-56.

HADİS HALKALARI VE TABAKALARA GÖRE ŞEKKİN DURUMU

Hadis halkalarından en fazla şekkin bulunduğu Bağdat, Basra, Kûfe, Medine ve Mekke halkaları özellikle seçilmiştir. Bu ilim merkezleri dışında da farklı şehirlerdeki râvîlerin meşkûk rivayetleri tespit edilmiştir. Ancak bakıldığında diğer halkalardaki isimler 10'u geçmemektedir. Bu sebeple sadece 5 ilim merkezinin istatistiği değerlendirilecektir.

Şekki tespit edilen ravilere bakıldığında büyük çoğunluğunun Basra hadis halkasına ait olduğu görülmektedir. Bu râvîlerin toplam sayısı 96 olup listedeki tüm ravilere (301) oranı ise %31,9'dur.⁶⁶¹ Basra'yı takip eden ilim merkezi ise toplam 65 ravi ile Kûfe'dir. Bu sayının da genele oranı %21,5'tir. Üçüncü sırada yer alan ilim merkezi olan Medine'de tespit edilen 48 isim vardır. Bunun da oranı genele göre %15,9'e tekabül etmektedir. Bağdat'ta bakıldığında tespit edilen isim 20 olup oranı da %6,6'dır. Son sırada yer alan Mekke'de ise toplam sayı 19 oranı da %6,3'tür. Toplamda bu analize konu olan ravi sayısında bakıldığında 248, tüm hadis halkalarına mensup râvîlerden istatistiği yapılan ravi sayısının oranı da %83'tür.

Tüm halkalara bakıldığında tarih ilerledikçe rivayette tereddütün arttığı görülmektedir. Bu artış rivayet ağının yanal anlamda genişlemesi ile paralel olup şekkin dönemsel dağılımı hakkındaki tezimizi de kanıtlamaktadır. Halkalarda en fazla Basra'da yoğunluğun olduğu görülmektedir. Ardından Kûfe, Medine, Bağdat gelmekte, son sırada da Mekke yer almaktadır. En fazla orana ait Basra'da şekkin gerçekleşmiş olmasını, orada mevcut bulunan ravi sayısı ile de açıklamamız mümkündür. Halkada bulunan ravi sayısı ve şek ihtimali arasında yer alan doğru orantıya göre ravi sayıları Kûfe ve Medine sırasına göre gitmesi beklenir. Bakıldığında hicri birinci ve ikinci yüzyılda bu ilim merkezlerindeki ravi sayısı düşünüldüğü gibidir. Basra'da 2000 civarında râvînin olduğu, Kûfe'de ise 1600 civarında râvînin tespit edildiği ifade edilmektedir. Medine'de bulunan râvîlerin sayısı 973, Mekke'de ise 421 râvînin varlığı

⁶⁶¹ İlk olarak 250 ravi üzerinden bir araştırma yapılmış, daha sonra tarama genişleterek ravi sayısı 301'e ulaşmıştır. 250 ravi üzerinden ulaşılan sonuç oransal olarak Basra ravilerinden şekki tespit edilenler tüm şekki tespit edilen ravilerin %33,6'sına denk gelirken 301 ravi üzerinden yapılan oranlamada %31,9'a denk gelmiştir. Yeni eklenen 50 civarında raviye rağmen bu oranlamanın çok fazla değişmemesi, bu konudaki tespitlerin doğruluk ihtimalini artırmaktadır. Bu konuda daha önce Maden ile yapılan şifahi görüşmeden bahsedilmişti. Burada da şu husus tekraren zikredilmelidir. Maden'in tespitlerine göre Basra'da 2500 civarında bir ravi yer almaktadır. Ancak bu isimlerin aşağı yukarı 100'ü rivayette etkin olmuştur. Şekki tespit edilen Basra ravilerinin sayısı da bu tespitle uyumludur. Bu durum ravinin rivayet trafiğindeki sıklığı ile şekkü'r-râvî arasındaki bağın kuvvetli oluşuna delil teşkil etmektedir.

söylenmektedir.⁶⁶² Bu durum tablo ile özdeşlik göstermektedir. Halkada şekki tespit edilen isimlerle o halkanın oranlaması düşünüldüğünde Basra ravilerinin %4,8'i (96/2000), Kûfe ravilerinin %4'ü (65/1600), Medine ravilerinin %4,9'u (48/973), Mekke ravilerinin ise %4,5'i (19/421) rivayette kararsızlık göstermiştir. Bu rivayet merkezlerinin ortalamada %4,96'sı demek olup her 100 kişiden 5'inin rivayette tereddüt ettiği anlamını taşımaktadır. Buradan hareketle hadis halkaları arasında şekkü'r-râvî özelinde bir fark saptanmamıştır. Farklı halkalardaki bu yeknesaklık şekkü'r-râvînin, hadis aktarımında doğal bir süreç olduğu anlamına gelmektedir.

⁶⁶² Gönüllü, 2./8. *Asır Mısır Bölgesi Hadis Halkaları*, 29.

SONUÇ

Zapt, insan aklının bir ürünü olan hafıza ve olayları kayıt altına alan yazılı nakil gibi konular bağlamında tanımlanmakta, hadisın kabulünde önemli bir rol oynamaktadır. Bu konuda tereddüt de zaptla ilişkilendirilen bir husustur. Şekkü'r-râvî terimi, temelde zapt eksikliği olarak açıklansa da Ali el-Medîni'nin, hatadan kurtulan kişilerin sayısının sadece 4 ravi ile sınırlı olduğunu belirtmesi ve Ahmed b. Hanbel'in hatadan kurtulan kimsenin bulunmadığını söylemesi, şekkü'r-râvînin rivayete engel bir durum olmadığı ve insan hayatının ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Bu sebeple unutma, lafzen rivayet hassasiyeti, çok rivayete sahip olma/rivayette bulunma, tashîf ve mana rivayetinden kaynaklanan tereddüt vb. durumlar şekkü'r-râvî olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bir rivayette birden fazla şekkin bulunması, zaman zaman isnadda yer alan iki ismin hadisın farklı yerlerindeki tereddütleri, şekkü'r-râvînin tabi etkenlerle bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Hadis naklinde muhtemel lafızların beraber rivayeti sahabe devrinde ilk örneklerini göstermiş tabiin devrine geçildiğinde şekke düşen ravi sayısında bir artış yaşamıştır. Bu dönemde tedvin, hadislerin zaptını olumlu yönde etkilemiş olup şekkü'r-râvî ve tereddütü bulunan ravi sayısı kontrol altında tutulmuştur. Öyle ki şekke düşen ravi sayısında öncesine göre artış değil, ana kaynaktan (Hz. Peygamber) uzaklaşılmasına rağmen bir gerileme gözlemlenmiştir. Tedvinin bu katkısı yanı sıra yazılı rivayetin yaygınlaşmaya başlaması beraberinde yeni problemler de getirmiştir. Tashîf bu problemlerden biridir. Meşkûk rivayetlerde bu minvaldeki örneklerin sayısının %8 civarında olması bunu göstermektedir. Bu tür rivayetlere Musahhaf-Meşkûk rivayetler demek yerinde bir kullanım olacaktır.

Çalışmamızda teknik rivayet algısının oluşmasının, başka bir ifadeyle hadis naklinin sistematikleşmesinin şekkü'r-râvî üzerinden değerlendirme şansı ortaya çıkmıştır. Örneğin, bazı raviler tarafından isnad içi şek tespiti yapılmıştır. Nitekim lafızların tespiti açısından ilk devirlerde örnek bulunamazken hicri 90 yılından sonra râvîler şekkin kimden kaynaklandığını söylemektedirler.

Usul ve ihtilafü'l-hadis ilimlerinde hadisçilerin usulü “*Gelen haberde yer alan kelimelerin / ifadelerin i'mâli (amel etme) terkinden evladır*” şeklindedir. Şekkü'r-râvîde de bu durum söz konusu olmuştur. Hadisçiler, meşkûk kelimelere uygun manalar vererek hadisin otantik yorumuna yaklaşmak istemişlerdir. Aslında bu lafızlardan biri ifade edilmiştir ve tercihe gidilmelidir. Hatta meşkûk lafızlar arasında bulunan bazı karineler gereği bu lafızlardan birini tercih etmek mümkündür. Söz gelimi عليهما جَبَّتَانِ أَوْ

رِوَايَتِي فِي لَفْظِ كَرِينَةٍ جَبَّتَانِ مِنْ حَدِيدٍ rivayetinde lafız karinesi gereği “nûn” ile gelen rivayetin tercih edilmesi gerekir. Kadı İyâz bunun tashîf olduğu yönünde kanaat belirtmekte ve kendisinden bu görüşü Nevevî, İbn Melek gibi birçokları aktarmaktadır. Ancak bu tercih sebebine rağmen İbn Hacer farklı açılardan itirazlar getirerek aksini şiddetle savunmaktadır. Onun ifade edilen usul gereği bu yaklaşımda olduğu söylenebilir.

Râvîler hakkında yapılan değerlendirmelere bakıldığında hadislerin kabulü için istenen zapt şartı arasında şekkü'r-râvî bir problem olarak sayılmamakta, daha çok hadis rivayetinde itimat edilmiş, tanınmış ve hakkında tadil lafızlarının kullanıldığı râvîlerden hadis alındığı için bu râvîlerin şekkine de fazla önem gösterilmemiştir. Herkes tarafından kabul gören Yahya b. Said el-Kattan, Eyyûb es-Sahtiyânî, Katâde gibi birçok meşhur imamın şekki tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra Şu'be, Mis'ar, İbn Avn gibi râvîler için “*Onun şekki başkasının yakîninden evlâdır*” sözü de bu düşüncayı desteklemektedir. Buna göre şekkü'r-râvî hadis naklinde sorun yaşayan ravilerin nitelik eksikliği nedeniyle tereddüt etmeleri sonucu ortaya çıkmamıştır. Zikri geçen otoritelerin şekki ve rivayet ettikleri hadis sayılarındaki fazlalık hadis naklinde etkin olma ve şekkü'r-râvî arasındaki bağ açısından ele alınmalıdır.

Bir talebenin farklı hocalarından gelenleri kıyaslayıp tasarrufta bulunması nadirken farklı rivayetleri birleştirdiğini gösteren örnek yok denecek kadar azdır. Meşkûk rivayetlerdeki ravilerin genel tavrı, rivayetin aslına sadık kalmaktır. Öyle ki aynı hadisi farklı hocalardan alan bir ravi hadisin lafızlarını aynen aktarmaktadır. Mescitte tükürme yasağının aktarıldığı rivayetin Humeyd tarikleri örneğinde olduğu gibi lafızların sahabe farklılığı ile ilişkisi görülebilir. Aynı hadis üzerinden bakıldığında sahabeden gelen metinler raviler tarafından yoğun bir şekilde mana rivayeti ile aktarılmış, bazı raviler bu hususta lafız rivayeti hassasiyeti göttüklerin şekkü'r-râvî olgusu ortaya çıkmıştır.

Şekke delalet eden epey lafız olsa da “و” lafzının kullanımı en fazla yaygınlığa sahiptir.

Meşkûk ifadelerin her birine farklı anlamlar yüklenip hadis alternatif manalarda düşünülmüştür. Bu açıdan şekkin bir bakıma *tefhîmî* olduğu söylenebilir. Nitekim bu tanımlamayı kullanan yazarlar da olmuştur. Bu bakımdan şekkü’r-râvî hadis okumalarında engel teşkil etmemektir. Sonuç olarak şekkü’r-râvî çoğu kez tenevvü’ ihtilafı olarak karşımıza çıkarken *tenâkuz* oluşturacak *tenâfî ihtilafı* örnekleri yok denecek kadar azdır. Bazı rivayetlerde yer alan و lafzı hem şek hem de tenvî’, teşkîk, tahyîr vb. anlamlara gelebilir. Şekkü’r-râvî konusunda yapılacak araştırmada bu hususa dikkat edilmesi önem arz etmektedir. Meşkûk rivayetlerin tespitini kolaylaştırmasına yönelik araştırmamızda şu hususun altını çizmek gerekir. و lafzı şart, şart manasını içeren ism-i mevsuller, istifham edatları, emir ve nehiy gibi ifadelerden sonra geldiğinde çoğunlukla tenvî’ anlamına gelmekte, şek anlamına gelmemektedir.

Hadis rivayetinde lafza bağlılık ve hafızaya itimadın, ravinin karizmasını kazanmasında etkin rol oynadığı ifade edilebilir. Bu sebeple manen rivayete cevaz verse de raviler hadislere emanet bilinciyle yaklaştığından metinler hocadan nasıl alındıysa o şekilde gibi aktarılmaya çalışılmıştır. Bu bakımdan mezkûr hassasiyet sahibi raviler mana ile rivayettense, yeni bir metot geliştirerek meşkûk aktarımı mana ve lafız rivayetine alternatif olarak kullanmıştır.

KAYNAKÇA

- Aba, Veli. “el-Hatîb el-Bağdâdî’nin Muhtevâ ve İstılahları Bağlamında Hadis Usûlüne Etkisi”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 14/1 (30 Haziran 2016), 75-98.
- Abaji, Hasan Muhammed. “eş-Şekkü fi’r rivâyeti ‘inde’l muhaddisîn”. *Kral Suud Üniversitesi (Eğitim Bilimleri ve İslami Araştırmalar)* 21/3 (2009).
- Ahmed, Abdurrezâk Şâkir Mahmûd. *eş-Şekkü ve’l vehmu fî’r râvi ve’r rivayeti (el-İmam Şu’be b. el-Haccâc)*. Irak: Tikrit Üniversitesi Beşerî İlimler Eğitim Fakültesi, (Doktora Tezi), 2014.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve Ma’rifetü’r-Ricâl*. thk. Vaşıyyullâh b. Muhammed ‘Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dâru’l-Hânî, 2. Basım, 1422/2001.
- Akkoç, Gülsüm. *Hadisin Kabul ve Reddine Zabt Kusurlarının Etkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Alhila, Nour. *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu’l-Buhârî Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.
- Altıkulaç, Tayyar. “Hammâd b. Zeyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/489. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Âlûsî, Mahmûd b. ‘Abdullâh el-Huseynî el-. *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîr el-Kur’ânî’l-‘Azîm ve’s-Seb’u’l-Meşânî*. thk. ‘Alî ‘Abdubârî ‘Atîyye. 16 Cilt. Beyrut: DKİ, 1415.
- Angay, Mehmet. *Ali b. el-Medîni’nin İlelü’l-Hadîs ve Ma’rifetü’r-Ricâl ve’t-Târîh Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar, 1. Basım, 2012. <https://www.sahafium.com/kitap/anahatlariyla-islam-oncesi-arap-tarihi-ve-kulturu-p172977.html>
- Askerî, Ebû Ahmed el-Hasen b. ‘Abdullâh b. Sa’îd b. İsmâîl el-. *Âhbâru’l-Muşahhifîn*. thk. Mis’ad Abdülhumeyd es-Sa’denî. Kahire: Mektebetü’l kurân, 1406/1985.
- Aslan, Recep. “Hadis Usûlünde Maklûb Hadis”. *EKEV Akademi Dergisi* 60 (31 Ağustos 2014), 1-14.
- Aşık, Nevzat. *Sahabe ve Hadis Rivayeti*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Âşıkkutlu, Emin. “Cerh ve Ta’dîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis ıstılahları sözlüğü*. İstanbul: IFAV, 7. baskı., 2013.
- Aydınlı, Abdullah. “İhtisar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/572-573. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aydınlı, Abdullah. “Şâz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/385. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî. *'Avnü'l Ma'bûd, (İbn Kayyım'ın Ebu Davud Haşiyesi ile birlikte)*. 14 Cilt. Beyrut: DKİ, 2. Basım, 1415.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-. *el-İşârât*. Tunus: el-Matba'atü't tunûsiyye, 1351.
- Baloğlanlı, Aslan. "Kuşluk Namazı İle İlgili Hz. Aişe'den Nakledilen Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (25 Kasım 2019), 445-462.
- Başaran, Selman. "Haccâc b. Ertât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/425-426. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Başaran, Selman. "Hadislerde Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (01 Ocak 1991).
- Bayraktar, İbrahim İhsan. *Hadislerin Takviyesinde Telakkî bi'l-Kabûlün Etkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî el-. *ed-Da'avâtü'l-Kebîr*. thk. Bedr b. 'Abdullâh el-Bedr. 2 Cilt. Kuveyt: Ğurâs li'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 2009.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî el-. *es-Sunenu'l-Kubrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 22 Cilt. b.y.: DKİ, 2003.
- Bozkurt, Üsâme. "Sadrın Zaptından Satrın Zaptına: IV./X. Asırda Hadis Tashîfât Edebiyatının Gelişim Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (30 Haziran 2022), 445-459. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1077511>
- Buhârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buhârî el-. *el-Câmi'u'l-müsnedü's-şahîhu'l-muhtasar min umûri Resûlillâh şallallâhü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. thk. Muhammed Zuheyr en-Nâşir. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422.
- Cemâluddîn el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tehzîbu'l-Kemâl fî 'Esmâ'r-Ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1400/1980.
- Cemâluddîn el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tuhfetu'l-eşrâf bi ma'rifeti'l-eşrâf*. thk. 'Abduşşamed Şerefuddîn. 14 Cilt. Beyrut; Bombay: el-Mektebetü'l-İslâmî; ed-Dâru'l-Kayyime, 2. Basım, 1403/1983.
- Cemmâîlî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî el-. *el-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Şâdî b. Muhammed. 10 Cilt. Kuveyt: Şeriketü Ğirâs, 1. Basım, 2016.
- Ceyhan, Eyüp. *Saîd b. Ebî Arûbe Özelinde 2./8. Asır Basra Hadisçiliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Cezâîrî, Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed es-Sem'ûnî el-Hasenî el-. *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. 2 Cilt. Halep: Mektebetü'l Matbûâtî'l İslâmiyye, 1995.
- Çakan, İsmail Lütî. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İFAV, 2008.

- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Öğrenimi -Tarihî ve Güncel Boyut-*. İstanbul: İFAV, 5. Basım, 2016.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelefü'l Hadis İlmi)*. İstanbul: İFAV, 12. Basım, 2020.
- Çelik, Ali. *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.
- Dârimî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî ed-. *Sunenu'd-Dârimî*. thk. Huseyn Selîm 'Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1. Baskı., 1412/2000.
- Dayhan, Ahmet. "İlk Dönem Hadis Tarihinde Mânâ İle Rivâyet Meselesi". *İslami Araştırmalar* 13/1 (2000). <https://avesis.deu.edu.tr/yayin/96387c25-c5ad-4ae3-994a-7682ac4dc021/ilk-donem-hadis-tarihinde-mana-ile-rivayet-meselesi>
- Dayhan, Ahmet Tahir. *Hadislerde Tashîf ve Tahrîf*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2005.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 3. Basım, 2014.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. İzzet Ubeyd - Âdil es-Seyyid. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1. Baskı., 1998.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî't-Tefsîr*. thk. Şıdkî Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1420.
- Ebu Muaz, Tarık b. 'Avdallah b. Muhammed. *Şerhu manzûmeti beykûniyye fî mustalahi'l hadis*. Riyad: Darul muğnî, 2009.
- Ebû Nuaym el-İşfahânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî. *Hilyetu'l-Evliyâ' ve Ṭabaḳātu'l-Aşfiyâ'*. 10 Cilt. Beyrut: Daru Sa'âde, 1394/1974.
- Efendioğlu, Mehmet. "Râvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/472-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Efendioğlu, Mehmet. "Rivayet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/135-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Eren, Mehmet. "Hadis İlminde Rical Bilgisi ve İlk Kaynakları I". *Dini Araştırmalar* 2/6 (01 Haziran 2000), 133-162.
- Erul, Bünyamin. "Ta'n". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/558-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Erul, Bünyamin. "Züheyr b. Muâviye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/542-543. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Etyôbî, Ali b. Ahmed b. Musâ el-. *Gurretü 'ayuni'l-muhtâc fî şerhi sahihi'l-imâm müslim b. el-Haccâc*,. 2 Cilt. Dammâm: Daru İbnü'l Cevzî, 1424.
- Fahdâvî, Hamid Hureys el-. *Eseru şekki'r râvî fî kabûli'l hadisi ve reddihi -dirase tatbîkiyye-*. Bağdat: Mektebetü Şemsi'l-Endülüs, 2017.

- Fayda, Mustafa. “Ebvâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/378-379. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Feyyûmî, Ebû'l-‘Abbâs Aḥmed b. Muḥammed b. ‘Alî el-Ḥamevî el-. *el-Mişbâhu'l-Munîr fî Ğarîbi's-Şerhi'l-Kebîr*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-‘İlmiyye, 1987.
- Fîrûzâbâdî, Ebû Tâhir el-, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Muhammed Naîm Arkusûsî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2005.
- Genç, Mustafa. “Rivayette Şek Meselesi, Sebepleri ve Muhaddislerin Şekki Giderme Yöntemleri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/59 (24 Aralık 2020), 1-29. <https://doi.org/10.15370/maruifd.846105>
- Genel, Salih Zeki. *Abdullah b. Avn'ın Hadisçiliği ve Basra Hadis Halkalarıyla İlişkisi*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Gönüllü, Baki. 2./8. *Asır Mısır Bölgesi Hadis Halkaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Güler, Zekeriya. “Müsedded b. Müserhed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/82-83. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Güşen, Seyit Ali. *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Hâkim-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî. *el-Müstedrek 'ale's-sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: DKİ, 1990.
- Hâmidî, Muhammed Sadık. “Hadis İlminde Tashîf, Zabt ve İlgili Eserler Üzerine”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/2 (30 Aralık 2006), 163-175.
- Hatemî, Ahmed İbrahim. “eş-Şekkû mine'r râvi ve eseruhü fi't ta'lil”. *Divân-ı Vakf-ı Sünnî* 57 (2019).
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. ‘Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Faṣl li'l-Vaṣli'l-Müderrec fî'n-Naql*. thk. Muḥammed b. Meṭar ez-Zehrânî. 2 Cilt. Medine: Dâru'l Hicre, 1418/1997.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. ‘Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*. thk. Ebû ‘Abdullâh es-Sevraḳî - İbrâhîm Ḥamdî el-Medenî. Medine: Dâru'l Hüdâ, 2003.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Aḥmed b. ‘Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Takvîdu'l- 'İlm*. Beyrut: Dâru İhyâi's-sünne, 1949.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Mis‘ar b. Kidâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Şu‘be b. Haccâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/224-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hereri, Muhammed Emin b. Abdullah b. Yusuf b. Hasan El Uremi El-Alevi. *el-Kevkebü'l vehhâc ve'r-ravdatü'l behhâc fî şerhi sahihi'l müslim b. el-haccâc*. Mekke: Dâru'l Minhâc, 2009.

- Hereri, Muhammed Emin b. Abdullah b. Yusuf b. Hasan El Uremi El-Alevi. *Şerhu merâkı's-s'uûd*. thk. Ali b. Muhammed el-İmrân. Cidde: Mecma'u Fıkhi'l İslâmî, 1426.
- Hereri, Muhammed Emin b. Abdullah b. Yusuf b. Hasan El Uremi El-Alevi. *Şerhu Sünen-i ibn mâce (Mürşidü zevî'l hacâ ve'l hâce ilâ sünen-i ibn mâce ve'l kavlü'l muktefâ alâ süneni'l mustafâ)*. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-minhâc, 2018.
- Hereri, Muhammed Emin b. Abdullah b. Yusuf b. Hasan El Uremi El-Alevi. *Zehîratü'l-ukba fî şerhi'l-müctebâ*. Beyrut: Dâru'l Meâric, 1424.
- Heysemî, Ebu'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-. *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*. thk. Hüsameddîn el-Ğudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Ğudsî, 1414/1994.
- Heysemî, Ebu'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-. *Mevâridü'z-Zamân ilâ Zevâ'idü İbn Hibbân*. thk. Muhammed 'Abdurrezzâk Hamza. Beyrut: DKİ, ts.
- Hinn, Mustafa Said el- - Bedî', es-Seyyid el-Lahhâm. *el-İzâh fî 'ulûmi'l hadîs ve'l istilâh*. Dimaşk: Dâru'l Beyrûtî, 2018.
- Horasanî, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-. *Sünen-i Saîd b. Mansur*. thk. Sad b. Abdullah. Riyad, 1997.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Muhtasaru'l-mustasfâ -ez-Zarûrî fî usûli'l-fikh-*. thk. Cemâleddîn el-Alevî. Beyrut: Dâru'l Garîbî'l İslâmî, 1994.
- İbn Cuzeyy, Ebü'l-Kâsim Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Ğirnâtî. *et-Teshîl li-'Ulûmi't-Tenzîl*. thk. 'Abdullâh el-Hâlidî. Beyrut: Dâru'l Erkâm, 1416.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî. *Cemheretu'l-Luğa*. thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1408/1987.
- İbn Ferâh, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ferh el-Laḥmî. *el-Ğarâmiyye fî Muşṭalaḥi'l-Ḥadîs*. thk. Merzûk b. Hiyâs ez-Zehrânî. Medine: Daru'l Meâsir, 1424/2003.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Asḳalânî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Şaḥîḥ el-Buḥârî*. thk. Muḥibbuddîn el-Ḥaṭîb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Hacer el-'Asḳalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Asḳalânî. *Nuzhetu'n-Nazar fî Tavdîhi Nuḥbeti'l-Fiker fî Muşṭalaḥi Ehli'l-Eser*. thk. 'Abdullâh b. Ḍayfillâh er-Raḥîlî. Riyad: Matbâu Sefîr, 1422/2001.
- İbn Hacer el-'Asḳalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Asḳalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1326/1908.
- İbn Hamid, Ulvî b. Hâmid b. Muhammed b. Şihâbüddîn. *Adaletü's-sahabe lâ testelzimu zaptahum*. Sana: Dâru'l Kütüb, 2013.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaud. 52 Cilt. Beyrut: Müessesetü Risâle, 2001.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî. *es-Şahîh*. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût. 18 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1993.
- İbn Kâni', Ebû'l-Huseyn 'Abdûlbâkî b. Kâni' bel-Bağdâdî. *Mu'cemu's-Şahâbe*. thk. Şalâh b. Sâlim el-Mısrâtî. 3 Cilt. Medine: Mektebetu'l-Ğurebâ'i'l-Eşeriyye, 1. Basım, 1418/1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Daru'l Cîl, 1. Baskı., 1998.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâi el-Endelüsî el-Ceyyânî. *el-Kâfiyetü's-şâfiye*. thk. Abdülmün'im Ahmed. 5 Cilt. Mekke: Camiatü Ümmü'l Kurâ, 1. Basım, 1982.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Faḍl Cemâluddîn b. Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî b. Manzûr er-Ruveyfî. *Lisânu'l-'arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, 3. Basım, 1414/1993.
- İbn Melek, Abdüllatîf B. Abdülaziz Er-Rûmî El-Hanefî. *Mebâriku'l ezhâr şerhu meşâriki'l-envâr*. thk. Tefvîk Mahmud Tûkle. Beyrut: Daru'l Lübâb, 2019.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Aḥmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşķî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Şahîhi'l-Buḥârî*. thk. Maḥmûd b. Şa'bân b. Abdilmaḳşûd v.dğr. 8 Cilt. Medine: Mektebetu'l-Ğurebâ'i'l-Eşeriyye, 1417/1996.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Aḥmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşķî. *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*. thk. Humâm 'Abdurrahîm Sa'îd. Ürdün: Mektebetu'l-Zerkâ, 1407/1987.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Aḥmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşķî. *Şerhu 'İleli't-Tirmîzî*. thk. Abdurrahîm Said. Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1407/1987.
- İbn Seyyidi'n-Nâs, Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'mûrî. *en-Nefḥu's-Şezî Şerhu Câmi'i't-Tirmîzî*. thk. Ebû Cafer Ensârî. 4 Cilt. Riyad: Daru Semî'î, 2007.
- İbn 'Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muhammed. *et-Temhîd li mâ fî'l-Muvaṭṭa' mine'l-Me'ânî ve'l-'Esânîd*. thk. Muştafâ b. 'Aḥmed el-'Alevî - Muhammed 'Abdulkebîr el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vezâratu 'Umumi'l-Evkâf ve's-Şu'ûnî'l-İslâmiyye, 1387/1967.
- İbn 'Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi fukahâ'i'l-emsâr ve 'ulemâ'i'l-akṭâr fîmâ tezammenehü'l-Muvaṭṭa' min me'ânî'r-re'y ve'l-âsâr*. thk. Sâlim Muhammed 'Atâ - Muhammed 'Alî Mu'avvîd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn 'Adiy, Ebû Aḥmed 'Abdullâh b. 'Adiy el-Curcânî. *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*. thk. Abdülfettâh Ebu Sinne. 6 Cilt. Beyrut: el-Kutubu'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbn 'Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî. *Şerhu İbn 'Akîl 'alâ Elfîyeti İbn Mâlik (Şerhu elfîyyeti İbn Mâlik)*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 4 Cilt. Kahire: Dâru Tûrâs, 1400/1980.

- İbnu'l-Eşîr, Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eşer*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbnu'l-Mulaqqîn, Ebû Hafş 'Omer b. 'Alî b. Ahmed el-Mısrî. *et-Tavdîh li Şerhi'l-Câmi 'i's-Şahîh*. Dimaşk: Dâru'n Nevâdir, 1429/2008.
- İbnü's Sünnî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshâk ed-Dineverî. *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*. thk. Ebû Muhammed Abdurrahman Kevser el-Ber'î. Beyrut: Daru'l kibleti li's sekâfeti'l islâmiyye, 1998.
- İbnü's-Şalâh, 'Ebû 'Amr Taqıyyüddîn 'Osmân b. 'Abdurrahmân. *Ma'rifetü envâ'i 'ulûmi'l-hadîs = Muḳaddimetü İbni's-Şalâh*. thk. Nureddin Itr. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1423/2002.
- İnan, Sait. "Tabiûnun Kitâbet Karşıtı Duruşunun Kritiği". *Turkish Studies-Comparative Religious Studies* 17/2 (2022), 173-190. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.57668>
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Ḳur'ân*. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, ts.
- İşler, Emrullah. "Tashîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/128-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kâdî 'İyâd, Ebû'l-Faḍl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahşubî el-. *İkmâlu'l-Mu'lim bi Fevâ'idü'l-Muslim*. thk. Yahyâ İsmâ'îl. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l Vefâ, 1419/1998.
- Kahloul, Yahya. *Şekkü'r râvi ve eseruhu fî ehâdisi'l ahkâm*. Cezair: Külliyyet-i Ulumu'l islamiyye (Akaid ve'l edyân) (Doktora Tezi), 2017.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Hüreyre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/160-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmiu's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/114-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmiu's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/124-129. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kara, Ömer. "Râgıb el-İsfahânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/398-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Karabulut, Fuat. *Süfyân b. Uyeyne (H. 107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2007. <http://ktp.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=12916&tarama=S%C3%BCfyan+b.+Uyeyne+ve+Hadis+%C4%B0lmindeki+Yeri>
- Karataş, Mustafa. "Hadis Rivayeti Karşısında Sahabenin Tutumu". *Kuran Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi* 2/1 (ts.), 5-18.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dimaşkî el-. *Ḳavâ'idü't-tahdîs min fûnûni muşṭalaḥi'l-hadîs*. Beyrut: DKİ, 1332.
- Kaşâlânî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed el-. *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: el-Maṭba'atu'l-Kubrâ'l-Emîriyye, 1323.

- Ka'bî, Ebû'l-Kâsım 'Abdullâh b. Aḥmed el-Belhî el-. *Kabûlu'l-Aḥbâr ve Ma'rifetu'r-Ricâl*. thk. Ebû 'Amr el-Ḥuseynî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Koçinkağ, Mansur. "Abdülazîz b. Abdullah b. Ebî Seleme el-Mâcişûn ve Kadere Dair İki Risalesi". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (15 Eylül 2016), 81-108.
- Köten, Akif. "Ebû'l-Yemân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/350-351. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan, 3. Basım, 2019.
- Maden, Ömer Faruk. *Hicrî II. Asır Ehl-i hadîs Halkaları (Basra Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Maḥallî es-Suyûfî, Celâluddîn Muḥammed b. Aḥmed el-Maḥallî Celâluddîn 'Abdurrahman b. Ebîbekr es-Suyûfî el-. *Şerḥu'l-Varakât fî 'Usûli'l-Fıkh*. thk. Ḥusâmuddîn 'Affâne. Filistin: Camiatü'l Küds, 1., 1420/1999.
- Mahmudov, Elşad. "Uşeyre Gazvesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/229-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Mâlik b. Enes, Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvattâ'*. thk. Muḥammed Muştafâ el-'A'zamî. 8 Cilt. Abu Dabi: Muessesetu Zâyid b Sultân, 1425/2004.
- Mevsîlî, Ebu Ya'lâ Ahmed b. Ali b. Müsennâ. B. Yahya b. İsa b. Hilal et-Temimi el-. *Müsned*. thk. Huseyn Selim Esed. Dimeşk: Daru'l Me'mûn li't türâs, 1984.
- Motzki, Harald. *İsnad ve metin bağlamında Hadis tarihlendirme metotları*. çev. Bekir Kuzudişli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Musannifek, Ali b. Mecdüddin el- Bistâmî. *Kitâbu'l-hudûd ve'l ahkâm*. Beyrut: DKİ, 1991.
- Muslim, Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *el-Müsnedü's Şaḥîhu'l Muhtasar Mine's Süneni Binakli'l 'Adli 'Ani'l 'Adli 'An rasûlillah*. thk. Muḥammed Zuheyr en-Nâşır. 8 Cilt. Cidde; Beyrut: Dâru'l-Minhâc; Dâru Tavḳî'n-Necât, 1433.
- Muṭarrizî, Ebû'l-Feth Nâşır b. 'Abdusseyyid ebî'l-Mekârim b. 'Alî Burhânu'd-Dîn el-Ḥârzemî el-. *el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*. thk. Mahmûd Fâhûrî, Abdülhamid Muhtar. Halep: Mektebetü Üsâme b. Zeyd, 1979.
- Mübârekpûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-. *Tuḥfetü'l-aḥvezi bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. Beyrut: DKİ, ts.
- Naim, Babanzade Ahmed - Miras, Kamil. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*. 8 Cilt. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 13. Basım, 2019.
- Nesâ'î, Ebû 'Abdurrahmân Aḥmed b. Şu'ayb el-Ḥorâsânî en-. *el-Muctebâ mine's-Sunen es-Sunenü's-Şuğrâ*. thk. 'Abdulfettâh Ebû Ğudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Maḥbû'âtî'l-İslâmiyye, 1406/1986.

- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *el-Minhâc fî şerhi sahihi Müslim b. el-Haccâc (Şerhu'n-Nevevî 'alâ Muslim)*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Turâşî'l-'Arabî, 1392/1972.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *Tahrîru Elfâzi't-Tenbîh*. thk. 'Abdulğani ed-Dağar. Dimaşk: Dâru'l Kalem, 1408/1987.
- Özben, Zübeyde. *Hadislerde Geçen Yer İsimleri (Buhârî Özelinde)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011. <http://ktp.isam.org.tr/detayilhtezt.php?navdil=tr&tidno=5016&tarama=Hadislerde+Ge%C3%A7en+Yer+isimleri+>
- Özçelik, Harun. "Hadislerde Lafız İhtilafına Farklı Yaklaşımlar ve Çözüm Metodları Üzerine". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 179-201.
- Özel, Ahmet. "Kible (İslâm'da Kible)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/365-369. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özişik, Serhan. *Ebû Nuaym el-Fadl b. Dukeyn'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2022. <http://acikerisim.bingol.edu.tr/handle/20.500.12898/5619>
- Özkul, Abdullah. *Sahabîlerin Hadis Rivayet Sayılarını Etkileyen Faktörlerin Analizi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Öztürk, Betül Şimşek. *İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) hadis usûlcülüğü*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2007. <http://acikerisim.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/handle/123456789/9829>
- Paksoy, Kadir. "Hadis Metodolojisinde İdrâc Ve Müdrec Hadisler -I-". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (01 Haziran 2005), 105-124.
- Paksoy, Kadir. "Hadiste Tashîf –Lafız ve Anlam Hataları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4 (2004).
- Paksoy, Kadir. "Sahabe'nin Sayısı, Hadislerin Sayısı ve Hadis Hafızlarının Dehalari Hakkında Bazı Tespitler". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1997), 228-248.
- Polat, Salahattin. "Gaflet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/285-286. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Polat, Salahattin. "Galat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/300. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan, 3. Basım, 2011.
- Polat, Salahattin. "Ka'nebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/305-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Râmehurmuzî, Ebû Muhammed el-Hasen b. 'Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî er-. *el-Muhaddisu'l-Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i*. thk. Muhammed 'Accâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l Fikr, 3. Baskı., 1404/1983.
- Ribâd, Halil. *el-Câmi' li 'ulumi'l Ahmed*. Mısır: Dâru'l Felâh, 2009.

- Sââtî, Ahmed b. Abdurrahman. *Fethu'r-rabbânî li tertibi müsnedi'l-imâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî ve mahu bulûğu'l emânî min esrâri'l-fethi'r-rabbânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 2. Basım, ts.
- Şâbûnî, Aḥmad Ibn-Maḥmûd aş-. *Mâtürîdiyye akaidi: el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 18. Baskı, 2014.
- Sakkâf, Amr Taha Abdülkadir es-. “Şekkü'r râvi ve eseruhu fi'r rivayeti”. *Ezher Üniversitesi İslam Davet Fakültesi* 23/2 (2010).
- Saklan, Bilal. “Süleyman b. Tarhân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/109. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Sâmerrâî, Fâdıl Sâlih es-. *Meânî'n-nahv*. 4 Cilt. Ürdün: Dâru'l Fikr, 2000.
- Sehârenpûrî, Halîl b. Ahmed b. Mecîd. *Sahih-i Buharî (Ta'lik)*. 10 Cilt. Beyrut: Şeyh Ebu'l Hasan en-Nedvi, 2011.
- Seraḥsî, Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme es-. *el-Mebsûṭ*. thk. Halîl Muḥyiddîn el-Meyyis. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.
- Sevdi, Ali. “Arap Dili Literatüründe Şiir Perspektifinde Taşhîf Ve Tahrîf”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (31 Aralık 2022), 604-626. <https://doi.org/10.17859/pauifd.1172932>
- Sofuoğlu, Mehmed. *Sahih-i Buhari ve Tercümesi*. İstanbul, 1987.
- Süleyman, Mu'temid Ali Ahmed. *Şekkü'r râvi ve eseruhu fî kabûli'l merviyât*. Kahire: Daru'l hüda, 2005.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥudayrî es-. *Tedribu'r-Râvî fî Şerḥi Takrîbu'n-Nevâvî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muḥammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Beyrut: DKİ, 1996.
- Şâfîî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İdrîs b. 'Abbâs eş-. *el-Umm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1410/1990.
- Şahyar, Ataullah. “Mukabele”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/101. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Şenâr, Sâid Ahmed Abd. *el-Elfâzu'l-letî şekke fihê'r ruvâtu fî sahîhi'l imâm müslim - dirase, tahlil mukarane-*. Ürdün: Camiatü'l Ulûmi'l İslâmiyyeti'l Âliyye Külliyyeti'd Dirâsâti'l 'Ulyâ (Doktora Tezi), 2017.
- Şenel, Abdülkadir. “Şuayb b. Ebû Hamza”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/223. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Şenkâtî, Muhammed el-Hıdır el-Cekeni. *Kevseru'l-me'ânî'd-derârî fî keşfi habâyâ sahîhi'l-buhârî*. 14 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1. Basım, 1995.
- Şürrâb, Muhammed b. Muhammed b. Hasan. *Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye fî ümmühâtî'l-kütüb en-Nahviyye*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1. Basım, 2007.
- Tahhân, Mahmud. *Usulu't tahrîc ve dirasetü'l esânîd*. Riyad: Mektebetu'l-Meârif, 1996.

- Ṭibî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-. *el-Kâşif ‘an hakâ’iki’s-sünen* (Şerhu/Hâşiyetü Mişkâtî’l-Mesâbîh). thk. ‘Abdulhamîd Hindâvî. 13 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- Tirmizî, Ebû ‘Îsâ Muhammed b. ‘Îsâ et-. *es-Sünen*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1996.
- Ṭûfî, Ebu’r-Rebi‘ Suleymân b. ‘Abdulkavî b. el-Kerîm es-Şarşarî et-. *Şerhu Muhtaşari’r-Ravḍa*. thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuhsin et-Turkî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü Risâle, 1407/1987.
- Turan, Mehmet. *Sahabe mürseli*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2022. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/87132>
- Uğur, Mücteba. *Tashif*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Uğur, Mücteba. “İhtilât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/571. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ünal, Yavuz. *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*. İstanbul: Ensar, 2013.
- Vâdiî, Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-. *eş-Şahîhu’l-müsned mimma leyse fi’ş-Şahîhayn*. 2 Cilt. Sana: Daru’l-âsâr, 4. Basım, 2008.
- Yağcı, Hızır. “Lahn Meselesinin Hadisçilere Göre Değerlendirilmesi”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (31 Mayıs 2022), 193-211. <https://doi.org/10.33931/dergiabant.1077318>
- Yahyâ b. Ma’în, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ma’în. *Min Kelâmi Ebî Zekerîyyâ Yahyâ b. Ma’în fi’r-Ricâl*. thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Dimaşk: Dâru’l Memûn, ts.
- Yeşil, Ümmügülsüm. “Tashîf ve Tahrîf Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 18/1 (01 Temmuz 2020), 147-156.
- Yiğit, İsmail. “Tebûk Gazvesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/228-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yücedağ, Rıdvan Talha. 2./8. *Asır Medine Hadis Halkaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Yücel, Ahmet. “Bir Hadis Terimi Olarak Sahafî”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997). <https://doi.org/10.15370/muifd.96128>
- Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. İstanbul: İFAV, 2. Basım, 2015.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İFAV, 13. Basım, 2014.
- Yücel, Ahmet. “İbn Avn, Abdullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Zahitoğlu, İrfan. “Hadislerde Görülen Dil Kaynaklı Hataların Sebepleri”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/1 (30 Haziran 2022), 317-344. <https://doi.org/10.32711/tiad.1076396>
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî ed-Dimaşkî. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. Beyrut: Müessesetü Risâle, 3. Basım, 1985.

- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî ed-Dımaşkî. *Tarihü'l-İslam ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lam*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru Kitâbi'l 'Arabî, 1993.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Aḥmed b. 'Osmân ez-. *Tezkiretu'l-Huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419/1998.
- Zekerıyyâ el-Enşârî, Ebû Yahyâ Zekerıyyâ b. Muḥammed. *Menḥatu'l-Bârî bi Şerḥi Şaḥîhi'l-Buḥârî*. thk. Suleymân b. Durey' el-'Âzimî. 10 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1426/2005.
- Zevzenî, Ebû 'Abdullâh Huseyn b. Aḥmed b. Huseyn ez-. *Şerḥu Mu'allakâti's-Seb'a*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 1423/2002.
- 'Abdurrezzâk, Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî. *el-Muşannef*. thk. Ḥabîburrahmân el-'Azamî. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403.
- 'Aynî, Ebû Muḥammed Bedruddîn Maḥmûd b. Aḥmed el-. *Umdetu'l-Kârî Şerḥu Şaḥîhi'l-Buḥârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, ts.
- “معجم الدوحة التاريخي للغة العربية”. Erişim 16 Ocak 2024.
<https://www.dohadictionary.org/dictionary/%D8%B4%D9%83%D9%91>
- “قيس بن طلق” - The Hadith Transmitters Encyclopedia”. Erişim 25 Ocak 2024.
<http://hadithtransmitters.hawramani.com/%d9%82%d9%8a%d8%b3-%d8%a8%d9%86-%d8%b7%d9%84%d9%82/#dd5bfb>